

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

THEATRUM HISTORIAE

12

Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická

2013

Na obálku byla použita kresba Františka Thuna z roku 1834,
která zachycuje Merlose Abbey (Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín).

© Univerzita Pardubice, 2013

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Obsah

- Jarmila KAŠPÁRKOVÁ
**Kanonizované klarisky a terciářky očima řádových životopisců
v českých zemích v raném novověku** 7
- Lucie MIKLOVIČOVÁ
**Analýza dvou šlechtických rukopisných kuchařských knih
a jedné sbírky receptů z „dlouhého“ 19. století** 21
- Marcela ZEMANOVÁ-OUBRECHTOVÁ
**Hrabě František Thun-Hohenstein a jeho reflexe rodinné cesty
po západní Evropě v letech 1833 až 1835** 47
- Zbyněk VYDRA
**Carevič na cestě Evropou: Alexandr Nikolajevič a jeho korespondence
s Mikulášem I. v letech 1838–1839** 69
- Marie MACKOVÁ
**Voják 19. století na cestách. Putování Karla Gustava Wilhelma
prince Hohenlohe-Langenburg Evropou** 93
- Magdalena OŽARSKA
**Łucja Rautenstrauchowa's *In and beyond the Alps:*
the Case of a Sentimental Italian Tour** 115
- Milena LENDEROVÁ
**Kněz na cestách. Cesta Josefa Chmelíčka do Francie a Španělska
v roce 1861** 143
- Kristýna KOSINOVÁ
**Představy českých turistů ze střední třídy o „pravém turistovi“ a jejich
snahy šířit zásady turistiky v českých zemích ve druhé polovině 19. století** 157
- Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ
**Heinrich Coudenhove-Kalergi a Mitsuko Aoyama: cesty, prostor a čas
na přelomu 19. a 20. století** 171

Olga ROEBUCK	
Scotland, Living Dualities – historical development of identity construction	189
Recenze a zprávy	209
Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně)	235
Seznam autorů (abecedně)	235

Jarmila KAŠPÁRKOVÁ

Kanonizované klarisky a terciářky očima řádových životopisců v českých zemích v raném novověku¹

Abstract: *The study deals with interpretation of the female Franciscans saints in the early modern Czech lands. Although the sainthood was ascribed to clerical and religious at that time, four of these Franciscans saints were laypersons and members of the Third order, only one was the nun. These affiliation to the tertiaris meant extensive field for various explications. The work with the biographies of these saints, there were created in the Czech or nearest Franciscan provinces, is subject of following lines.*

Keywords: *Franciscan female saints – Franciscan order – early modern sainthood – biographies*

Úvod

Peter Burke ve své dnes již klasické studii o raně novověkých světcích uvedl, že kanonizace v letech 1588–1767 dosáhlo celkem 55 osob, z toho 12 žen. Tato skutečnost odrážela podíl obou pohlaví na obnově církve i na jejím chodu. Je proto pochopitelné, že většina světců zastupovala duchovní stav; laiků bylo jen šest. Právě mezi nimi byla i jedna z františkánských světic, terciářka Markéta Kortonská.² Její kanonizace proběhla roku 1728 a oslavy spojené s tímto aktem se odehrály ve světském i řádovém prostředí. Ještě téhož roku uspořádali slavnost, protkanou kázáními a nadanou odpustky, například minorité v klášterním kostele v Uničově;³ v květnu následujícího roku bylo svatořečení náležitě oslaveno v konventu františkánských řeholních terciářek v Brně, kde oslavy inicioval tamější františkán a zároveň zpovědník sester Václav Doudlebský. I tady

1 Studie vznikla s podporou Studentské grantové soutěže na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, č. grantu: FF_2011_080 *Konformita a konflikt v kultuře raného novověku*.

2 Peter BURKE, *Jak se stát světcem protireformace*, in: týž, *Žebráci, šarlatáni, papežové: historická antropologie raně novověké Itálie; eseje o vnímání a komunikaci*, Jinočany 2007, s. 84, 86–87.

3 Jak je to patrné z informací doprovázejících výtisk jedné z promluv. Andreas Antonius RICHTER, *Die verkehrte bekehrte Neue Magdalena... Das ist: Die durch die rechte Hand des Höchsten von den Sünden-Fall aufgerichtete Büsserin heil. Margaritha von Cortona Auß den Dritten Orden deß heil. Francisci Seraphici. So Von Ihro Pübstl. Heiligkeit Benedicto XIII. den 16. Maij Anno 1728. Canoniziret Und hierauff In der Closter-Kirchen derer Wohl-Ehrwürdigen PP. Minoritten Conventualen zur Königl. Mährisch-Neüstadt in einer durch 8. Tage mit Vollkommennen Ablaß hoch-feüerlich begangenen Heilig-Sprechungs Solemnität... den 12. Decembris in lebenden Jahres Mittelst gegenwärtigen Lob- und Sitten-Predigs vorgezeuget worden*, Troppau: bey Johann Wentzel Schindler 1729. K průběhu kanonizačních oslav v prostředí I. řádů, resp. světských terciářů viz Martin ELBEL, *Bohemia Franciscana. Františkánský řád a jeho působení v českých zemích v 17. a 18. století*, Olomouc 2001, s. 85.

se počítalo s účastí laických věřících.⁴ Františkáni představili novou světicí v obou prostředích, která duchovně spravovali, ve svých kostelích i ženských kláštorech. Jejich cílem bylo vedle propagace řádu také ukázat novou svatou jako vzor.⁵ Skutečnost, že byla Markéta Kortonská terciářkou, jí na první pohled nabízela vstup jak mezi světské terciáře, tak i do řeholního prostředí; komplikovaný a bouřlivý vývoj terciářů totiž dospěl na prahu raného novověku k paralelní existenci laického i řeholního třetího řádu.⁶

Byť Peter Burke uvádí mezi světicemi laičkami Markétu z Kortony jako jedinou zástupkyni z řad františkánské spirituality,⁷ laičkami zůstaly anebo po dlouhou dobu byly i další světicí františkánského řádu kanonizované mezi 16. a 18. stoletím, a to terciářky Alžběta Portugalská, Růžena z Viterba i Františka Pontiani/Římská (později zakladatelka benediktinských oblátek), zatímco klariska Kateřina Bononská/Boloňská reprezentovala jako jediná mezi raně novověkými světicemi hlásícími se k františkánskému řádu klauzurované kontemplativní řeholnice.⁸ To by představovalo uvnitř františkánského řádu zajímavý a do jisté míry protichůdný trend k obecné tendenci, kde jednotlivé řády zastupovali představitelé duchovního stavu a nikoli laici volně připojení prostřednictvím třetího řádu. Existence těchto čtyř světic tak doplňovala složitý vývoj třetího řádu a dosvědčuje, jak velké pozornosti se františkánským terciářům dostávalo.

Tento text zjišťuje, jak se s životopisy těchto světic v raném novověku pracovalo. Jak byly zobrazovány a jakou roli hrály tyto v raném novověku kanonizované františkánské

4 Také vydaný tisk při této příležitosti přinesl rámcové informace o podobě slavnosti – *Untugendliche Jugend, Bussfertiges Leben, endliche Heiligkeit; Oder Kurtzer Lebens-Begrieff Der Heiligen und Wunder-grossen Büsserin Margaritae Von Cortona, Dess dritten Ordens dess Heiligen Francisci der Büssenden, Welche von Benedicto XIII. ... im Jahr 1728 den 16. May, der Zahl der Heiligen ... ist zugezehlet worden. Diese Hochfeyerliche Begängnuss ist abermahl in der Königlichen Stadt Brünn in der Kirchen ... bey s. Joseph im Jahr 1729 den 15. May, und durch die gantze Octav mit öffentlicher Kirchen-Solennität gehalten, und celebriert worden*, Brünn: bey Jacob Maximilian Swoboda 1729. Srov. Andrea HUSSEINIOVÁ, *Ite ad Joseph: sakrální výšivka v umění vrcholného baroka. Z pokladu bývalého kláštera františkánek v Brně*, diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006, s. 74. Laiici se účastnili kromě oslav v kostele také procesí. Viz povolení, které vydal františkánu V. Doudlebskému olomoucký biskup. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Arcibiskupství olomoucké, kart. 449, Bb 142, inv. č. 2124, Františkánky v Brně u sv. Josefa, Brno 5. 5. 1729.

5 K úlohám světců v řádovém prostředí srov. Martin ELBEL, *On the Side of the Angels: Franciscan Communication Strategies in Early Modern Bohemia*, in: Heinz SCHILLING – István György TÓTH (edd.), *Religion and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, Cambridge 2006, s. 340; Veronika ČAPSKÁ, *Představy společenství a strategie sebeprezentace. Řád servitů v habsburské monarchii (1613–1780)*, Praha 2011, s. 21–55.

6 Lázaro IRIARTE, *Der Franziskanerorden. Handbuch der franziskanischen Ordensgeschichte*, Altötting 1984, s. 338–362; Heribert HOLZAPFEL, *History of the Franciscan Order* [překlad z německého originálu Antonine Tibesar – Gervase Brinkmann], digitalizováno 2010, s. 440–456 (viz <<http://archivum.ferencesek.hu>> [cit. 2013-01-16]).

7 P. BURKE, *Jak se stát světcem*, s. 86–87.

8 K základním údajům o světcích srov. příslušná hesla in *Lexikon der Heiligen und der Heiligenverehrung*, I, II, III, Freiburg – Basel – Wien 2003.

svěťice u žen náležejícím k oběma variantám třetího řádu. Měly být inspirací pro osoby v řeholním, nebo spíše světském prostředí?

V centru pozornosti proto stojí hagiografie – tištěné životopisy i biografie pronesené jako kázání. V prostředí řeholních řádů vznikalo podobných děl mnoho, vždyť světci pomáhali vytvářet «image» řádu i formovat každého jednotlivého řeholníka. Už ve 13. století napsal generál františkánů Bonaventura, že sláva a působení řádu se odvíjí od toho, kolik svatých dá církvi, a rozhodl, aby se jejich životopisy často publikovaly.⁹ Vedle biografii věnujících se konkrétní osobě¹⁰ vznikala v raném novověku také díla, která po vzoru liturgického kalendária přiřazovala ke každému dni v roce svátek některého ze svatých františkánského řádu.¹¹ Někteří františkáni se pokusili shromáždit kompletní soupis svatých, blahoslavených a uctívaných celé františkánské rodiny.¹² Právě v těchto pracích, vzniklých nebo dostupných v českém prostředí, bude zkoumána interpretace františkánských světic.¹³

9 M. ELBEL, *On the Side of the Angels*, s. 341.

10 *Kurtze Beschreibung deß Lebens der h. Catharinä von Bononia, Auß dem Orden der heiligen CLARAE der ersten Regel; Welche von Ihro Päpstlichen Heyligkeit CLEMENTE XI. An dem Fest der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit den 22. May im Jahr 1712 ist in die Zahl der Heiligengesetzet worden*, Neyß: bey Joseph Schlögel 1713; *Žjwot Swaté Panny KATEŘINY Bononienské, S. KLÁRY Prwnj Regule, Která od Swátosti Papežské Klementa Toho Gmena XI, Léta Páně 1712. 22. dne Měsýce Máge za Swatau wylhássená a mezy Swětice Božj slawně připsana gest*, w Nowým Městě Pražském: v Anny Worsilly Hampłowý 1713; *Der von Ihro jetzt Regierenden Päpstlichen Heyligkeit CLEMENTE XI. Den 22. May 1712. zu Rom mit grosser Solennität Heilig gesprochenen CATHARINAE Von BONONIEN, Clariser-Ordens, Wunderbahr- und Gott-seeliges Leben*, Wien [bez uvedení tiskaře] 1714.

Aurelius SCHMIDT, *Wunderbarliche Bekehrung und Buß-Leben der heiligen Margarithä von Cortona aus dem Dritten Orden des Heiligen Vatters FRANCISCI, Welche den 16. Tag May 1728 von Benedicto XIII. der Zahl der Heiligen einverleibt*, Augspurg: gedruckt Matthias Wolff 1728.

11 Sebastian SCHAMBOGEN, *Blumen und Früchte Deß Seraphischen Gartens. Das ist: Heilige und Seelige mit Tugenden und Wunderwerck leuchtende, deren drey Orden deß Seraphischen Vatters Francisci, von welchen ... die Franciscaner ... in der gantzen Welt das Göttliche Amt und Tag – Zeiten halten*. Alt Stadt Prag: Wolfgang Wickhart 1707; *Seraphische Jahr- und Monath-Heiligen, Eingerichtet auff funffzehent Jahr vor Alle CLIENTEN deß Seraphischen Dreyfachen Ordens S. FRANCISCI*, Troppau: Johann Wentzel Schindler 1737; *Gandulphus BLANIK, Thesaurus Franciscanus, Nova et vetera, Virorum ac Mulierum Tribus de Ordinibus S. P. Francisci, Znoymae: Typis Antonii Joanis Preyss 1773*.

12 Antonius STÖCKLER, *Tugent-Spiegel, Das ist: Kurtze Beschreibung, Nit allein deß Lebens der heiligen Mutter CLARAE, Sondern auch Mehr als Dreyhundert und Fünfftzig anderer, welche unter der Ersten und Andern s. CLARAE Regl, Oder In dem dritten Orden s. FRANCISCI GOTT eyferig gedienet*, Wien: bey Leopold Voigt 1675; Fortunatus HUEBER, *Menologium, seu brevis, et compediosa illuminato relucens in splendoribus Sanctorum, Beatorum... Ab initio Minoritici Insituti usque ad moderna tempera, ex triplici ordine, Monarchii: Typis Ioannis Straubii 1698; resp. TÝŽ, *Stammen-Buch: Oder Ordentliche Vorstellung unnd Jährliche Gedächtnuß aller Heyligen, Seeligen... Diener unnd Dienerinnen Gottes, Martyrer, Beichtiger, Jungfrauen, Frauen unnd Büsseren... Auß denen dreyen hh. Ordens-Ständen, welche alle der... h. Groß-Vatter FRANCISCUS... herkommen*, München: durch Johann Jäcklin 1693.*

13 I z tohoto výběru tištěných životopisných děl lze pozorovat několik základních charakteristik. Samostatné životopisy i kázání při příležitosti kanonizace se objevují až v 18. století, což souvisí s poměrně dlouhou obnovou českých provincií. Častěji než minorité se soustředili na publikování živo-

Kanonizace a její souvislosti

Svěťice, jimž se věnují následující řádky, nebyly jedinými ženskými vzory uvnitř františkánského řádu. Už ve středověku byly kanonizovány zakladatelka klarisek Klára z Assisi a dvě terciářky, současně členky panovnických rodů, Alžběta Uherská a Brigita Švédská. Františkánské svěťice kanonizované v následující epoše byly fakticky jejich současnicemi. Roku 1583 byl vložen do Římského martyrologia záznam o svatosti Růženy z Viterba (1233–1253), která zemřela ve stejném roce jako svatá Klára, a po začátku 17. století byla za svatou prohlášena Františka Pontiani (1384–1440), žijící na přelomu 14. a 15. století. V roce 1625 byla kanonizována Alžběta Portugalská, která žila v letech 1270–1336. v 18. století (1712 a 1728) byly za svaté prohlášeny Kateřina Bononská (1413–1453) a Markéta Kortonská (1247–1297).¹⁴ Ačkoliv se tyto svěťice po dlouhá léta těšily velké úctě, byly svatořečeny tři sta i více let po své smrti. Období neoficiální, ale výrazné úcty k nim se kryje s mnoha změnami uvnitř církve i společnosti, které měly vliv i na vnímání jejich života a svatosti. S nástupem raného novověku se radikálně proměnila představa svatosti a svou roli sehrála také centralizace kanonizace do papežských rukou a posilování jejího významu pro to, aby mohl být světec uctíván veřejně.

Byť každý neoficiální kult vykazoval jistou interpretační pružnost, ne všichni neschválení svěťci mohli «zareagovat» na proměněné vnímání svatosti i na novou podobu, jíž se uskutečňovala kanonizace. Ve středověku patřily zmíněné svěťice k tzv. duchovním matkám, inspirátorkám duchovních hnutí, některé z nich byly literárně činné a jejich svatost byla fixována již v průběhu jejich života.¹⁵ Kanonizace navíc tehdy byla pouze jednou z možností církevního schválení svěťce.¹⁶ Kde hledat kořeny nové interpretace¹⁷ a podpory nutné k prosazení v nových podmínkách římského schvalování? Odpovědi se zdá být příslušnost ke třetímu řádu. Ten nabízel díky svým středověkým dějinám možnost

topisů členové observantského řádu – G. Blanik, F. Hueber, s. Schambogen, A. Stöckler. K interpretaci některých děl srov. M. ELBEL, *On the Side of the Angels*, zejm. 340–341.

14 Viz pozn. 8.

15 Peter DINZELBACHER, *Heilige oder Hexen? Schicksale auffälliger Frauen in Mittelalter und Frühneuzeit*, München 1995 – Zürich – London 1995.

16 Petr KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů*, Praha 2011, s. 35–42, 66–76; Alice L. WOOD, *The Discourse of Sanctity: Early modern canonization of saints as a collaborative proces*, M. A. thesis, Rice University 1994, s. 30–35 (viz <<http://scholarship.rice.edu/bitstream/handle/1911/13915/1360127.PDF?sequence=1>> [cit. 2011-10-17]).

17 K proměně interpretace mezi středověkou a raně novověkou epochou srov. Elisja SCHULTE van KESSEL, *Jungfrauen und Mütter zwischen Himmel und Erde. Frauen im frühneuzeitlichen Christentum*, in: Georges Duby – Michelle Perrot (Hgg.), *Geschichte der Frauen*, 3: Frühe Neuzeit, Frankfurt am Main – New York 1994, s. 151–188; Peter BURSCHEL, *Der Himmel und die Disziplin. Die nachtridentinische Heiligengesellschaft und ihre Lebensmodelle in modernisierungstheoretischer Perspektive*, in: Harmut Lehmann – Anne-Charlotte Trepp (Hgg.), *Im Zeichen der Krise. Religiosität Europa des 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1999, s. 575–596.

rozičných interpretací; raně novověké strategie františkánů, kteří třetí řád z pastoračních důvodů podporovali, pak dokreslují podporu, jaké se mu uvnitř řádu v 16.–18. století dostávalo.

Vývoj třetího řádu totiž dospěl na počátku raného novověku do bodu, kdy byly schváleny dvě jeho podoby – laická a řeholní. Zatímco však v raném novověku existovala zřetelná hranice mezi laickým a řeholním třetím řádem, ve středověku byli terciáři společenstvím na pomezí duchovního a světského prostředí. Jasnou hraniční linii vytvořil až papež Lex X., když od sebe bulou z roku 1521 oddělil obě větve a řeholním terciářům sepsal řeholi. Ve 13. a 14. století však vedle laického hnutí, tak jak jej koncipoval jeho zakladatel, svatý František, existovala řada dalších (neschválených, ale vitálních) forem řádu. Mnozí terciáři žili v klášteře, snažili se napodobovat řeholní život a vytvořit si vlastní církevní struktury. Jejich ochota žít intenzivním duchovním životem na jedné straně přitahovala pozornost inkvizice, na straně druhé ale dala podnět k diskusím kanonistů o jejich příslušnosti k duchovnímu stavu a právu na jeho privilegia.¹⁸

Navzdory existenci obou třetích řádů a vytváření terciářských klášterů v předchozích staletích se v raném novověku těšil všeobecné oblibě laický třetí řád. Spolu s bratrstvy vytvářel možnost aktivnějšího a intenzivnějšího duchovního života, zároveň se ale od konfraternit lišil – představení I. řádů (provinciál a další pověřené osoby u konkrétního konventu) se vůči bratrstvům vymezovali. Předpisy pro terciáře se snažily imitovat řeholní život, jeho povinnosti i milosti a autority řádu navíc zdůrazňovaly «řádový», a tedy výlučnější charakter těchto skupin. Patrné to bylo v oděvu, kdy terciářům příslušelo nejen cingulum, ale také františkánský hábit, v existenci řehole i ve způsobu přijímání a formace terciáře: františkáni zaváděli u terciářů noviciát i sliby. Mezi povinnosti patřila pravidelná měsíční setkání s modlitbou a výkladem řehole, přistupování ke svátostem, ale také podíl na řádových slavnostech, odpustcích atd. Spojení s laiky prostřednictvím třetího řádu umožňovalo mnohem těsnější vazbu františkánů a jejich dobrodinců. V českých zemích byl dosud třetí řád zmapován pouze v rámci františkánské provincie, ale i to ozřejmuje hojný výskyt. U více než dvou třetin (tedy dvaadvaceti) konventů existoval.¹⁹ Jeho obliba napříč Evropou, ale také touha představených, aby si udržel mimořádné místo mezi ostatními společenstvími laiků, mohla vést k šíření kultů a k podporování kanonizace františkánských terciářek.

18 L. IRIARTE, *Der Franziskusorden*, 338–346; H. HOLZAPFEL, *History*, s. 440–443; Elizabeth MAKOWSKI, „A Pernicious Sort of Women“. *Quasi-religious Women and Canon Lawyers in the Later Middle Ages*, Washington 2005, s. 91–113.

19 M. ELBEL, *Bohemia Franciscana*, s. 70–85; L. IRIARTE, *Der Franziskusorden*, s. 346–349; Jiří MIKULEC, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, Praha 2000, s. 19–22; TÝŽ, *Náboženská bratrstva a třetí řády při františkánských klášteřích v barokních Čechách*, in: Petr Regalát Beneš – Petr Hlaváček (edd.), *Historia Franciscana II. Sborník textů*, Kostelní Vydří 2005, s. 188–203.

Obraz svěťice

Význam slova *svěťec* byl chápán v řádovém prostředí poměrně široce. Vztahoval se nejen na kanonizované osoby, ale na každého, komu byla přisouzena pověť svatosti. To opravňovalo františkánské životopisce, aby také těmto osobám věnovali pozornost. Jejich práce umožňuje sledovat, kteří svěťci patřili mezi největší vzory v řádu. Hierarchii mezi svěťci reflektovali mimo jiné délkou a umístěním medailonu nebo prostřednictvím data jejich svátku – uspořádání svěťců a svěťic nebylo nahodilé, ale ani neproměnlivé.²⁰ To ozřejmuje i následující příklad.

Velká pozornost mezi českými františkány byla věnována Anežce Přemyslovně, která se ani přes snahu řádu nedočkala v raném novověku beatifikace či kanonizace.²¹ Přesto zaujímala v životopisech svatých vzniklých v českých provinciích jednu z výsostných pozic. Ačkoliv první stránky biografických děl patřily logicky kanonizovaným svěťcům, své místo zde měla také Anežka. Díky shodnému jménu se sestrou Kláry z Assisi, Anežkou, která byla kanonizována ve středověku,²² mohla být Přemyslovna zařazena po bok této jinak neznámé assiské řeholnice. Oba životopisy na sebe navazovaly spojeny krátkou větou, např. „... *lebte und sturbe gar seelig noch ein andere heilige Closter Jungfrau Agnes...*; *nemlich die königliche Princessin Agnes, Tochter des Premyslaii mit dem Zunahmen Ottocari Primi.*“²³

I některým dalším svěťcům byla věnována podobná pozornost. Editoři životopisných souborů F. Hueber i A. Stöckler dokázali v závěru 17. století velmi pozorně reagovat na probíhající kanonizační procesy Markéty Kortonské a Kateřiny Bononské. Stöckler shromáždil k oběma svěťicím velké množství materiálu a Hueber respektoval v té době již stabilní datum jejich památky.²⁴ Kanonizace tak představovala určitou stabilizaci kultu; do té doby mohla být pozornost jemu věnovaná na různých místech a v různých obdobích různá. O proměnách lze ale mluvit i v souvislosti s interpretací.

Zkoumáme-li, nakolik terciářské svěťice odpovídaly raně novověké představě svatosti, podívejme se nejprve na životopisné zpracování Kateřiny Bononské. Kateřina je líčena

20 F. HUEBER, *Menologium*; A. STÖCKLER, *Tugend-Spiegel*.

21 Srov. např. Helena SOUKUPOVÁ, *Anežský klášter v Praze*, Praha 2011, s. 287–303; Petr KUBÍN, *Anežčina posmrtná pouť za svatozář*, in: *Svatá Anežka česká. Princezna a řeholnice*, Praha 2011, s. 61–68.

22 Anežčino tělo bylo krátce po její smrti roku 1253 přeneseno do assiského kostela sv. Jiří. Díky transla-ci byla v řádu považována za svatou. Její kult schválil roku 1753 beatifikačním procesem Benedikt XIV. Srov. Rosemary Ellen GUILLEY (ed.), *The Encyclopedia of Saints*, New York 2001, s. 5; F. HUEBER, *Menologium*, s. 2155–2156.

23 Např. Bernard SANNIG, *Der Cronicken Der drey Orden deß heiligen FRANCISCI SERAPHICI. II. Theil*, Neustadt Prag: bey Johann Nicolaum Hampeli 1691, s. 152.

24 F. HUEBER, *Menologium*, s. 580–590, 667–668; A. STÖCKLER, *Tugend-Spiegel. I. Theil*, s. 50–126; II. Theil, s. 95–109.

jako svatá řeholnice, abatyše a učitelka duchovního života svých sester. Vstup do kláštera je motivován hledáním dokonalosti, protože svět jí nemohl nabídnout nic jiného než rozkoše, přepych a bohatství. V řádovém životě dostala několikanásobně víc, „[sie hat sich] zu Ferrara mit Christo vermählt“. Celý život je líčen především snahou uskutečňovat tento svazek a všemi prostředky, které nabízí řeholní život (askeze, časté přijímání svátosti), milovat Boha. Vedle akcentu na panenství zdůraznili životopisci řádové sliby, především poslušnost, a dále cvičení se v ctnostech.²⁵ Podobný přístup ke svatosti lze nalézt také v dobové duchovní literatuře, která se dostávala v raném novověku řeholnicím do rukou: v myšlenkách o povaze zasvěceného života, které využívala předčasně zemřelá novicka Maria Patientia z kláštera znojemských klarisek (Alžběta Ludmila Millesimo–Carreto) a které po její smrti vydal jeden z františkánů, Sebastian Schambogen, lze najít tytéž duchovní aspirace. Řeholnice se považuje za ubohé a hříšné stvoření, které se chce v každém svém snažení líbit Pánu. Slibuje mu lásku nyní i navěky a touží zničit všechn čas svého předchozího způsobu života, který nebyl naplněn chválou Boha. Rozhoduje se od nynějška všechna svá díla vykonávat po příkladu svatých a s toutéž horlivostí; a nakonec se chce v lásce strávit jako obět.²⁶ V dobové rétorice je řeholní život vnímán jako vztah lásky mezi nevěstou (řeholnicí) a ženichem (Kristem), nicméně jde o vztah, v němž stále existuje určitá distance mezi oběma stranami, kterou lze překlenout jenom ochotou zcela se podřídit.²⁷

Odkaz na tuto „manželskou“ dimenzi řeholního života lze spatřit také v dobových právních předpisech, v nichž se autority vymezovaly vůči do té doby běžnému přijímání vdov do klášterů a především přímo mezi řeholnice. Stále častěji byla v raném novověku explicitně definována také horní věková hranice kandidátky, většinou kolem 25 let.²⁸ Pochoptitelně tak do komunit přestávaly přicházet bohaté vdovy, které chtěly (nejen) sklonek svého života strávit v tichu a modlitbě; resp. nestávaly se již členkami řádového společenství: kláštery totiž uměly najít i jiné cesty, jak vdovám a starším ženám umožnit alespoň

25 A. STÖCKLER, *Tugend–Spiegel*, s. 50–126; zde především s. 50 (citace), 51 a 52.

26 *Geistes–Stärckung Oder Geheim–Betrachtliches Gespräch Der einsammen verschlossenen Seele, die durch die Sünd verlorhne schöne Gestalt zuerkennen, und durch die Reinigkeit deß Hertzens wider zuerlangen. Dessen In dem löbl. königl. Stifft Znam der strengerer Clarissen durch das drey viertel Jährige Novitiat den 15. Sept: alsdann in Gott entschlaffene Schwester, MARIA PATIENTIA de Spiritu Sancto, gebohrne Reichs–gräffliche Fräulein Carreto von Millesimo sich gebraucht...*, Prag: bey Anna Ursula Hampelin 1695, s. 2.

27 K tomuto chápání a nazírání na ženský řeholní život přes rastr manželství srov. také Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající. Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 508–591.

28 Jako příklad mohou posloužit statuta provinciála B. Sanniga pro znojemské klarisky. *STATUTA und Ordnungen, welche dem löbl. königlichen Stifft und Closter der Seligst. Mutter Gottes Mariae Himmelfahrt in Znaym, Ordens s. Clarae der Reformirtin und Barfüsserin hat vorgeschrieben der hochwürdige Vatter Fr. Bernardus Sannig*, Prag: bey Johann Nicolas Hampel 1685, s. 87.

kvaziřeholní život v jejich blízkosti.²⁹ Z kandidátek řeholního života tak měly být vyloučeny ty, které už v manželství žily, a důraz byl mnohem víc než v minulosti kladen na panenství. Kateřina Bononská ztělesňovala tehdy platné řeholní principy. Kanonizované terciářky měly na první pohled k těmto prvkům velmi daleko.

Když roku 1728 kázal při příležitosti oslav kanonizace Markéty Kortonské v uničovském kostele minoritů Ondřej Antonín Richter, její členství v třetím řádu téměř pominul. V jeho promluvě byla Markéta osobou žijící ve světě, příkladem vytrvalosti v kajícím životě a dokladem skutečnosti, že odvrácení od hříšného života je možné, i když hříšník spáchal těžké skutky. Kazatel neváhal svým posluchačům sdělit, že je přesvědčen, že také mezi nimi mohou být i takové hříšnice, které už dávno ztratily „*das Perl Jungfrauschafft*“. Toto kázání se tak stalo spíše výzvou k polepšení „padlých“ dívek. Richter tuto svou aktualizaci zakončil výzvou „*Kombt herzu! Und sehet die bekehrte Margaritha. ... Ihr in der Bekehrung nachfolgen.*“³⁰ Protože právě jeho kázání vyšlo tiskem, lze soudit, že podobná interpretace svaté Markéty z Kortony patřila k žádoucím.

Podobně se opět do laických řad obrátil ve svém díle o Martkétě Kortonské také životopisec Aurel Schmidt. Tentokrát sice nevyzval primárně k pokání, ale věnoval velkou část práce existenci a obhajobě laického III. řádu. Slyšel, že tento řád bývá velmi často přirovnáván k různým bratrstvům nebo snad jen nějakým shromážděním – ale které bratrstvo se může pochlubit svatým zakladatelem, řeholí, hábitem nebo profesí? Proto se musí jednat o skutečný řád. Markéta Kortonská se tentokrát nestala členkou třetího řádu až v samém závěru svého života, jako u Richtera, ale o přijetí požádala ihned po smrti svého druha a následně obrácení a pouze čekala po dobu nutné zkoušky, než směla obléci terciářský hábit. Ve Schmidtových očích byla sice laickou terciářkou, ale zároveň příslušnicí opravdového řádu.³¹

29 Tyto laické ženy byly přijímány do prostoru hraničícího s klauzurou, měly podíl na řádovém životě (modlitbách, milostech, pohřbení v kryptě sester), žily zde na vlastní náklady, podporovaly konvent, někdy investovaly do svého zázemí. Svou přítomností ovlivňovaly konkrétní míru observance. Srov. například informace o ženách pobývajících v konventu znojemských klarisek, NA Praha, Archiv České františkánské provincie (dále jen Archiv ČFP), kart. 185, inv. č. 3122, Quodam transactio Annae Luciae Clauin cum monialibus; tamtéž, inv. č. 3122, Znojmo 22. 11. 1700; tamtéž, kniha č. 311, *Cronick oder Archiv-Buch deß Königlichen Bestiftts Ordens St. Clarae der Reformirten Parfüserin in Znaym verfasst durch dem hochwürd. P. Bernardum Sannig Ordens s. Francisci Refor. Lectorum Jubilatum deß gantzen Ordens Patrem, gewesenem Cismontan. General Commiss. der Böhemisch. Provintz abermahl Provintzial von dem Jahr 1271 bis auff das 1687*, s. 67. K interpretaci těchto pramenů srov. Jarmila KAŠPÁRKOVÁ, *Reforma v ženských kláštorech české františkánské provincie. Autorita a gender*, in: *Historica Olomucensia* 39–2011. Sborník prací historických XXVII, Olomouc 2011, s. 63–81, zde s. 77–79.

30 A. RICHTER, *Die verkehrte bekehrte*, nepag.

31 A. SCHMIDT, *Wunderbarliche Bekehrung*, s. 26–32. Tuto představu ovšem autority I. řádu musely vyvrátit pokaždé, když uveřejňovaly řeholi III. řádu potvrzenou papežem Mikulášem IV., protože prvky, kterými se podobal III. řád skutečným řádům, zde samozřejmě být nemohly. Srov. např. „... přičemž vědět se má, že následující způsob při oblékání a profesí zachovávatí povinnost není, poněvadž

Tento názor je ještě vystupňován u Antonína Stöcklera, a to především v mědirytinách doprovázejících jeho spis. Svou práci rozdělil do dvou knih, v první se věnoval svatým klariskám, ve druhé terciářkám. Jak nahlížel některé z terciářek, naznačuje výtvarný doprovod. Na prvním vyobrazení, uvozujícím I. díl jsou totiž zobrazeny klarisky i terciářky (!), vždy ve skupině po čtyřech, oděné do řeholního hábitu. Zatímco právě mezi takto oděnými terciářkami se nacházejí světičky terciářského řádu Markéta z Kortony, Alžběta Portugalská i Růžena z Viterba (viz obr. 1), další obraz, který je na počátku II. dílu, pojednávající o svatých terciářkách a představující terciářky v hábitech i světských šatech, už nezachycuje kanonizovanou světičku žádnou (viz obr. 2).³²

Snaha přizpůsobit kanonizované terciářky „klasickému“ řeholnímu životu je výrazná i v dalších textech. Antonín Stöckler líčí život manželky portugalského krále, Alžběty, mimo jiné i pomocí platformy řádového života. Z jeho textu nezmizela Alžbětina zakladatelská činnost a podpora chudých, ale pozornost je věnována i dalším skutečnostem: Alžběta si svůj den rozvrhla podle řádu modlitby hodinek, každý den ráno poslouchala mši a po zbytek dne se zdržovala ve svých komnatách, aby naslouchala duchovní četbě a v duchovním životě poučovala své dámy. Především ale byla považována za Kristovu snoubenku. „*Ob sie wol von ihrem Herrn Vatter, in so zarter Jugent dem Joch deß Ehestands unterworfen worden, hat sie sich doch gegen ihrem Herrn und Gemahel, da es Zeit gewesen, als ein Gehorsame erzeigt, und alle Dienst, die sie ihme laut deß Göttlichen Gesetzes schuldig, erweisen, sich jedoch beynebens der geistlichen Hochzeit, die sie mit ihrem himmlischen Bräutigam gehalten, nicht verzihen.*“³³ Toto překlenutí směrem k stavu řeholnic zasvěcených Bohu je patrné i v životopisech jiných terciářek. Pisatelé také ujišťují o zachování jejich tělesných ostatků i po smrti, byť jinde explicitně naznačují, že světičky se této milosti dostává z toho důvodu, „*daß [sie] in disem Jungfräulichem Leib der vollkomme Stand der unschuldigen Reinigkeit gar wol vorgestellt war.*“³⁴

Regule o tom zmínku žádnou nečímí. Viz řehole vydaná pro terciáře při kapucinském řádu: Bennon STANTIENSKY, *Náležitá Správa. Regul neb Prawidla pobožného Žiwota Chowánj, a Cwičení Třetjho Řzádu kagjých, od Spasenj Dussých wyhledáwagjého Šw. Seraffnjskýho Otce Frantisska ustanowené...*, W Praze W Králowým Dwoře: v Frantisska Karla Hladkýho 1748, s. 187.

32 A. STÖCKLER, *Tugent-Spiegel*, úvodní mědirytiny.

33 Tamtéž, II. Theil, s. 13 (citace), s. 12–22.

34 Tamtéž, I. Theil, s. 213. Toto tvrzení se objevuje explicitně jako vysvětlení zachování neporušeného těla zemřelé Kolety z Corbié, blahoslavené klarisky a reformátorky řádu. Tentyž fakt neporušených ostatků se ale uvádí i u jiných světic, např. právě v případě Alžběty Portugalské, srov. F. HUEBER, *Stammen-Buch*, s. 323.

Adresáti

Ve většině případů je v životech svatých terciárek patrný akcent na imitaci řádového života. To však neznamená, že primárními příjemkyněmi jejich kultu byly klauzurované řeholnice a že právě ony čerpaly z jejich životních osudů vzor samy pro sebe. V těchto prostředích lze jen výjimečně najít řádová jména inspirovaná svatořečenými terciářkami.³⁵ Stopy těchto světic nejsou ani příliš zřetelné v kratičkých životopisech řeholnic, které jejich vlastní konvent nebo provinční představení vyhodnotili jako možné nositelky svatosti, a proto je uchovávali v paměti. Za dokonalou řeholnici v prostředí znojemského konventu klarisek nebo u brněnských terciárek se považovala například sestra, která rozvíjela osobní zbožnost nad rámec konventních povinností a danou spiritualitu vlastní františkánům nebo i jednotlivému konventu, zejména kult trpícího Krista. Toto zaměření se promítlo také do skutečnosti, že za svaté byly považovány rovněž dlouhodobě nebo vážně nemocné sestry snášející svou chorobu s příkladnou trpělivostí. Velká úcta byla také přiznávána zakladatelkám klášterů.³⁶

Daleko větší inspiraci svatými terciářkami lze nalézt u laických terciárek. Jména františkánských světic byla často dávana při profesi světským terciářkám, které se sdružovaly v 18. století kolem olomouckého františkánského konventu. Matrika tohoto olomouckého uskupení je přímým dokladem toho, jaké úctě se těšily terciářky ve světském prostředí. Z celkem 580 olomouckých terciárek nosilo okolo třiceti jméno Markéty Kortonské a asi 18 následovalo i díky svému jménu Růženu z Viterba. Velký počet terciárek nosil jméno Alžběta, a ačkoliv není bez přídomku zřejmé, která svěťice se měla stát vzorem,

35 V pražském klášteře klarisek nosila jméno Markéty z Kortony laická sestra, příjmením Stenglerová. Ve znojemském klášteře lze nalézt také pouze jedno jméno, hlásící se ale ke Kateřině Bononské, nikoli jedné z kanonizovaných terciárek; roku 1721 vstoupila Marie Terezie Ördtörövá, která dostala řádové jména Marie Dominika od sv. Kateřiny Bononské. Viz Zemský archiv v Opavě, fond Provincialát minoritského řádu v Opavě, kniha č. 1, *Monumentum fratribus et sororibus Ordinis Sancti Patris Francisci Conventualium Provinciae Bohemiae ac Silesiae Professis, ...exhibens ab Anno 1737...*, nepag; NA Praha, Archiv ČFP, kniha č. 313, *Schwesterbuch des hochwürdigen und königlichen jungfräulichen Stifts-Ordens s. Clarae der reformierten Barfüsserin in der Stadt Znaym bei Unser Lieben Frauen Himmelfahrt, im welchen verzeichnet sein die lebentigen und todten Schwestern obgedachtes Closters beschreiben durch den hochwürdigen P. Bernardo Sannig, des gantzen H. Ordens s. Francisci Vatter und gewesen General Commissari[o] der gantzen cismontanischen Familien und Provinzial der böhmischen Provintz von dem Jahr 1271 bis auf das 1687 Jahr*, nepag.

36 Severinus WRBCZANSKY, *Nucleus Minoriticus seu vera et sincera relatio originis et progressus provinciae Bohemicae, conventuum et residentiarum fratrum et sororum sanctimonialium Ordinis Minorum s. P. Francisci strictae observantiae reformatum in provincia, sub patrocinio Sancti Wenceslai ducis et martyris per Bohemiam, Moraviam et Silesiam existentium*, Vetero Pragae: Typis Joannis Caroli Hraba 1746, s. 453–455, 465–467. Ke klášterům klarisek pod minoritskou správou srov. Muzeum Most, inv. č. 26, *Historia provinciae Bohemiae Ordinis Minorum Conventualium a P. MATTHIA KOLLNBERGER... Anno MDCCXLI*, s. 392–393.

svědčí to o zastoupení terciářského kultu.³⁷ Úctu k těmto světicím pak lze nalézt také ve světském prostředí; svědčí o tom například písně.³⁸ Počty pronesených kázání i průběh oslav kanonizací potvrzují, že tyto světice měly být a také byly pro tehdejší laiky čitelnými vzory.

Závěr

Pět v raném novověku svatořečených františkánských světic a zejména jejich obraz v životopisech si zaslouží pozornosti. Zatímco jedna z nich byla klauzurovanou řeholnicí, ostatní čtyři zastupovaly třetí řád. V souboru tehdy svatořečených světců, jenž svědčí o tom, že svatost byla nejčastěji připisována duchovním osobám, se jedná o zajímavý jev.

Laické terciářky však nebyly v životopisech vzniklých v raném novověku od tohoto ideálu nikterak vzdáleny. Jejich život mohl být i díky složitému vývoji třetího řádu popisován na platformě řeholních zvyklostí. Neznamenalo to však, že by k jejich následování byly vyzvány klarisky nebo řeholní terciářky českých provincií. Přímé stopy kultu nás zavádějí do prostředí laických třetích řádů. Pomáhaly laikům uchopit jejich náboženský život,

37 Jako (velmi přibližný) odraz reality využiji řádová jména, která dostávaly při profesi světské terciářky, sdružené kolem kláštera sv. Bernardina Sienského v Olomouci. Viz Moravský zemský archiv Brno, Františkáni Dačice, kniha č. 12, *Matrica III. Ordinis s. Francisci Olomucii. ErneVertes VerzeIChnVs Deren Wertesten BrVDern VnD SchWestern, eInes PreIsWVnDIgsten DrItten so erWehnten BVsSer OrDens Vnseres grossen ErzVaters FranCIsCI*. Z této matriky (pokrývající 18. století a evidující necelých šest set světských terciárek – ne u všech je ale nové jméno zaznamenáno) vyplývá, že jména řádových světic byla mezi častěji dávanými jmény přijímaným terciářkám a že mezi těmito světicemi existovala určitá hierarchie. Do následujícího přehledu jsem zahrнула jen ta jména, která jasně odkazovala na konkrétní světici, z toho důvodu nebudou výsledky úplně přesné. I tak lze pozorovat, že mezi jmény dávanými laickým terciářkám „vedly“ Markéta Kortonská a Růžena z Viterba, Františka Římská se „umístila“ lépe než Kateřina Bononská. U Alžběty není připojen přídomek, konkrétní světici (Alžběta Uherská/Alžběta Portugalská) nelze identifikovat – počet tohoto řádového jména je však vysoký, nosilo jej přinejmenším 30 terciárek. Za poskytnutí odkazu na pramen i excerponaný materiál děkuji Martinu Elbelovi. Viz také M. ELBEL, *Bohemia Franciscana*, s. 74–77.

Řádová jména terciárek kolem konventu sv. Bernardina v Olomouci (podle matriky) T – terciářka; K – klariska

podle kanonizovaných světic	počet	podle beatifikovaných světic	počet
Markéta z Kortony T	27	Anděla z Foligna T	4
Růžena z Viterba T	18	Humiliana T	3
Františka Římská T	8	Delphina T	3
Kateřina Bononská K	1	Koleta z Corbié K	2
Alžběta Portugalská T	?	Hyacinta Mariscotti T	1
		Ludovika Albertoni T	1

38 Jako příklad může posloužit *Píseň Chvály. K Swatý Markyťě Kortonský, Třetjho Ržádu s. Otce Frantisska*, [bez uvedení tiskaře] kolem roku 1730. Srov. databázi *Knihopis Digital. České prvotisky a staré tisky (1476–1800)* – <<http://www.knihopis.org>>. Tuto píseň uvádí také J. Ivánek a řadí ji mezi kramářské, srov. Jakub IVÁNEK, *Katalog písní o svatých v české barokní literatuře*, Ostrava 2010, s. 81.

zároveň však jimi třetí řád získával jistou prestiž. Spiritualita, kterou nabízeli františkáni i minorité ve svých kostelích, tak stála na dvou pilířích, a to na přesvědčení, že třetí řád je skutečný řádem a má také své světce a že svatost laiků nesestává z ničeho jiného než z příkladné imitace řeholního života.

Zusammenfassung

Heiliggesprochene Klarissen und Tertiärinnen mit den Augen der Ordensbiografen in den Böhmisches Ländern gesehen

Im Laufe der Frühen Neuzeit wurde der „Franziskanerhimmel“ um fünf heiliggesprochene Frauenheiligen erweitert. Im Gegensatz zum allgemeinen Trend, auf welchen in seiner Studie über die Heiligen der Gegenreformation bereits Peter Burke aufmerksam machte, und welcher in der Präferenz von geistlichen Personen bestand, wurden vier Laiinnen (bzw. weltliche Tertiärinnen) und ein einziges Mitglied des geistlichen Standes, eine Klarissin, heiliggesprochen. Im Hinblick darauf, dass alle diese Heiligen im Mittelalter lebten und erst im Laufe des 16. bis 18. Jahrhunderts heiliggesprochen wurden, leistete die Zugehörigkeit zum Dritten Orden ein ungewöhnlich breites Feld für die Interpretation des Heiligenstatus. Die Entwicklung des Dritten Ordens war nämlich sehr kompliziert; 1521 teilten sich der weltliche und Ordensteil des Ordens in zwei selbstständige Subjekte – bis dahin besaß die Ordenslinie jedoch in der Kirche allgemein keine rechtliche Legitimität, es wurden nur die einzelnen nach dem Beispiel der „klassischen“ Orden lebenden Gemeinschaften anerkannt. Dank dieser problematischen Entwicklung und gleichzeitig dank den in der Frühen Neuzeit parallel existierenden beiden Versionen des Dritten Ordens war es möglich, die Heiligen entweder als Laiinnen oder als Ordensschwwestern zu interpretieren. Mit der Statusauswahl der gegebenen Heiligen war es auch möglich, die Zielgruppe zu wählen, in deren Rahmen die heiliggesprochene Person auch als Vorbild dienen konnte.

Zur Interpretation kam es am häufigsten auf dem Feld der Geschichtsschreibung. Während die Heilige in den Predigten, die primär für die Laien be-

stimmt waren, als Vorbild für ein gewisses Handeln auftrat (z. B. in der Predigt über Margareta von Cortona forderte der Prediger die Anwesenden zur aufrichtigen Buße auf), erschien in den Biographien das Thema des Imitierens des Ordenslebens in der Welt. Die Heiligen hielten dieselbe Gebetsteilung wie im Kloster ein, und obwohl sie in einer Ehe lebten, wurde ihre Beziehung mit Christus als eine Beziehung des himmlischen Bräutigams und seiner Braut beschrieben. Diese Wortannäherung an das kontemplative Ordensleben hatte jedoch keine rasante Entwicklung des Kultes dieser Heiligen in den Franziskaner-Frauenklöstern zur Folge. Es war gerade umgekehrt.

Direkte Spuren des Kultes führen uns meistens in das Milieu der weltlichen Tertiärinnen; aus dem Matrikenbuch des weltlichen Dritten Ordens ist es offensichtlich, dass die Ordensnamen am häufigsten gerade durch diesen Heiligenkreis inspiriert wurden. Im weltlichen Milieu existierten auch Lieder zu Ehre dieser Heiligen. Es ist also sehr wahrscheinlich, dass sich die Spiritualität, welche die Franziskaner und Minoriten den Laien in ihren Kirchen baten, auf zwei Elementen gründete: auf der Tatsache, das der Dritte Orden des Heiligen Franziskus, dessen Mitglieder auch Laien werden können, ein wirklicher Orden ist (und auch seine Frauen-Heiligen hat), sowie auch darauf, dass die Heiligkeit der Laien aus nichts anderem bestand, als aus der musterhaften Imitation des Ordenslebens. Ohne eine zumindest partielle Annäherung an den geistlichen Stand war die Heiligkeit in der Frühen Neuzeit nicht möglich.

Zusammengefasst von Mgr. Hana Jadrná Matějková

Přílohy:

Obr. 1: Mědirytina uvozující životopisy svatých klarisek v díle A. Stöcklera, *Tugend-Spiegel, Das ist: Kurtze Beschreibung* (Wien 1675); v pravé části jsou vyobrazeny svěťce terciárky v oděvu řeholnic. [Se svolením Vědecké knihovny v Olomouci, sign. II. 30.221]

Obr. 2: Mědirytina uvozující životopisy svatých terciárek v díle A. Stöcklera, *Tugend-Spiegel*, *Das ist: Kurtze Beschreibung* (Wien 1675); registruje rozdělení řádu na dva samostatné subjekty (laický a řeholní), kanonizované terciárky zde zahrnuty nejsou. [Se svolením Vědecké knihovny v Olomouci, sign. II. 30.221]

Lucie MIKLOVIČOVÁ

Analyza dvou šlechtických rukopisných kuchařských knih a jedné sbírky receptů z „dlouhého“ 19. století

Abstract: *The article deals with the boarding habits of aristocracy in 19th century. The first part of research work focuses on sources, which we can use for studying boarding habits, not only at aristocratic courts. The primary aim is the analysis of cookbooks in more detail, namely cookbook of Filipina Schlik and Ludmila Berchtold and collection of recipes by Marie Thun, notably their structure and content. The attention is focused to the foodstuffs, the way they were handled and arrange. Banquet menus, breakfasts and behavior during dining are next point of the research.*

Keywords: *cookbooks – boarding habits of aristocracy in the 19th century – townsmen feeding – behavior during dining – foodstuffs*

Otázka stravování nabízí poměrně široké spektrum problémů, kterým by se výzkum mohl ubírat. Jídlo není pouhým prostředkem pro uspokojování jedné ze základních lidských potřeb. Pokud problematiku stravování – a s ním úzce související stolování – uchopíme ze širší perspektivy, je zřejmé, že se jedná o důležitý sociokulturní jev, který na sebe váže nejen zmiňovanou fyziologickou funkci, ale rovněž sehrává důležitou roli v náboženství či v mezilidských vztazích. Je zdrojem lidské pospolitosti, potěšení a radosti, a stejně tak ho můžeme považovat i za jakýsi druh sociální komunikace. Vezmeme-li navíc v úvahu slova Clauda Lévi-Strausse, „*je kuchyně dané společnosti dokonce jazykem, kterým společnost podvědomě vyjadřuje svoji strukturu a jehož prostřednictvím mohou být odhaleny její skryté rozpory*“.¹ Současně je reálným obrazem kvality a kultivovanosti lidského života. Způsob stolování a druh servírovaných pokrmů navíc přímým způsobem odkazuje nejen na sociální uspořádání společnosti, ale také na hierarchizaci jednotlivých rodin.

Pramenů ke zkoumání stravovacích zvyklostí jednotlivých sociálních vrstev nám historie nabízí celou řadu. Různorodé zdroje informací využijeme kupř. pro výzkum stravovacích návyků měšťanstva či aristokracie. Pro výběr pramene je stejně tak určující i období, ve kterém se snažíme rekonstruovat obraz jídelních zvyků.

1 Cit. dle Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: Život v 19. století*, Praha 2009, s. 118.

Mezi primární zdroje informací řadíme rukopisné a tištěné kuchařské knihy. Dalším pramenem jsou kuchyňské účty² nebo odborné lékařské spisy (např. lékařské topografie). Velice přínosným zdrojem informací je existence tzv. „registru“ obsahujících denní záznamy o jednotlivých pokrmech, které byly během dne servírovány.³ Vedle toho nám dostatečné množství informací poskytuje také tisk a reklama. Opomenout nelze ani prameny osobní povahy, jako je korespondence, případně deníky.⁴ Využitelná je také cestopisná literatura. Přínosem pro nás může být i studium ikonografických pramenů zobrazujících hostiny, bankety, případně plesy apod. Samozřejmostí je využití dalších druhů prameného materiálu, které na první pohled dějiny stravovacích zvyklostí nereflktují, nicméně na základě další práce s nimi jsme schopni problematiku stravování zasadit do širšího kontextu. Jedná se o prameny, jež umožňují zachytit fungování např. šlechtického dvora. Konkrétně jde o seznamy služebníků a úředníků, hospodářské instrukce apod.⁵

Na chvíli se zastavme u historie kuchařských receptů, které jsou hlavním tématem předložené studie. Rukopisné návody na zhotovování jídel mají dlouhou tradici. Již od pradávna si lidé zaznamenávali postupy na přípravu jídel, která jim zachutnala. Zprvu se nejednalo o ucelené kuchařské knihy v dnešním slova smyslu, ale spíše o dílčí poznámky, rady či postupy, jež dotyčný kuchař mohl během přípravy pokrmů využít a zlepšit tím např. chuťové vlastnosti daného pokrmu. Autorství nejstarší dochované kuchařské knihy *De re coquinaria*, která pochází z období císařského Říma, je připisováno známému laubovníkovi Marcu Gaviu Apiciovi.⁶

První dochovaná středověká rukopisná kuchařská kniha pochází z Francie z let 1300–1306, další pravděpodobně z let 1373–1381, tedy z doby panování Karla V. „Jídlopisy“ a inven-

2 Možné postupy při práci s tímto typem pramene a možnosti jejich využití nastiňují ve svých pracích např. Martin FRANC, *Knihy kuchyňských účtů z let 1705–1706 z fondu Šternberk – Manderscheid jako pramen k dějinám aristokratických dvorů*, Sborník archivních prací 52, 2002, č. 1, s. 257–277; Jiří KUBEŠ, *Rosenbergica 1. Rožmberské „kuchyňské“ účty. Možnosti jejich využití*, in: Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, 7, 2001, s. 17–24; Bronislav CHOCHOLÁČ, *Collatovské kuchyňské účty z 2. poloviny 17. století. Příspěvek ke studiu šlechtické každodennosti*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 41, 43, 1994, s. 45–53.

3 Četné záznamy jednotlivých denních menu se nalézají např. v rodinném archivu Chotků, respektive vycházejí mj. z činnosti hraběte Rudolfa Karla Chotka (1832–1894). Státní oblastní archiv Praha, Rodinný archiv Chotků, inv. č. 2623, Jídelní listky, 1866–1871, kart. 265. Srov. Lucie MIKLOVIČOVÁ, *Obraz aristokratické kuchyně v 19. století*. Rozbor šlechtických rukopisných knih, sbírek receptů, diplomová práce, FF UPa, Pardubice 2011.

4 Příkladem může být zpracování korespondence a deníkových záznamů Gabriely ze Schwarzenbergu (1825–1843). Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ, *Krátká cesta životem a Evropou: Gabriela ze Schwarzenbergu*, Praha 2006.

5 Tyto prameny ve svém výzkumu využil např. Josef Hrdlička. Srov. Josef HRDLIČKA, *Hodovný stůl a dvorská společnost: Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650)*, České Budějovice 2000.

6 Magdalena BERANOVÁ – Jaroslav ŘEŠÁTKO, *Jak se jedlo ve starověku: Římská kuchařka*, Praha 2000, s. 11. Pro další informace odkazují na Čtení o antice, Praha 1978.

táře jídel různého typu se objevují v Itálii během 14. – 15. století. Existovaly také jednotlivé údaje a recepty z různých zemí, ale buď se nedochovaly, nebo nemají hodnotu kuchařských knih.⁷ Velký vliv na rozvoj kulinařské literatury měl vynález knihtisku. Mezi první vydané kuchařky patřilo dílo Bartolomea Platina s názvem *De honesta voluptate et valetudine* z roku 1475.⁸

Nejstarší dochovaná rukopisná sbírka kuchařských návodů z Čech pochází z 15. století a původně byla součástí knížek o moru.⁹ Má dvě části; první pochází z druhé poloviny 15. století, druhá z konce 15. nebo počátku 16. století.¹⁰ Tento rukopis se v 16. století stal inspiračním zdrojem pro autory dalších kuchařských knih.¹¹

Během první poloviny 17. století dochází k určitým změnám. Josef Hrdlička vyslovuje domněnku, že v souvislosti se stále rostoucími stravovacími nároky šlechty a příchodem nových potravin, respektive surovin, nabídka tištěných kuchařských knih postupně nestačila pokrývat poptávku, a proto si některé aristokratické manželky začaly pořizovat vlastní soupisy kuchařských receptů.¹² Domnívám se, že dalším důvodem mohl být prostý zájem, sběratelská vášeň. Vzhledem k tomu, že jídlo bylo dozajista častým tématem rozhovorů, existence pěkně vedené, po obsahové stránce hodnotné kuchařské knihy mohla být pro dotyčnou šlechtičnu poměrně významným kapitálem. Navíc je zřejmé, že jednotlivé recepty cirkulovaly nejen mezi rodinou, ale i přáteli. Díky výměně receptů dochá-

7 Magdalena BERANOVÁ, *Tradiční české kuchařky: Jak se vařilo před M. D. Rettigovou*, Praha 2001, s. 15. Pro srov. podle J. Le Goffa vznikly první kuchařské knihy v polovině 13. století v Dánsku, přičemž se následně šířily ve 14. a 15. století do Francie, Itálie a Německa. Jacques LE GOFF, *Kultura středověké Evropy*. 2. vydání, Praha 2005, s. 476. Vedle toho Helena ŠVARCOVÁ potvrzuje tezi M. Beranové, že nejstarší známé středověké kuchařky pocházejí ze 14. století. Srov. Helena ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Dobrou chuť, velkoměsto*. Sborník příspěvků z 23. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádaného ve spolupráci s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy ve dnech 5. a 6. října 2004 v Clam-Gallasově paláci v Praze, Praha 2007, s. 99.

8 *Bartolomeo Platina*. Dostupné z <http://en.wikipedia.org/wiki/Bartolomeo_Platina> [cit. 2011-14-01].

9 Typický příklad toho, že mnoho receptů bylo původně součástí spisků, které souvisely s medicínou.

10 H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 100. Autorka ve své studii podrobila zmiňovanou kuchařskou knihu detailní analýze, přičemž rovněž upozorňuje na nedostatky první edice, kterou provedl na počátku 20. století Čeněk Zíbrt. Srov. Čeněk ZÍBRT, *Staročeské umění kuchařské*, Praha 1927; dále srov. TÝŽ, *Staročeské umění kuchařské* (edd. Viktor Faktor – Michal Hrubý), Praha 2012.

11 Úspěšně z ní čerpal Severin Mladší, jehož česká kuchařská kniha vyšla na počátku 16. století, nebo Pavel Severin z Kapí Hory, který roku 1535 vytiskl druhou staročeskou kuchařskou knihu. M. BERANOVÁ, *Tradiční české kuchařky*, s. 15. Stejně tak byla využita alchymistou a astrologem Bavorem mladším Rodovským z Hustiřan, který roku 1591 vydal *Knihu kuchmisterskou*, přičemž H. Švarcová dospěla k závěru, že Bavor nevyužil naši nejstarší kuchařskou knihu jako inspirační zdroj, ale jednotlivé recepty z ní bez vlastní interpretace opisoval. H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 101. Rodovského dílem se detailněji zabývala Zdena Tichá. Srov. Zdena TICHÁ (ed.), *Bavor Rodovský z Hustiřan. Kuchařství to jest Knížka o rozličných krmích, kterak se užitečně s chutí strojiti mají, jakožto zvěřina, ptáci, ryby a jiné mnohé krmě: každému kuchaři aneb hospodáři knížka tato potřebná i užitečná*, Praha 1975.

12 J. HRDLIČKA, *Hodovní stůl*, s. 187.

zelo k vzájemnému obohacování a získávání nových kuchařských možností. Cirkulující recepty získávaly v různorodých kuchyních nové podoby, a proto mohlo docházet i ke změnám původních chuťových vlastností pokrmů.

Autorkou kuchařské knihy právě z období konce 16. a počátku 17. století byla Polyxena z Lobkovic, rozená z Pernštejna. V jejím případě se však nejedná přímo o ucelenou kuchařskou knihu, ale spíše o předpisy, které se používaly v její kuchyni. Zmínit můžeme recepty na různé lektvary, piškoty, perníky, preclíky apod.¹³ V tomto období vznikla také kuchařka Alžběty Lidmily z Lisova.¹⁴ Vedle toho se objevují almanachy předpisů, které si mezi sebou předávaly šlechtičny nebo jejich vrchní hospodyně. Jednalo se o recepty, které se v kuchyni té či oné dámy osvědčily, a proto mohly být doporučeny k dalšímu uchovávaní, respektive předávání. Výhodou takto cirkulujících receptů je možnost doplnit jejich původní znění o další poznatky a reference. Z období 17. století jsou nám tedy známy celkem tři takto vzniklé šlechtické soubory. Prvním je rukopisný sborník z první poloviny 17. století, dále strahovský rukopisný sborník z roku 1642 a rukopisná kniha z roku 1645.¹⁵

Patrně až do 18. století se užívalo knih vydaných na konci 16. a počátkem 17. století, které se rozšiřovaly především v rukopisné podobě.¹⁶

Rovněž v 19. století, především během jeho první čtvrtiny, dochází k nebývalému „boomu“ ve světě kuchařských, především tištěných, knih. Mnohé z nich neobsahují pouze návody na přípravu pokrmů, ale i rady, jak správně nakupovat potraviny, jak zacházet s ohněm či návody na správné dušení, vaření v páře apod.¹⁷ Patrně jednou z nejoblíbenějších knih tohoto období je *Domácí kuchařka, aneb Pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české Magdaleny Dobromily Rettigové* z roku 1826.¹⁸

Také v aristokratickém prostředí existuje stále přítomný zájem o tvorbu vlastních rukopisných kuchařských knih či jednotlivých receptů. Příkladem jsou např. kuchařky

13 J. HRDLIČKA, *Hodovní stůl*, s. 187. Kniha je uložena na zámku v Nelahozevsi.

14 Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova: Rodinné paměti*, Praha 2002. Autorka na stranách 129–143 edituje některé z kuchařských, ale především lékařských receptů.

15 M. BERANOVÁ, *Tradiční české kuchařky*, s. 15.

16 M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 135.

17 Lydia PETRÁŇOVÁ, *Language, patriotism and cuisine: the formation of the Czech national culture in central Europe*, in: Derek J. Oddy – Lydia Petráňová (edd.), *The diffusion of food culture in Europe from the late eighteenth century to the present day*, Prague 2005, s. 175.

18 Byla autorkou i dalších spisů, které se zabývaly domácností či hospodařením. Jedná se o díla *Dobrá rada slovanským venkovankám* (1838), *Mladá hospodyňka v domácnosti* (1840), *Pojednání o telecím mase* (1843) nebo *Kafíčko a vše co je sladké* (1845). Informace o díle a životě M. D. Rettigové jsem čerpala z knihy: Magdalena Dobromila RETTIGOVÁ, *Domácí kuchařka: spolu s ukázkami z beletristického díla M. D. Rettigové a čtením o její osobnosti* (ed. Felicitas Wünschová), 2. vydání, Praha 1986. Připomínám, že ač je jako autorka této edice uváděna Felicitas Wünschová, tak skutečným editorem byl Alexandr Stich (1934–2003), jehož jméno nemohlo být z politických důvodů v tomto období uvedeno.

Filipiny Schlikové, rozené Nostitzové¹⁹ a Ludmily Berchtoldové, rozené Vratislavové²⁰ či Marie Thunové, rozené Kinské,²¹ které jsou hlavním tématem následujícího textu.

Kuchařské knihy a sbírky receptů ve šlechtickém prostředí 19. století

Na první pohled se zdá, že kuchařské knihy mají jen omezenou výpovědní hodnotu. Jejich primárním cílem je uchovávaní návodů na přípravu pokrmů. Jsou tedy zdrojem informací o používaných potravinách, způsobech jejich úpravy, případně vykreslují možné kombinace použitých surovin apod. Při bližším zkoumání je však zřejmé, že neposkytují pouze tyto údaje. Podíváme-li se blíže na formální stránku analyzovaných pramenů, zjistíme, že nevykazují větší množství společných znaků. Liší se nejen strukturou a obsahem, ale rozdílná je i doba jejich vzniku atd. Společným jmenovatelem je původce, respektive majitel knih. Všechny se nacházejí v pozůstalosti tří dam z různých šlechtických rodů. Dalším shodným znakem je výrazná převaha použití německého jazyka. Veškeré záznamy jsou psány ručně.

O autorství nejstarší z nich není pochyb; majitelkou i autorkou byla hraběnka Filipina Schliková, rozená Nostitzová. Dle datace na úvodní stránce začala kniha vznikat roku 1790. Ve své činnosti Filipina pokračovala až do své smrti, tedy do roku 1843.²² Kuchařka²³ Filipiny Schlikové se skládá z celkem 132 listů. Netvoří však kompaktní celek. Tvořena je pevnými deskami hnědé barvy o rozměrech 16 x 20 cm, jež nesou název „Kochbuch“. Uvnitř desek se navíc nacházejí tři nestejně velké sešity. Součástí kuchařky je 95 volných listů nestejného formátu. Na první stránce kuchařky hraběnka píše, že obsahem nejsou pouze recepty, které se vztahují k vaření, ale navíc se zde objevují i předpisy, jež s jídlem nesouvisí – „Portefeuille enthaltend ein geschriebenes Kochbuch nebst vielen anderen Koch

-
- 19 Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Zámbrsk, Rodinný archiv (dále jen RA) Šliků, inv. č. 264, kart. 28, Kuchařská kniha, kuch. předpisy a jiné poznámky Marie Filipiny Šlikové, roz. Nostitz–Rieneck, 1790–1843.
 - 20 Moravský zemský archiv (dále jen MZA) Brno, RA Berchtoldů, inv. č. 360, kart. 87, Deníky a zápisky, školní úlohy, kuchařské knihy, divadelní programy a básně, 1827–1852.
 - 21 SOA Zámbrsk, RA Thunů, inv. č. 871, kart. 40, Kuchařské předpisy, 2. polovina 19. století.
 - 22 Většina receptů není datována, tudíž nemohu vyloučit, že hraběnka se s některými z nich setkala již před rokem 1790. Soustavně je však – podle datace – začala psát, respektive shromažďovat až od roku 1790.
 - 23 Podotýkám, že kuchařku Filipiny Schlikové podrobila dílčí kritice již Milena Lenderová. Srov. Milena LENDEROVÁ, *Všední a sváteční tabule v paláci Schliků: rukopisná kuchařka Filipiny Schlikové*, in: Martin Fárek – Tomáš Bubík (edd.), *Náboženství a jídlo*, Pardubice 2005, s. 95–102. Na její studii částečně navazují ve své bakalářské práci a podrobují zmiňovanou kuchařku detailnímu rozboru. Srov. Lucie MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů Filipiny Schlikové z let 1790–1843*, bakalářská práce, FF UPa, Pardubice 2009.

– *Recepten, wie auch Recepten von Hausmitteln*“.²⁴ Příkladem mohou být záznamy o správném uchovávaní masa, postupy při čištění skvrn, návody na obnovu lesku u zlatého či stříbrného náčiní. Vedle těchto návodů, které jsou určeny ryze pro chod a udržování domácnosti, se v kuchařce nacházejí také předpisy pro zkvalitnění „osobního“ života. Zmíním recept na kolínskou vodu, dále pak návod na výrobu citrónové, zázvorové, levandulové nebo rozmarýnové esence či instrukce pro výrobu vinné pálenky, které jsou psány v německém jazyce. Ve francouzštině si hraběnka uchovala recept na vaření lepidla z arabské gumy, technologické postupy barvení látek nebo návod na výrobu šelaku, jenž se tehdy používal především k leštění nábytku.

Vedle výše zmíněných návodů se v kuchařce objevují i další skutečnosti, které s kuchyní nebo domácností naprosto nesouvisí a svědčí spíše o zájmech či zálibách pisatelky. Mám na mysli francouzský návod na tančení gavoty²⁵ či rusko-německý slovníček.²⁶ Tento slovník obsahuje ručně psané základní fráze, které se týkají pozdravů či primárních věcí, jež jsou využívány při běžné komunikaci. V kuchařce se nachází i dvojice stránek, které jsou francouzsky nadepsány jako *L'art de Peindre*.²⁷ Hraběnka si zde důkladně zaznamenala postupy malování na látku nebo plátno. Jedna z kapitol se dokonce věnuje kopírování obrazů. Nemohu také opomenout několik novinových výstřižků s inzeráty, které se týkají udržování domácnosti.

Jak jsem již naznačila, Filipinina kuchařka netvoří kompaktní celek. První sešit se skládá z 16 listů se 45 ručně psanými recepty, jež dokládají velkou zálibu ve sladkostech. Jedná se totiž o pokrmy vyložené sladkého charakteru (třešňový dort, karlovarské koláčky, švestkový puding, kaštanový, chlebový, biskvitový dort či skořicové nebo anglické vafle, různé druhy preclíků atd.). Velmi populární se zdají být sladkosti obsahující mandle a čokoládu, dále koláče a krémy. Mezi jednodušší recepty patří anglické sušenky nebo několik druhů tzv. caltiček.²⁸

Zbývající dva sešity jsou po obsahové stránce zcela odlišné. Neobsahují totiž žádné plnohodnotné recepty, ale jedná se o výčet různých druhů pokrmů, které podléhají pevně

24 „Portefeuille (taška na písemnosti) obsahující psanou kuchařku s kuchařskými recepty, tak i s recepty na prostředky pro práci v domácnosti.“ SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 1a.

25 Jedná se o francouzský lidový tanec, který pochází z 16. století; v 17. století se gavota stala dvorským tancem.

26 Slovník není žádným bližším způsobem určen. Avšak vzhledem k tomu, že ve schlikovském domě od 3. září 1813 pobýval raněný ruský důstojník Alexandr Tulubjev, jehož přítomnost zaznamenala nejmladší hraběnkina dcera Elisa ve svém deníku, nabízí se možná datace slovníčku právě do tohoto období. Další informace o Elisině deníku viz Milena LENDEROVÁ, *Matka, dcera, vnučka (Filippina, Elisa, Tekla) – dny všední i sváteční tří dam schlikovského rodu*, in: *Z Českého ráje a Podkrkonoší. Vlastivědný sborník* 15, 2002, s. 56.

27 „Umění malovat.“ SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 95–96.

28 Jedná se o sladké pečivo podobné perníčkům. Hraběnka si kupř. zaznamenala recepty na „Pflaum“, „Kaiser“ či „Durst Zelteln“. V českém prostředí se též označovaly jako „calty“ nebo „celtičky“.

danému třídění podle suroviny, jež je pro daný pokrm určující. Jednotlivé stránky druhého sešitu jsou vždy v záhlaví označeny názvem suroviny, případně druhem jídla, kterých se budou následující předpisy týkat. První je uveden výčtem více než třiceti polévek.²⁹ Následují paštiky, salámy společně s menšími masovými jídly, vaječná a zeleninová jídla. Na dalších několika stránkách se hraběnka zvlášť zabývá hovězím masem, poté svou pozornost přesouvá ke kuřatům a kapounům a v neposlední řadě se věnuje bažantům, koroptvím, vrabcům a holubům; následující oddíl tvoří doma běžně chované ptactvo jako husy, kachny a krůty.³⁰ Samostatný úsek představují zajáci. Jak napovídají další stránky, Schlikové si pochutnávali na tetřevích či jeřábcích. Z vysoké zvěře je to maso jelení a srnčí. Následují seznamy pokrmů připravovaných z telecího, jehněčího nebo vepřového masa. V závěrečné části jsou vypsána jídla zadělávaná, dále různé druhy krémů a mléčných pokrmů, pudinků a dalších sladkostí. Poslední stránky jsou věnovány několika předpisům na sulce a kompoty. Celkový počet předpisů, které se nacházejí právě v tomto sešitu, činí bezmála čtyři stovky.³¹

Třetí sešit je svým charakterem velice podobný sešitu druhému. Taktéž se jedná o výčet necelých tří stovek předpisů. Opět zde nalezneme úsek věnovaný hovězímu masu, moučným jídlům, kompotům apod.

V úvodu jsem naznačila, že součástí hraběčiny kuchařské knihy je konvolut volných listů. Na těchto listech se nenacházejí pouze recepty, ale velice zajímavé jsou především záznamy blíže neurčených hostin. Podstatné jsou i dvě snídaně a záznam všedního menu.³²

Kuchařka Filipiny Schlikové se vyznačuje detailním členěním a především specifickými záznamy, které slibují výrazný informační potenciál. Oproti ní další kuchařská kniha, tentokrát Ludmily Berchtoldové, rozené Vratislavové, ve specifičnosti uchovaných záznamů příliš nevyniká. V tomto případě se jedná o kompaktní kuchařskou knihu. Je tvořena pevnými vzorovanými deskami o rozměrech cca 20 × 15 cm. Celkově působí velmi zachovalým dojmem. Na úvodních dvou listech se nachází obsah, přičemž záhlaví prvního z nich nese nápis „*Verzeichnung der instehenden Speisen*“.³³ Pro dataci, a především pro určení pisatele kuchařky je podstatný list, který následuje po zmiňovaném obsahu. Na

29 Vedle klasického německého výrazu pro polévku („*die Suppe*“) v tomto výčtu nalezneme i německé označení pro vývar („*die Bouillon*“) a také francouzské slovo „*potage*“ nebo-li polévka.

30 Hraběnka používá termín „*Indian*“ nebo-li indická slepice. Toto označení vzniklo na základě země původu tohoto druhu drůbeže. Jméno ptáka (indián) dokazuje jeho původ, neboť Amerika byla v některých případech označována jako Západní Indie. Jean Anthelme SAVARIN-BRILLAT, *O labužnictví. Fyziologie chuti*, Praha 1994, s. 67.

31 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 31.

32 Těmto záznamům se budu detailněji věnovat v následující části textu.

33 MZA Brno, RA Berchtoldů, inv. č. 360, kart. 87, s. 1.

třetím listě se tedy nachází konkrétní datum – „Anno 30. 10. 1851“. Důležitý je také další text, který navazuje na datum – „*Düfte* [!] *Koch Rezepten Lotty, Jetty, Toni etc.*“ Další záznamy jsou, až na výjimky, nedatovány. U receptu na kávový sulc či krém se nachází rok 1855.³⁴ Rok 1865 nalezneme u receptu na rýžový mražený dezert.³⁵ Další časové určení, rok 1853, se nachází na poslední stránce kuchařky.³⁶ Přes poměrně sporadické časové údaje je však zřejmé, že kuchařská kniha vznikla a byla dotvořena v druhé polovině 19. století.

Na tvorbě rukopisu se nepochybně podílelo více osob. O vícečetném autorství nás neinformuje pouze výše zmíněný záznam, ale i jednotlivé recepty, jejichž rukopis se různí. Otázkou také je, jakým způsobem se na tvorbě kuchařky podílela sama Ludmila Berchtoldová, v jejíž pozůstalosti se kniha nachází. Existence výše zmíněného obsahu zabraňuje chaotičnosti, která pramení ze střídání rukopisů. Obsah je však vytvořen pouze pro zhruba dvě třetiny kuchařky.

Pravděpodobně nejmladší je kuchařská kniha Marie Karoliny Thun-Hohenstein, roz. Kinské z Vchynic a Tetova. Hovořím-li o této kuchařské knize, dopouštím se částečné nepřesnosti. Ve srovnání se dvěma předchozími kuchařkami se tento pramen jeví jako pouhá sbírka třiceti receptů, nikoliv jako kuchařská kniha v pravém slova smyslu. Přestože se jedná o jednotlivé ručně psané recepty na listy různých velikostí a tvarů, působí sbírka poměrně uceleným dojmem. Recepty totiž nejsou uchovány ledabyly, ale nacházejí se v růžových deskách o velikosti cca 20 × 15 cm. Soudím proto, že se jedná o cíleně tvořený komplex kulinářských návodů. Sbírkou se nalézá v pozůstalosti hraběnky Thun-Hohensteinové, avšak rozdílný rukopis jednotlivých receptů opět ukazuje, že pocházejí od většího množství autorů či autorek. Stejně problematická je i datace receptů. Pokud se hraběnka – coby autorka sbírky – začala věnovat shromažďování receptů v dospělém věku, vznik knihy by spadl do druhé poloviny 19. století. Vzhledem k časové nekonkrétnosti a nemožnosti určení skutečných autorů receptů nelze tento předpoklad ničím potvrdit. Navíc se v knize nachází výpočet potřebných ingrediencí na 100 porcí rumfordské polévky, který nese datum z konce roku 1831: „*Sig. Choltitz den 30ten Xber 1831*“.³⁷ V tomto roce by hraběnka sotva mohla ovlivňovat zařazení tohoto dokumentu mezi recepty. V kuchařce se vedle výčtu nachází i samostatný recept pro přípravu této polévky.³⁸ Polévka získala jméno podle amerického přírodovědce a filosofa Benjamina Rumforda (1753–1814),

34 „*Kaffe Sulz o. Creme*“. MZA Brno, RA Berchtoldů, inv. č. 360, kart. 87, s. 71.

35 „*Reis gefrornes*“ [!], tamtéž, s. 123.

36 Tamtéž, s. 135. Vedle data se nachází tabulka s přepočty vah na množství lžic.

37 SOA Zámorsk, RA Thunů, inv. č. 871, kart. 40, s. 1. V září roku 1831 propuká v Čechách epidemie cholery, a proto se nabízí přímá souvislost mezi epidemií a polévkou.

38 „*Auf 250 Portionen Rumford Suppe* [?] *folgende Ingredienzen*“. Tamtéž, s. 30.

který se věnoval dobročinnosti.³⁹ Tentýž recept se nachází i v kuchařce hraběnky Schlikové.⁴⁰ Není tedy překvapením, že obě hraběnky se aktivně věnovaly dobročinné činnosti.

Sbírka receptů Marie Karoliny Thunové působí velice rozmanitým dojmem. Uchované německy psané recepty se spíše v menším množství týkají moučných pokrmů. Výraznější pozici získala jídla masitá, různé druhy omáček a polévek. Znatelná je také větší kosmopolitnost jednotlivých receptů.

Šlechtické stravovací návyky v 19. století

Předtím než se budeme věnovat vnitřní analýze pramenů, podívejme se na podobu šlechtické kuchyně, respektive aristokratických stravovacích návyků v námi sledovaném období. Během 19. století probíhají v souvislosti se stravováním četné změny. Nevycházím ze změn, které se udály v oblasti vědy a techniky. Podstatné je, že se ustaluje četnost denních jídel, přičemž se dotváří současný model tří až čtyř jídel denně, jejich označení a také doba, kdy jsou jídla podávána. Na základě zde rozebíraných pramenů sice nejsem schopna plně postihnout právě změnu frekvence jídel podávaných na šlechtický stůl, nicméně mohu prokázat určité změny ve stravovacích návycích aristokracie.

Na stole privilegovaných vrstev se dlouho neobjevovalo ranní jídlo, vyjma šálku kávy, případně čokolády.⁴¹ Důvodem bylo přesvědčení o škodlivosti třetího jídla, proto se aristokracie omezovala jen na pozdější oběd a večeři. Jíst pouze dvakrát denně se považovalo za zdravé.⁴² Snídaně pronikla do šlechtického prostředí až na počátku 19. století. V předchozích staletích šlechta nesnídala, čímž se odlišovala od nižších pracujících vrstev. Fyzicky pracující lidé nespádali do tohoto šlechtického stravovacího schématu, což bylo

39 Z jeho popudu se ve válkami zbláčené napoleonské Evropě začala veřejně vařit a obyvatelstvu zdarma rozdávat právě tato hustá výživná polévka. Rumford svou polévku původně vařil z levných a běžně dostupných surovin – z krve, kostí a dalších lacinějších surovin.

40 Srov. „*Vorschrift zur Rumforder Suppe für 50 Personen, die Gabe zu 2 nied. oestereicher Seideln* [!]“. SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 70–71. Polévka se dle obou receptů vaří z hrachu, krup, brambor a místo původně používané krve nebo kostí se doporučuje hovězí, případně vepřové maso. Vedle těchto ingrediencí zde figuruje nezbytná cibule a česnek. Jako koření je doporučena sůl, pepř, zázvor a majoránka. Dalším receptem, který by mohl figurovat v dobročinné složce schlikovské kuchyně, je předpis na mandlové mléko a citrónovou limonádu. Vzhledem k tomu, že na receptech se nachází vyúčtování v celkové hodnotě 5 zl. 36 kr., můžeme předpokládat, že se jednalo o recept určený pro větší počet lidí. Dalším signálem je to, že tyto nápoje se obvykle dávaly nemocným, proto by mohlo jít podle Mileny Lenderové o „dar některému ze špitálů.“ Srov. M. LENDEROVÁ, *Tabule v paláci Schliků*, s. 98.

41 Káva se do Evropy dostala prostřednictvím Arabů přes Cařihrad a následně přes Benátky na konci 16. století. Čokoláda se objevuje poprvé ve Španělsku, a to díky Hernandu Cortézovi, který ji přivezl z Mexika. Pití tohoto nápoje se rozšiřuje ve šlechtickém prostředí během sedmdesátých let 17. století.

42 Magdalena BERANOVÁ, *Jídlo a pití za Rudolfa II.*, Praha 1997, s. 19.

dáno především jiným denním režimem. Pokud jim to finanční možnosti dovozovaly, jedli více než třikrát denně.⁴³

Denní skladba potravin sestávala z několika pokrmů, pro něž se ve šlechtickém prostředí vžila francouzská označení. Počty servírovaných pokrmů již téměř zachovávají současný sled tří až čtyř denních jídel. Šlechta se tedy během 19. století postupně učí snídat⁴⁴ (pro snídani se později ujalo označení *petit déjeuner*). V kuchařce hraběnky Schlikové se nacházejí záznamy o dvou snídaních.⁴⁵ Pro současnost patrná určitá nekompatibilita servírovaných pokrmů dle mého názoru svědčí nejen o důrazu na rozmanitost, ale především na lpění na vyšším standardu.

Snídaně se shodují v použití vajec a brambor, což je pro schlikovskou kuchyni v obecné rovině typické. První z nich obsahuje ementál, čerstvá vejce, vaječnou omeletu se sekaným masem, dále pak bramborový šmorn (tj. trhanec, smaženec) a brambory pečené v popelu. Pro současnost méně typickou snídaňovou složkou je grilované telecí maso či slepice s rýží. Vedle toho si bylo možno pochutnávat na koroptvi nebo kapounovi podávaných za studena. Druhá snídaně je méně rozmanitá. Současně nabízí jak vejce na měkko, tak vajíčka míchaná. Opět se zde objevuje bramborový šmorn a pečené brambory. Hutnější částí snídaně jsou kotlety s omáčkou, studená pečeně či blíže neurčení malí ptáci.⁴⁶ Je tedy patrné, že na stole se objevila nejen jídla, která bychom mohli chápat jako „snídaně na vidličku“, ale také pokrmy, které se v současné době servírují spíše během oběda či večeře.

Z celkového počtu uchovaných záznamů se dvě snídaně mohou jevit jako nedostačující podklad pro tvorbu konkrétních závěrů. Můj předpoklad je takový, že ve sledovaném období si snídaně šlechtické prostředí teprve získává a stále je vnímána jako neplnohodnotná součást jídelníčku.⁴⁷ Proto jsou záznamy o snídaních tak sporadické. Současně se domnívám, že snídaně nenabízela tolik prostoru pro sebezprezentaci. Vnímáme-li stravovací možnosti daného šlechtice jako určitý kapitál, který spočíval ve specifčnosti pokrmů, způsobech úpravy jednotlivých surovin či honosnosti stolování v jeho domě, tak sní-

43 Lydia PETRÁŇOVÁ – Josef PETRÁŇ, *Strava*, in: Josef Petráň a kol. (edd.), *Dějiny hmotné kultury: Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. II/2, Praha 1997, s. 25.

44 Jedním z průkopníků snídaně v aristokratickém prostředí byl již francouzský král Ludvík XIV. Ráno si nechával připravovat tzv. „petit couvert“, přičemž oběd posunul na 13. hodinu. M. BERANOVÁ, *Jídlo a pití za Rudolfa II.*, s. 19.

45 SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 50–51. Hraběnka označuje snídaně německým názvem „Frühstück“.

46 Tamtéž, s. 51. Nejspíše se bude jednat o drozdy či vrabce. L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 36.

47 Těto teorii nasvědčují i další druhy pramenů. V jídelních lístcích z rodinného archivu Chotků z let 1868–1871 se záznamy snídaní nacházejí více než sporadicky. Srov. L. MIKLOVIČOVÁ, *Obraz aristokratické kuchyně v 19. století*, s. 61–92.

daně nenabízela příliš výrazný prostor. Pokud vezmeme v potaz např. pořádané večeře, tak hostitel zde mohl naplno projevit své možnosti. Proto se pozvaní hosté účastnili společného stolování během oběda, respektive večeře, což nabízelo dostatečný prostor pro zmiňovanou sebe prezentaci. Oproti tomu snídaňové menu bylo podstatně chudší. Právě tuto skutečnost považují za jeden z možných důvodů, proč snídaně pronikala do šlechtického stravovacího harmonogramu s určitými problémy a později. Současně se jako vysvětlení nabízí také stálá snaha aristokracie odlišit se od ostatních vrstev.

Večeře (*dîner*) se servírovala více k večeru, což mělo vliv na ostatní hlavní jídla: Hodi na oběda se posunula a pozdní večeře (*souper*) se stala centrálním bodem společenského života vyšších vrstev.⁴⁸

Rekonstrukce podoby denních menu na základě tohoto druhu pramene je velmi problematická. Hraběnka Schliková si sice zaznamenala jedno menu všedního dne, které nese název *mercredi*, tedy středa; jedná se však o ojedinělý záznam nejen v této, ale i v dalších analyzovaných kuchařkách, a proto ho nelze považovat za plně určující. Vzhledem k tomu, že menu neobsahuje žádné další bližší informace, je otázkou, zda se jedná o všední, běžně podávané, či slavnostnější menu. Menu se skládá z několika studených předkrmů jako vestfálská šunka s ruským kaviárem nebo paštičky z koroptví. Na stole se objevil také sumec po holandsku a v neposlední řadě hovězí se zeleninou. Následovala hlavní jídla – soté z kapouna a filátka z kůzlete. Zeleninovou „mísou“ byl květák se smetanou. Pečený bažant se salátem zastupoval nezbytnou pečení. Chybět samozřejmě nemohly oblíbené dezerty – čokoládový krém, koláč z listového těsta, míchaný kompot či zmrzlina s ovocem.⁴⁹

V souvislosti s ojedinělostí tohoto typu záznamu bohužel nejsem schopna vysledovat energetický příjem jednotlivých osob během dne. K eventuelním výpočtům by byla nutná existence kompletního denního menu, které by zahrnovalo nejen podávané pokrmy, ale také kompletní recepty s přesně uvedeným váhovým poměrem použitých surovin. Ke zjištění velikosti porcí je nezbytný také počet osob účastnících se stolování. Zaznamenané menu svědčí o dominanci masitých pokrmů. Přítomnost několika zvěřinových pokrmů ukazuje na možnost podzimního menu, kdy se šlechta pravidelně věnovala lovu. Čistě zeleninovým pokrmem je pouze květák se zeleninou, zelenina se dále objevuje ve formě příloh.

V úvodu jsem konstatovala, že kuchařka Filipiny Schlikové obsahuje konvolut volných listů, na kterých se nacházejí i záznamy několika hostin, respektive večeří. Hraběnka si z větší části u večeří nezaznamenávala žádné doplňující informace. Záznamy se omezují pouze na servírované pokrmy. Chybí místo či datum konání. Předpokládám, že Filipina

48 Alain DROUARD, *Kuchaři, labužníci a gurmáni. Francouzská kuchyně v 19. a 20. století*, in: Paul Freedman (ed.), *Jídlo. Dějiny chuti*, Praha 2008, s. 274.

49 SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 105.

se těchto událostí osobně účastnila, otázkou však zůstává, zda se večere konaly přímo v hraběncině domě, či se jednalo o návštěvu některého z příbuzných či známých. Pátrat můžeme také po důvodech uchovávání konkrétních záznamů. Hraběnka mohla být zaujata např. servírovanými pokrmy, jejich kombinacemi, a proto si večeri pro budoucí inspiraci zaznamenala do své kuchařky.

Pouze dvě hostiny z počtu necelé desítky záznamů máme možnost určit trochu blíže. Hraběnka si opět nezaznamenala datum ani místo jejich konání, nicméně tím, že označila, u koho se daná večere konala, nám umožnila udělat si o chutích daného hostitele trochu bližší představu. První z hostin, večere, proběhla u Clary-Aldringenů.⁵⁰ Zahájena byla rýžovou polévkou a po ní následoval studený předkrm, kterým byl kaviár doplněný kousky másla a citrónu. V následujícím pořadí na stůl přicházela masová roláda⁵¹ se zeleninou, blíže neurčená paštika, a taktéž nijak určený pokrm z hovězího masa. Prvním hlavním jídlem byl přírodní telecí řízek s houbami a knedlíky. Jako pečené byla zvolena pečená slepice a zelené fazolky s krutony. Hostina byla uzavřena kávovým moučником a blíže nepopsaným sladkým pečivem.⁵²

Další hostina proběhla u Rohanů.⁵³ Menu bylo uvedeno jemnou slepičí polévkou s masovými knedlíčky, předkrmem byl salám a paštika. Mezi hlavní chody patřilo hovězí s bramborovou kaší, dále kotlety se špenátem, slepice v máslovém těstíčku, filety z bažanta či fazolové pyré s celými vejci a krutony. Dále se podávala pečeně se salátem a pečené sele. Hostinu uzavírala zmrzlina a hruškový a jablečný kompot. Pozvaní hosté měli taktéž možnost okusit sýry a nespécifikované druhy ovoce.⁵⁴

Francouzsky zaznamenané hostiny jsou mnohem opulentnější. První z mnohých probíhala v klasickém sledu nabízených chodů.⁵⁵ Po několika druzích polévek následoval studený předkrm, kterým bylo studené kuře v rosolu. Mezi hlavní chody patřilo kuřecí soté à la Marengo,⁵⁶ obalované skopové kotlety a králičí soté s bylinkami. Neopominu-

50 „*Diner bey* [!] *Clary*.“ SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 103.

51 Hraběnka tento pokrm označuje jako „*Galantine mit kalten Fricasé*“. Moderní kulinářské spisy nabízejí dvě varianty pro přípravu galantiny. Za prvé se může jednat o jemnou paštiku z mletého masa. Další možností je vykostěné maso z drůbeže nebo zvěřiny, které je plněno masitou nádivkou, následně uvařené a podávané za studena jako předkrm.

52 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 33.

53 SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 50.

54 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 33-34.

55 SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 89.

56 Díky tomuto předpisu se můžeme pokusit datovat tuto hostinu. Recept na kuře Marengo totiž pochází z Napoleonova tažení v Itálii, kde v červnu roku 1800 proběhla bitva nazvaná podle vesnice Marengo. Napoleonův osobní kuchař dokázal ze skromných zásob, narychlo sehaných po okolí, uvařit tak výborné jídlo, že se na císařově stole muselo objevovat pravidelně. Vzhledem k dataci této bitvy lze předpokládat, že hostina proběhla po roce 1800. L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 34. Mezi původní suroviny patřila cibule, česnek, zelené olivy, bílé víno, olivový

telná byla pečeně, kterou představovala telecí ledvina a pečené kuře. Dále zde byly přílohy – čekankové puky, zelené fazolky po anglicku nebo artyčoky po lyonsku. Jako moučník se podávaly blíže nespecifikované dorty.⁵⁷

Za zmínku stojí také večeře určená pro 64 hostů.⁵⁸ Hostinu zahájilo šest polévek (mj. chlebová, jarní a neapolská), následovalo osm předkrmů jako křepelky na rožni, krůta na lanýžích nebo timbala po milánsku. Hlavní chod se skládal z 24 druhů mas, která byla většinou upravena na způsob filetů. Stolovníci tedy mohli okusit nejen filety telecí, hovězí, kuřecí, ale také filety z holoubat nebo poularda. Samozřejmostí byla pečeně – kuřata, sluky, poulardi, pstruzi apod. Hostina dále nabízela celkem 16 zeleninových příloh. Hovořit můžeme o celeru zavařeném v madeíře, chřestu se sázenými vejci, čekankových pukách s vývarem, černém kořenu podle mistra kuchaře či o zeli po bruselsku atd. Mezi více než dvaceti dezerty nechyběl meruňkový dort, janovský piškot s rumem, griliášky (což bylo drobné ořechové cukroví), různé druhy želé, krému apod.

Hostina opět není blíže datována, ale vzhledem k velkému počtu hostů můžeme předpokládat, že se jednalo o hostinu k významné události. Nabízí se např. svatební hostina nejstarší Filipiny dcery Antonie Josefy, která byla roku 1803 provdána za svého strýce Jana Nepomuka Nostitze. Tuto hypotézu podporuje i fakt, že tento záznam se nachází ve dvojlistu, v němž je spolu s ní zapsána jen výše zmíněná hostina, ve které se vyskytuje kuře Marengo, přičemž vznik tohoto pokrmu je datován k roku 1800. Proto předpokládám, že obě hostiny proběhly v blízkém časovém horizontu.⁵⁹

Podotýkám, že i přes velké množství servírovaných pokrmů se nepředpokládalo, že stolovníci svou pozornost zaměří na všechny chody. K dobrému bontonu spíše patřilo z nabízených pokrmů pouze okusit.

Zaznamenané hostiny umožňují utvořit si určitou představu o průběhu aristokratických večeří a představují klasickou ukázkou francouzského způsobu stolování, který v Evropě převládal od 17. století. Jídlo bylo přinášeno na mísách, přičemž každý stolovník si nabíral sám. U stolu se upřednostňovala uměřenost, pravidelnost nebo smysl pro detail. Podstatným rysem francouzské kuchyně je racionalizace v úpravě stolu i v předkládaných pokrmech, případně v jejich pořadí a vzájemné kombinaci.⁶⁰ Hostina se skládala ze dvou až osmi chodů, každý chod z několika pokrmů.⁶¹ Pokud se podíváme na sled chodů ser-

olej, petrželová nať, bílý chléb, kuřata a vejce. Pokrm byl doplněn také o raky a lanýže. Specifickou chutí mu dodával ještě koňak. Dnes se toto původně skromné jídlo s určitými obměnami připravuje v nejlepších restauracích po celém světě.

57 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 34.

58 „*Diner de 64 couverts*.“ SOA Zámorsk, RA Šliků, inv. č. 264, kart. 28, s. 89–91.

59 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 34.

60 L. PETRÁŇOVÁ – J. PETRÁŇ, *Strava*, s. 827.

61 Cit. dle M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 133.

vírovaných dle pravidel francouzské *grande cuisine bourgeoise*,⁶² zjistíme, že pořadí jednotlivých chodů na výše zmíněných hostinách je podobné. Sled pokrmů byl tedy obvykle následující: polévka, studený předkrm, teplý předkrm, relevé, entrées, pečeně, punč, salát, entremets, zmrzlina, dezert a káva.⁶³

V tuto chvíli se nabízí srovnání s měšťanskými tabulemi. Magdalena Rettigová ve své *Domáci kuchařce* nepředkládá měšťanským hospodyňkám pouze velké množství receptů a rad, ale na závěr se věnuje také „ponaučení, kterak jídla při menších i větších tabulích po sobě jíti a se dávati mají“.⁶⁴ Svým čtenářkám nabízí deset alternativ, jak mají správně uspořádat tabuli nejen menší, větší, ale i postní. Pro představu uvádím jednu ze základních tabulí. Stolování Rettigová zahajuje bílou polévkou s rýží, následuje hovězí maso s cibulovou omáčkou a okurkami. Dalším z pokrmů jsou kuřátka s karfiolem. Pečená kachna je čtvrtým chodem. Dále se na stole objevuje hlávkový salát či talíř suchárků. Rettigová ve svých návodech neopomíjí ani nápoje – tentokrát doporučuje pivo, víno a kávu.⁶⁵

Výše zmíněné hostiny z kuchařky hraběnky Schlikové taktéž shodně zahajuje polévka, v případě Rettigové následuje hovězí maso, u Filipiny bývá druhým pokrmem studený předkrm. Shodně se na tabulích objevuje pečeně a další masité pokrmy. Na závěr je také shodně servírován dezert či jiný moučný pokrm. Výrazný rozdíl je patrný především v nápojích, které nejsou u hraběnky Schlikové ani v jedné uvedeny. Předpokládám tudíž, že nabídka nápojů během večeří či obědů podléhala tradičnímu schématu a nijak výrazně se neměnila. Z toho důvodu se ve Filipině kuchařce pravděpodobně neobjevují žádné zmínky o konkrétních nápojích během stolování podávaných.

Masité pokrmy

Aristokracie se od ostatních společenských vrstev nelišila pouze množstvím chodů a způsobem stolování. Svůj standard, respektive pozici si udržovala také druhy potravin, které se na její stůl dostávaly. Nedílnou součástí aristokratické tabule byla zvěřina.⁶⁶ Ta patřila po staletí především na stoly šlechty, jež vlastnila pozemky a měla právo honitby. Kuchařka Filipiny Schlikové nasvědčuje tomu, že zvěřina si udržovala svoje pevné postavení

62 Tato kuchyně je silně inspirována právě aristokratickou *haute cuisine*, které se dle André Guillota vyrovná. Jedná se o velice luxusní, přepychovou a dekorativní kuchyni, která používala a kombinovala ty nejvýznamnější a nejdražší pokrmy. A. DROUARD, *Kuchaři, labužníci a gurmáni*, s. 277.

63 Tamtéž, s. 278.

64 M. D. RETTIGOVÁ, *Domáci kuchařka*, s. 327.

65 Tamtéž.

66 Josef Hrdlička ve své práci – na základě srovnávání kuchyňských účtů z období 1550–1650 – došel k závěru, že zvěřina se konzumovala především při večeři; během oběda si šlechta na zvěřině pochutnávala zřídka. J. HRDLÍČKA, *Hodovní stůl*, s. 195. Tento typ pramene bohužel neumožňuje případné srovnání se sledovanými obdobími.

v aristokratické kuchyni. Vedle tradičního jeleního, případně srnčího masa se v kuchařce nachází recept na karbanátky z koloucha. Jelení maso se obvykle nakládalo do sudů se solí a jalovcem a až potom se dále zpracovávalo. V případě srnčího si hraběnka zaznamenala např. srnčí kotlety na grilu. Zajíci se ve schlikovském domě podávali s hnědou, případně citrónovou omáčkou. Další variantou je zaječí paštika. Hraběnka samozřejmě nepomněla ani divoké ptactvo. Zde mohu zmínit předpis na bažantí paštiku nebo koroptev s estragonovou omáčkou. Do této skupiny řadím i jeřábka, který na schlikovský stůl přicházel doplněn např. o omáčku z lanýžů. Společně s tímto divokým ptactvem se v kuchařce nacházejí recepty na pečeného tetřeva, případně tetřeví slípku atd.

Kuchařka Ludmily Berchtoldové je zaměřena spíše na jídla moučného charakteru. Jediný zvěřinový pokrm je „*Turban von Fasan*“, kde jednou z hlavních ingrediencí je sekané bažantí maso.⁶⁷

Josef Hrdlička uvádí, že v období let 1550–1650 se v ojedinělých případech ve šlechtických kuchyních zpracovávali také kormoráni, čápi či zcela výjimečně také bobři a medvědi.⁶⁸ S těmito alternativami jsem se v kuchařkách našich šlechtičen nesetkala. Překvapením je nenalezení jediného receptu na úpravu masa z divokých vepřů. Úprava divočáka přitom podle Franze Zenkera⁶⁹ představovala základ pro jeden z mistrovských kousků dobové *haute cuisine*. Diferenciace oproti vepři domácímu údajně spočívala v „*republikánské divokosti divočáka, jeho svobodnějším a čistějším životě a z toho vyplývající zdravější stravě*“.⁷⁰

V průběhu 19. století se spotřeba zvěřiny „demokratizovala“ ruku v ruce s tím, jak měšťanstvo nabývalo na blahobytu a významu.⁷¹ A podíváme-li se na kuchařku Dobromily Rettigové, tak můžeme konstatovat, že zvěřina v tomto období je skutečně běžnou součástí měšťanské kuchyně. U prvního vydání z roku 1825 měšťanským hospodyňkám doporučuje správné zacházení se zvěřinovým masem: „*Bažanti a koroptve se oškubou celé, jen hlava ne, nohy se nesmějí uřezat také [...]. Zvěřina vysoká, totiž jelen, srnka, daněk, když se rozseká, nesmí se před nakládáním ve vodě máčet, sice se lehce poruší, musí se hned, jak je rozsekaná, nasolit a tlučeným jalovcem posypat [...]*“.⁷² Rettigová si v oddílu věno-

67 MZA Brno, RA Berchtoldů, inv. č. 360, kart. 87, s. 10–11.

68 J. HRDLIČKA, *Hodovní stůl*, s. 194.

69 Franz Zenker pravděpodobně pocházel z rodiny dlouholetého schwarzenberského kuchaře Wenzela Zenkera, který se v krumlovské kuchyni objevuje v roce 1779 nebo 1780. Franz pravděpodobně získal místo *Küchenmeistersa* v roce 1830. Své zkušenosti s *haute cuisine* získal během svého působení ve Francii. Víme, že působil na dvoře vévody de Cambarécès, pozdějšího vévody z Parmy a především proslulého labužníka. Taktéž se podílel na přípravě obrovského banketu uspořádaného roku 1804 u příležitosti Napoleonovy císařské korunovace. Srov. Martin FRANC, *Schwarzenbergové a středoevropská gastronomie první poloviny 19. století*, in: Martin Gaži (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008, s. 621–622.

70 Tamtéž, s. 623.

71 Věra DVOŘÁKOVÁ–JANŮ, *Lidé a jídlo*, Praha 1999, s. 86.

72 M. D. RETTIGOVÁ, *Domácí kuchařka*, s. 39.

vanému čistě zvěřinovým pokrmům zaznamenala necelé dvě desítky receptů. Další nemalé množství zvěřinových jídel se nachází i v dalších částech kuchařky. Vedle jeleního hřbetu se smaženou zemličkou mohou dále uvést karbanátky ze zajíce či bažantů nebo koroptví. V dalších receptech se objevuje např. srnčí maso, tetřev či různé druhy malých ptáků – drozdi, sluky apod. Rettigová navíc často doporučuje ze zvěřiny připravovat různé druhy paštik.

O přítomnosti zvěřiny na měšťanských tabulích nás neinformuje pouze kuchařka Magdaleny Rettigové, ale také Martin Franc ve své studii o stravě pražských měšťanů v první polovině 19. století. Tvrdí, že nové stravovací návyky, které se upevňují během 19. století, si za své berou především střední měšťanské vrstvy, u nichž např. mj. hustou polévku ke snídani střídá káva. Na základě rozboru několika kuchařských knih a další dobové literatury, týkající se jídelních zvyklostí, dochází k závěru, že v 19. století „*jídelníčky* [Mějme na paměti, že se jedná o jídelníčky typické pro měšťanskou domácnost – pozn. aut.] *počítají s konceptem tzv. šestimísového oběda, který dobová kuchařská literatura považovala za nejpřiměřenější*“. V tuto chvíli je pro nás podstatnější, že mezi servírovanými pokrmy během oběda se opět vyskytuje zvěřina – koroptev. Franc uvádí, že oběd byl zahájen polévkou. Poté následovalo vařené hovězí maso z polévky ochucené nějakou chuťově výraznou omáčkou. Jako další mísa přicházel na pořad nějaký zeleninový pokrm s masitým doplňkem, např. s klobásou, kotletami nebo třeba koroptví. Následující mísu tvořilo tzv. zadělávané, což byl většinou další masitý pokrm z jiného masa než zrovna hovězího. Zlatý hřeb a vyvrcholení celého oběda představovala pečeně. Pak se měl objevit na stole moučník.⁷³

Je tedy patrné, že měšťanská kuchyně se ve sledovaném období neomezovala pouze na určité druhy zvěřiny, ale na jejich stolech se objevovaly stejné druhy, které byly běžně připravovány v aristokratických kuchyních. Zvěřinové pokrmy tedy postupně ztrácejí svou specifičnost, nejsou tedy již výlučně záležitostí panské kuchyně, ale naopak se stávají běžnou součástí kuchyně měšťanské.⁷⁴

Podíváme-li se na další masité recepty, zjistíme, že ve šlechtické kuchyni se obecně dává přednost hovězímu, případně telecímu masu. Tento trend je pozorovatelný ve všech třech kuchařkách. Propastný rozdíl je viditelný především u masa vepřového. Vezmu-li v úvahu četnost masitých jídel, kde by figurovalo právě vepřové, musím konstatovat, že na stolech urozené společnosti se mu přespříliš velké pozornosti nedostávalo. Dokladem je rod

73 Martin FRANC, *Strava obyvatel Prahy v první polovině 19. století*, in: O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek (ed.), *Dobrou chuť, velkoměsto*, s. 329.

74 Nelze říci, že by zvěřina na stolech středních sociálních vrstev v předchozím období zcela chyběla. Kupř. koroptve, bažanti a další snadno upytlačitelné druhy zvěřiny mohly být propašovávány do větších měst a tímto způsobem se mohly dostat kupř. na měšťanské stoly.

Schwarzenbergů, u nichž se až do první světové války vepřové skutečně nepodávalo. Stejně tak i tvůrce četných kuchařských knih Franz Zenker řadil vepřové maso mezi potraviny, které na stůl nejvyšších vrstev nepatří, protože je příliš tučné a jeho chuť je nadměrně výrazná.⁷⁵ Ve Filipinině kuchařce sice nalezneme oddíl věnovaný vepřovému masu, ale předpisy na kotlety na roštu, případně kotlety po anglicku, jsou oproti ostatním druhům mas v menšině. Zato hovězí bývalo pravidelnou součástí oběda, kdy po polévce zastupovalo hlavní chod. Vedle receptu na pravý anglický biftek je ve Filipinině kuchařce vypsáno přes třicet předpisů na přípravu hovězího masa. Příkladem může být grilované hovězí nebo hovězí na víně. U Berchtoldů se servírovalo hovězí na divoko či biftek ze svíčkové. V kuchařce Marie Karoliny Thunové se nacházejí recepty na hovězí s kysaným zelím nebo hovězí à la mode.

Telecí maso se nepoužívalo pouze k přípravě řízků nebo přírodních telecích plátků (tato úprava nebyla příliš obvyklá), ale u Schliků i Berchtoldů se v receptech velmi často objevuje použití telecí hlavy, hrudí či kýty. Hraběnka Schliková si zaznamenala předpis na telecí hrudí v omáčce z kaparů, nadívané telecí hrudí nebo telecí hlavu na způsob frikasé. U Berchtoldů si vedle galantiny z telecího hrudí a nákypu z telecího mozečku pochutnávali i na telecích kotletách.

Neopominutelný význam měla v kuchyni drůbež.⁷⁶ Drůbež byla považována za zdraví prospěšnou, výživnou a dietní stravu. Nejčastěji vyhledávaná se zdají být kuřata. Ta se společně se slepicemi podávala k obědu i k večeři. V kuchyni hraběnky Schlikové se směs kuřata pekla, rožnila nebo vařila. V některých případech byla hlavní surovinou pro přípravu paštik. Někdy na stůl přicházelo kuřecí maso doplněné o omáčku, jindy se k masu podávaly žampiony, sardele, makarony a podobně. Slepice – oproti 17. století – ustoupily do pozadí,⁷⁷ ale jak nám dokazuje např. Filipinin záznam o večeři u Clary-Aldringenů, kde je jedním z podávaných chodů právě pečená slepice, stále figurují mezi oblíbenými jídly. Recept na pečenou slepici se nachází i v kuchařce Ludmily Berchtoldové. U Thunů je to např. slepice po benátsku.

V 17. století vrcholila a ještě na počátku 18. století trvala obliba kapounů. Mohli se péct nebo vařit stejně jako kuřata.⁷⁸ V případě Schliků mohu hovořit o dalších druzích drůbeže – husách, kachnách či holoubatech. Úpravy spočívaly v jejich nadívání, dále se opět

75 Cit. dle M. FRANC, *Schwarzenbergové a středoevropská gastronomie*, s. 623.

76 Na základě porovnání jednotlivých předpisů týkajících se drůbeže jsem došla k závěru, že velké oblibě se těšilo zpracování drůbežího masa ve formě sekané, protože u každého z výše jmenovaných druhů drůbeže se vedle několika dalších předpisů vyskytuje právě pokrm označovaný jako sekaná, případně sekané maso. Maso se často zpracovávalo při přípravě ragů. Jednalo se o zpracované zbytky od oběda, které byly přetvořeny právě v ragů a následně podávány jako jídlo večerní.

77 M. BERANOVÁ, *Tradiční české kuchařky*, s. 44.

78 Tamtéž.

objevují ve spojení s omáčkami (např. žampionová omáčka podávaná k husím filetům), ale můžeme se setkat i s pečenou kachnou, husou, eventuálně holoubátkem. Z této drůbeže se připravovala také nádivka, různé aspiky apod. Opomenout nelze ani použití krůt. Krůta, známá jako tzv. indická slepice, umožňuje velké množství alternativ během její úpravy. Schlikovský stůl byl zpestřován krůtími filety s žampionovou omáčkou, pečeným krůtím masem nebo krůtí galantinou. U Berchtoldů se neschetněkrát opakují recepty, kde jsou dominantní surovinou kachní prsíčka nebo husí játra. Za exoticky znějícím receptem „*Canaros an Ris*“ se nachází kachna s rýží.

Nahlédneme-li opět do kuchařky Dobromily Rettigové, zjistíme, že výraznější pozornost věnovala také hovězímu masu, kterému věnovala samostatnou kapitolu. Ostatní druhy mas – nepočítaje zvěřinu, které je také věnována vlastní kapitola, jak jsme si již řekli – autorka zahrnuje do jedné kapitoly mezi „*jídla zadělávaná*“. Rettigová nabízí celkem sedmdesát zadělávaných jídel. Největší pozornost věnuje drůbeži – cca dvacet receptů – a telecímu masu – přes dvě desítky receptů. Dále se objevuje maso kůzlečí, skopové, časté je zpracování vnitřností – telecí hrudí, játra či plíce. Vepřovému masu, stejně jako v aristokratické kuchyni, je věnována malá pozornost. Vedle toho se společně všechny druhy mas nacházejí v oddílu „*pečeně*“.

Zeleninové a postní pokrmy

Neopomenutelný význam ve šlechtickém stravování mají rovněž zeleninová jídla. Jsou totiž důležitou složkou postní stravy. Jak tvrdí Massimo Montanari, „*rostlinná strava představovala mír a nenásilí, volbu přírodního, prostého a střídmého života. Rostlinná strava byla nástrojem tělesné lehkosti, díky níž mohla mysl svobodně pracovat, byla symbolem duchovního odříkání, jak tvrdili křesťanští poustevníci a mniši, a zároveň inteligence a rozumu, jak nyní [míněna druhá polovina 18. století – pozn. aut.] hlásali noví filosofové odříkání.*“⁷⁹ Maso z jatečných zvířat bylo tedy nahrazováno luštěninami, sýry, vejci, zeleninou nebo rybami, ale i vodními ptáky, jakými byly např. lysky či potápky.⁸⁰ Přední místo mezi zeleninou zaujímají brambory, které se již v 18. století staly populární alternativou k obilovinám.⁸¹

79 Massimo MONTANARI, *Hlad a hojnost: Dějiny stravování v Evropě*, Praha 2003, s. 149.

80 O významu ryb v postní stravě dále tamtéž, s. 80–83. S použitím vodního ptactva během půstu jsem se v analyzovaných pramenech nesetkala.

81 Na naše území pronikly v prvních dvou nebo třech desetiletích 17. století. Roku 1632 se už objevují jako pochoutka na stole jihočeského velmože Viléma Slavaty. Podle Františka Kutnara je rostoucí obliba brambor souhrnou několika faktorů. Vedle nenáročnosti během pěstování k jejich oblíbě dopomohly i hladové roky 1770–1772. Srov. František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*. 2. vydání, Pelhřimov 2005, s. 19–34. Další předností brambor je možnost přípravy jídla na mnoho různých způsobů. Navíc brambory ze stejné plochy nakrmily více lidí než obilí. Hans Jürgen TEUTEBERG,

Zpracovávání „bílých lanýžů“⁸² bylo ve schlikovské kuchyni více než četné.⁸³ Najdeme zde recepty na bramborové pyré, které se používalo jako příloha k dalším pokrmům, dále bramborové placky, šišky, pečené brambory, bramborové suflé apod. Jak jsem již zmiňovala výše, Schlikové si pochutnávali na bramborách i během snídaně. U Berchtoldů najdeme např. recept na bramborovou kaši s máslem a petrželí. Velké popularitě se těšilo také zelí a kapusta. Výrazné pozornosti se ve schlikovské i berchtoldovské kuchyni dostávalo květáku neboli karfiolu. Schlikové mohli okusit pečený květák či květák s bílou omáčkou. Vedle těchto nejčastějších druhů zeleniny se ve Filipinině domě pracovalo s chřestem, špenátem, okurkami, pórkem, mrkví, čekankou, celerem a kedlubnami, ale i s řepou nebo artyčoky. Chřest a artyčoky⁸⁴ nejsou typickou zeleninou kuchyní střední Evropy. Setkáváme se s nimi spíše ve Francii a jižnějších kuchyních.

I Magdalena Dobromila Rettigová směřovala svou pozornost tímto směrem. Stejně jako Filipina Schliková označuje zeleninové pokrmy jako „zelené věci“. V používaných druzích se opět shoduje s analyzovanými prameny – uvádí zelí, kedlubny, mrkev, špenát, chřest apod. Na tomto místě je nutné zmínit, že Rettigová do své kuchařky zařadila také kapitolu o salátech. Připomínám, že u našich šlechticů se žádné recepty na přípravu salátů neobjevují. Zelenina se nejedla syrová, nutná byla tedy tepelná úprava. Rettigovou nabízené recepty tudíž nekorrespondují se současnou představou salátů. Používané suroviny se měly nejprve vařit ve slané vodě či pivu. Používali Rettigová při přípravě salátů ovoce – švestky, pomeranče, jablka – tak bych výsledné pokrmy z dnešního pohledu hodnotila spíše jako ovocné dezerty.

Podíváme-li se na používání ovoce nejen ve šlechtických kuchyních, tak vidíme, že určité pozice si udržuje spíše při přípravě moučných pokrmů. Podle raně novověkých lékařských knih patřilo ovoce mezi nejméně zdravá jídla. Jejich autoři doporučovali se ho vyvarovat, neboť je těžké „k zažítí“ a jeho konzumace škodí zdraví. Nejvíce komplikací mohlo způsobit přezrálé i nakažené ovoce. Jeho užitek spatřovali pouze ve schopnosti léčit některé nemoci.⁸⁵

Zrození moderního konzumního věku. Změny ve stravování po roce 1800, in: P. Freedman (ed.), *Jídlo*, s. 236.

82 Toto pojmenování převzato z M. MONTANARI, *Hlad a hojnost*, s. 136.

83 Nejen na schlikovských panstvích se brambory využívaly i mimo kuchyni. Je známo, že ředitel kopidlenského panství Ignác Böhm pálil z brambor kořalku. Ke svému návodu, jak je možno z brambor připravit „velmi dobrou pálenku“, zaslanému roku 1791 Vlastenecko-hospodářské společnosti, přiložil i vzorek, aby znalci vyzkoušeli její pravost a kvalitu. F. KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, s. 49.

84 Artyčoky se staly populární součástí dvorních slavnostních hostin v raně novověké Evropě a získaly si pověst afrodisiaka. Brian COWAN, *Nové světy. Nové chutě. Módní trendy v jídle v době porenasání*, in: P. Freedman (ed.), *Jídlo*, s. 202.

85 J. HRDLIČKA, *Hodovní stůl*, s. 206. Vhodná doba k jeho konzumaci byla před jídlem. Pokud se nějaký druh ovoce dostal na stůl, neměl být konzumován společně s jiným ovocem. K dovoleným

Kuchařské knihy samozřejmě neposkytují konkrétní informace, zda bylo čerstvé ovoce do šlechtického jídelníčku 19. století běžně zahrnováno. Svědčí o jeho běžném používání především v teplé kuchyni, respektive při přípravě moučných pokrmů. V případě Berchtoldů bych ráda zmínila i používání ananasu.⁸⁶ V ostatních moučných receptech našich šlechticů se používají jablka, švestky, višně či třešně.

Vzpomeneme-li však na zaznamenané hostiny a večere, tak ovoce figurovalo na stolech urozené společnosti mezi deserty, respektive pochutinami, které se servírovaly na závěr.

Ráda bych zmínila také četné využívání hub, především žampionů. Renesanční diete- tika považovala některá jídla za tak nebezpečná, že je nebylo možné jíst. Platina⁸⁷ napsal, že vlastnostmi hub jsou chlad a vlhkost, a proto „*mají sílu jedu*“.⁸⁸ V kuchyních našich šlechticů však už měly houby své místo. Jako příklad uvádím husí filety se žampionovou omáčkou z kuchařky hraběnky Schlikové.

Jak jsem již uváděla, typickým postním jídlem byly ryby. Na stůl přicházely pokrmy nejen z ryb sladkovodních, ale objevovaly se tam i ryby mořské. Schlikové neměli o sladkovodní ryby na svých panstvích nouzi. Ryby jim poskytovaly rybníky, které se nacházely jak na panství Kopidlno – Staré Hradky, tak na panství Veliš – Vokšice.⁸⁹ Konkrétně se jedná o sladkovodního kapra, pstruha, štika, sumce atd. Vedle rybích polévek se ve schlikovské kuchyni připravovaly rybí filety – kapří filety s žampiony, případně štičí kotlety s chřestem. Další možností postních dnů mohl být kapr s bešamelem, připravovaný v peci, nebo štičí roláda. Vedle pečení, vaření a smažení se ryby také udily. V našem případě se jedná o recept na uzeného kapra. Na schlikovském stole i u Berchtoldů se čas od času objevila uzená treska. Ryby mořské jsou u Schliků zastoupeny vyzou, lososem či timbalou. V kuchařce Ludmily Berchtoldové se vedle receptu na pstruha a sumce nacházejí návody na rybí polévku nebo pečenou rybu. V těchto receptech nefiguruje žádný konkrétní druh, tudíž jde o recept aplikovatelný na různé druhy ryb.

Na šlechtických stolech se dále objevují ústřice, lanýže či šneci. I schlikovská kuchyně se jich, jak nám ukazuje hraběnčina kuchařka, nevzdává. V kuchařce Filipiny Schlikové se nachází pouze jeden předpis na použití ústřic, nicméně i tento ojedinělý záznam svědčí o jejich stálé přítomnosti na aristokratické tabuli i v 19. století. Hraběnka si zaznamenala předpis na „*Austern à la Finansen*“. Bohužel se opět jedná pouze o název pokrmu, nikoliv o úplný recept s použitými surovinami, tudíž nemůžeme daný pokrm blíže spe-

a zdraví prospěšným druhům patřilo hroznové víno, fíky, švestky, višně, jablka a třešně, ostatních se měli strážníci raději vyvarovat.

86 Jako příklad uvádím recept na moučný pokrm „*Russische Charlotte*“. Jedná se o piškotové těsto s krémem a ovocem, tedy ananasem. MZA Brno, RA Berchtoldů, inv. č. 360, kart. 87, s. 92.

87 Bartolomeo Sacchi (1421-1481), humanistický spisovatel. B. COWAN, *Nové světy. Nové chutě*, s. 198.

88 Tamtéž, s. 202.

89 M. LENDEROVÁ, *Tabule v paláci Schliků*, s. 101.

cifikovat. Podotýkám, že ústřice byly konzumovány pouze od září do března, v teplých měsících nikoliv.⁹⁰ Lanýže jsou u Schliků běžnou součástí omáček. Dále zmíním např. pečené mušle či šneky se zeleninou. U Berchtoldů se jedná o pravou či falešnou mušlovou polévku, která je určena konkrétně pro postní dny. Výraznější je také zpracovávání raků.

Dalším náhradou masa v postních dnech byla vejce. Schlikové si mohli vybírat celkem mezi 34 vaječnými jídly („*Eyerspeisen*“). Ráda bych zdůraznila, že všechna tato jídla nemohla být využita v době půstu, protože se opět setkáváme, jak s vaječnými jídly, která jsou doplněna o zeleninu, ale v několika případech se jedná o vaječná jídla, v nichž hraje hlavní úlohu maso. Na hraběččině stole se tak mohla objevit kromě klasické vaječné omelety i omeleta špenátová, ale také vejce v bešamelu či vejce na způsob krému. Schlikové si pochutnávali i na sázených nebo nadívaných vejcích. Pro doplnění bych uvedla i jeden příklad masového vaječného jídla, kterým je vaječný omeleta se sekaným masem.⁹¹

Kuchařské knihy jsou velice specifickým pramenným materiálem. Vždy záleží na samotném autorovi, v našem případě autorce, jaké recepty do své sbírky zařadí. Zaznamenaný předpis pisatelku kuchařky musel zaujmout svou chutí, sloužením či netradičností. Všechny tyto faktory poté přispěly k touze našich šlechticů, aby se ozkoušený pokrm začal objevovat i na jejich tabuli. Oproti tištěným kuchařským knihám je více než zřejmé, že tyto „podomácku“ vedené kuchařky obsahují skutečně vyzkoušené a používané recepty. Určitou slabinou zaznamenaných receptů je skutečnost, že se pravděpodobně nejedná o nejběžnější pokrmy, které bývaly stálíci v dané šlechtické kuchyni. Předpokládám, že se jedná spíše o „novinky“. I ty se však postupně mohly stát pravidelně připravovaným pokrmem.

Navíc je patrné, že se často záznamy v kuchařkách neomezují pouze na návody pro přípravu pokrmů. Tyto nekulinářské záznamy, dle mého názoru, nesvědčí pouze o zálibách našich autorek, ale utváří také obraz, který majitelky analyzovaných kuchařek jako příslušnice vyšší společnosti měly zosobňovat. Jako šlechtičny musely být schopny reprezentovat nejen svůj rod, ale i svého budoucího manžela. Z toho důvodu bylo nezbytné také vzdělání. Ve výchově byl proto kladen velký důraz na etickou a estetickou výchovu. Dívky měly mít rozhled v hudbě, básnictví či kreslení. Není tedy překvapením, že v kuchařce Filipiny Schlikové jsem našla návod na tančení gavoty. Gavota byla již na začátku 19. století oblíbeným tancem na tzv. societérních a privátních bálech.⁹² Hraběnka tedy bezpo-

90 Dovolují si upozornit, že i Rettigová ve své kuchařce pracuje nejen se šneky, ale i ústřicemi – „*austriemi*“.

91 L. MIKLOVIČOVÁ, *Edice vybraných kuchařských receptů*, s. 43-44.

92 Čeněk ZÍBRT, *Jak se kdy v Čechách tancovalo: Dějiny tance v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku z věků nejstarších až do nové doby se zvláštním zřetelem k dějinám tance vůbec*, Praha 1895, s. 282.

chyby mohla své taneční znalosti využít při četných příležitostech. Uchované kreslířské a malířské techniky také patrně svědčí o tom, že se Filipině dostalo vzdělání v tomto směru.

Současně musely šlechtičny jako paní domů reprezentovat svůj stav. Věnovaly se tedy činnostem, které byly nepostradatelné ve vedení šlechtické domácnosti. Kupříkladu to bylo vaření či ženské ruční práce. Genderově specifické vlastnictví kuchařských knih patrně ukazuje na dominantní postavení ženy v otázce stravovacích návyků daného šlechtického domu. Nepředpokládám, že by se naše šlechtičny ve větší míře přímo podílely na přípravě pokrmů podávaných v jejich domě, v tomto směru je vnímám jako spíše pasivnější část domácnosti. Existence kuchařských knih však vypovídá o aktivním podílu na tvorbě jídelníčků. Stejně tak aktivní byly pravděpodobně i ve vedení domácnosti. Návody na leštění zlatého či stříbrného náčiní u Filipiny Schlikové, anebo instrukce na přípravu a aplikaci nátěru na podlahu v kuchařce Ludmily Berchtoldové opět svědčí o zájmu majitelky o stav domácnosti. Filipina si navíc uchovala několik novinových inzerátů, které se týkají udržování domácnosti.

Další možné otázky si můžeme pokládat díky receptům na kolínskou vodu či návody na výrobu citrónové, zázvorové, levandulové nebo rozmarýnové esence.⁹³ Existence těchto návodů svědčí o aktivním zájmu pisatelky o své vlastní tělo, respektive pěstování krásy a hygieny. Dekorativní kosmetice se velmi dlouho nepřálo, a to bez rozdílu sociálního prostředí. Od přelomu 18. a 19. století máme k dispozici soukromé peněžní deníky žen, ve kterých najdeme např. položky za levandulovou a kolínskou vodu, pomády, hřebeny apod.⁹⁴ Toaletní vody nebyly na rozdíl od parfémů odsuzovány. Jejich úkolem bylo prokrvení těla a dodání energie celému organismu.⁹⁵ Všimněme si, že Filipina si zaznamenala pouze návody na přípravu vůní ryze rostlinného charakteru, což zřejmě souvisí s postupným úpadkem zájmu o parfémů živočišného původu právě na přelomu 18. a 19. století.⁹⁶

Navíc je zřejmé, že recepty i další návody byly mezi jednotlivými dámami vyměňovány. Součástí obvyklého bontonu bylo hodnocení, samozřejmě pozitivní, servírovaných pokrmů při návštěvách. Kladné hodnocení poté šlo ruku v ruce s žádostí o recept na ochutnaný pokrm. S vlastní výměnou receptů souvisí také různorodost zaznamenaných

93 Levandulová a rozmarýnová vůně byly velmi oblíbené již na dvoře Ludvíka XV. Alain CORBIN, *Narcis a miazma: Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004, s. 78.

94 Milena LENDEROVÁ a kol. (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 240.

95 Tamtéž. Podotýkám, že recepty ke zkrášlování, šlo především o pleť a vlasy, si zaznamenala i Alžběta Ludmila z Lisova. Srov. Recept proti tváři uhrivé, nebo komu se kazí v J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova: Rodinné paměti*, s. 132.

96 A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 49.

předpisů. K získávání receptů byl nutný určitý okruh známých, se kterými naše šlechtičny udržovaly více či méně pravidelné styky. Čím intenzivnější společenský život vedly, tím měly větší šanci získat zajímavý recept. Vedle pravidelných návštěv společenských událostí také záleželo na postavení hostitele. Je pravděpodobné, že opravdu unikátní či specifické recepty, ku příkladu s neobvyklými surovinami, se objevovaly spíše na tabulích předních šlechtických rodin.

V krátkosti se proto podívejme na společenský život, respektive na sociální poměry, ze kterých pocházely autorky analyzovaných kuchařských knih. Filipina Schliková byla dcerou Františka Antonína Nostitze-Rienecka (1725–1794) a v únoru roku 1782 se provdala za Josefa Jindřicha Schlika z Bassana a Weisskirchenu (1754–1806). Prameny nám ukazují, že Filipina vedla skutečně čilý společenský život. Byla palácovou dámou rakouské císařovny, členkou Řádu hvězdového kříže (jeho příslušnicemi byly téměř všechny vdané příslušnice první společnosti významných rakouských rodů) a měla po celý život předplacenou loži v divadle. Současně byla od 3. listopadu 1840 členkou Mnichovského spolku umělců.⁹⁷ Vedle divadla si zpestřovala všední život i cestováním či různými společenskými aktivitami. Hraběnka se roku 1836 například vydala společně s dcerami a vnučkami na cestu do Prahy, kde se účastnily korunovace Ferdinanda V. českým králem.⁹⁸ Další příležitostí k zábavě byla různá setkávání, která probíhala na Kopidlně či se hraběnka rozhodla k návštěvě svých příbuzných či blízkých. Nejčastěji navštěvovala členy rodu Thurn-Taxisů.⁹⁹ Kontakty měla samozřejmě i s dalšími rody, na což mj. odkazují také výše zmíněné záznamy hostin.

Otcem Ludmily Berchtoldové byl hrabě František Josef Wratislav z Mitrowic (1775–1849), horlivý podporovatel Královské české společnosti nauk a příznivec Národního muzea.¹⁰⁰ Od roku 1828 byla manželkou Zikmunda Berchtolda (1799–1869). Zikmund byl vojákem, např. sloužil jako gardista u uherské tělesné gardy ve Vídni. Účastnil se revoluce v roce 1848, byl odsouzen k trestu smrti, ale díky přímluvě své manželky u císaře byl omilostněn a internován na Buchlově.¹⁰¹ Ludmila mu byla oporou po všech stránkách. Společně s otcem a bratry se postarala o zvelebení rozvráceného hospodářství v Buchlovicích. Stýkala se rovněž s předními vlastenci své doby – mj. s rodinou Františka Palackého,

97 Srov. M. LENDEROVÁ, *Matka, dcera, vnučka*, s. 47.

98 Tamtéž, s. 52.

99 Jedním z důvodů byly rodové svazky, neboť Isabela kněžna Thurn-Taxisová (1795–1859), rozená hraběnka z Eltzu, byla sestrou Sofie Schlikové, první manželky Františka Jindřicha Schlika. Viz tamtéž, s. 58.

100 Petr MAŠEK, *Modrá krev: Minulost a přítomnost šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 1992, s. 308.

101 Vilém BRÄUNER – Anna HAMERNÍKOVÁ, *Rodinný archiv Berchtoldů Buchlov (1202) 1494–1945. Inventář*, 1967, ev. č. 904, s. 11.

Václavem Hankou či se skriptorem pražské univerzitní knihovny Františkem Josefem Bezděkou.¹⁰²

Marie Karolina Thun-Hohenstein byla dcerou Rudolfa Kinského (1802–1836), který po svém otci zdědil knížecí titul.¹⁰³ Od roku 1850 byla manželkou Theodora Karla Jana Nepomuka z Thun-Hohensteinu (1815–1881). Ač jsou informace o Marii Karolině poměrně kusé, tak bez zajímavosti není, že její otec byl roku 1835 jmenován vyslancem v Sardinském království a Parmě.¹⁰⁴ Snad právě díky tomu se v její kuchařce objevuje několik receptů typických právě pro jižní kuchyně.

Zajímavé jsou i důvody pro zaznamenávání receptů. V první řadě jde samozřejmě o potěchu chuťových buněk majitelů. Možná měly sloužit k tomu, aby osvěžily paměť, další příčinou může být snaha o uchování nových zkušeností nebo receptur, které daného pisatele zaujaly. Helena Švarcová uvádí, že stejně významným důvodem může být skutečnost, že výše postavené osoby měly svého oblíbeného kuchaře, který se během dlouhé služby naučil detailně znát jejich chutě. Pán očekával, že se nic nezmění ani v případě smrti kuchaře, že jeho nástupce bude vařit stejně. Kuchař mohl svému nástupci předat zkušenosti i ústně.¹⁰⁵ Písemná forma však byla přece jen jistější a přesnější. Smrt mohla daného kuchaře překvapit v nečekaném okamžiku, a své dovednosti by tedy nemusel stihnout včas předat svému eventuelnímu nástupci. Protože bylo jeho kuchařské umění zaznamenáváno písemně, nedocházelo k tomu, že by si svá tajemství odnesl sebou do hrobu, a jeho pán se mohl spolehnout na to, že i po smrti svého oblíbeného kuchaře bude jeho nástupce pokračovat ve stejné kuchařské tradici.

Předpokládám však, že v kuchařkách a sbírkách receptů je patrný také určitý symbolický potenciál, který jasně odkazuje na ekonomické možnosti dané šlechtické rodiny. Připustíme-li navíc, že jídlo bylo součástí běžné konverzace, není až tak překvapivé, že znalost, respektive vlastnictví určitých specifických kuchařských návodů bylo pro každou domácnost pomyslným trumfem. Nezáleží totiž pouze na samotném obsahu receptu, ale pro konverzaci může být zajímavý i jeho původ či příležitost, při které byl získán.

102 V. BRÄUNER – A. HAMERNÍKOVÁ, *Rodinný archiv Berchtoldů Buchlov*, s. 11.

103 Jan ŽUPANIČ – Michal FIALA – František STELLNER, *Encyklopedie knížecích rodů zemí koruny české*, Praha 2001, s. 124.

104 Tamtéž.

105 H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 99.

Summary

Analysis of Two Aristocratic Handwritten Cookery Books and One Collection of Recipes from 19th Century

The article deals with the boarding habits of aristocracy in 19th century. The research of boarding habits is not an easy topic. If we want to study boarding habits of individual social classes, we have to work with diverse sources. The research is not just about food. We can ask a lot of different questions. For example we can study the relation between food and social status; we can look into attitude to food in individual social classes etc. At the beginning of this article the author briefly pays attention to the history of cookbooks – foreign and Czech culinary documents, their authors and signification or their structure etc. Then she analyzes cookbooks more detailly, notably their structure and content. She works with cookbooks by Filipina Schlik and Ludmila Berchtold and a collection of recipes by Marie Thun. In this part the author concentrates on used foodstuffs, the way they were handled and arranged and the number of recipes for different types of foodstuffs. She also notices other details like banquet menus, breakfasts, etc. She mentions

other facts not directly connected with cooking but important in research of feeding in general. The attention is paid to all types of food from meat to vegetables. The author tries to identify foreign influences that were an inspiration for this particular aristocratic cuisine. She then compares the 19th century aristocratic and townsmen feeding. For this comparison the recipes from the Filipina's cookbook along with recipes from the cookbook of M. D. Retigová are used. The cookery-books are really specific source. In the first place it is source of information about feeding habits. But we can ask the others questions. The reasons why aristocratic ladies wrote their own cookery books are no less interesting. Was it just their hobby or attempt to do something special? Well marked information potential have non-culinary notes too. These notes inform us about author's interests and hobbies and form the specific model of women from the aristocratic society.

Marcela ZEMANOVÁ- OUBRECHTOVÁ

Hrabě František Thun-Hohenstein a jeho reflexe rodinné cesty po západní Evropě v letech 1833 až 1835¹

Abstract: *The article that is based on travel diaries, personal calendars and correspondence deals with count Franz of Thun-Hohenstein (1809–1870) and his journey to Western Europe (1833–1835). Its main purpose was to visit England, Scotland and Ireland. The journey of Franz and his two brothers was organized by their father Franz Anton of Thun-Hohenstein who followed the example of his own journey from 1806. The author does not want to describe minutely the journey, she rather desires to analyse the reflection of the phenomenon of family journey by young count Franz. He could not travel on his own because he was supervised by his father and had to conform family demands (they travelled also together with his mother and sisters). The author focuses mainly on relationship between Franz and his father and interprets it in the context of their later conflict.*

Keywords: *the Thun-Hohensteins from Děčín – Franz of Thun-Hohenstein (1809–1870) – travelling – Western Europe – family conflict*

*Na orlích křídlech slétá dálné kraje,
památná města od Temžiných břehů,
až tam kde zimostálý citrín zraje,
zří díla věčná různých časoběhů.²*

Necelý rok po náhlé a nečekané smrti hraběte Františka Thuna-Hohesteina vyšla ve Vídni roku 1871 jeho první stručná biografie.³ Její autor Joseph Burgerstein při tom vycházel z Thunova vlastního stručného životopisu.⁴ Podobně jako sám Thun ve svém dílku věnoval poměrně velký prostor líčení studijní cesty po západní Evropě, kterou hrabě podnikl se svými rodiči a sourozenci v letech 1833 až 1835. Jednalo se ve šlechtickém prostředí o zcela běžnou cestu, která měla završit vzdělání a vý-

1 Tento příspěvek vznikl jako dílčí výstup z projektu IGA UJEP 36244/15000101 *Normy, disciplinace a sociální praxe ve vývoji společnosti od počátku raného novověku do 19. století.*

2 Úryvek z básně věnované památce hraběte Thuna. Josef V. SMĚLÝ, *Památce hraběte Františka Thuna z Hohensteinu*, in: *Ročník Jednoty pro dostavění hl. Chrámu sv. Víta v Praze, 1869–1870*, Praha 1870, s. 129–130.

3 Joseph BURGERSTEIN, *Franz Anton Graf von Thun-Hohenstein. Biographische Skizze*, Wien 1871.

4 Státní oblastní archiv v Litoměřicích (dále jen SOA Litoměřice), pobočka Děčín, Rodinný archiv (dále RA) Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky I/XVIII, Thunovo vlastní Curriculum vitae.

chovu synů a zároveň jim umožnit získat nové zkušenosti. František Thun, který proslul jako významný činitel uměleckého života Prahy druhé třetiny 19. století, tuto rodinnou cestu zmínil přesně proto, aby ukázal, že skutečně během ní nabyt nových zkušeností, poznal zajímavé osobnosti a dovršil své vzdělání. Ovšem trochu z jiného úhlu, než by si patrně představovali jeho rodiče. Nezmiňuje totiž, že poznal technické novinky a výtvarky moderního hospodaření anglické šlechty, které by jako prvorozený syn a dědic panství mohl zužitkovat ve své budoucnosti. Na místo toho klade důraz na umělce, básníky či myslitele, s nimiž měl čest se seznámit, zdůrazňuje, že poznal bohaté umělecké sbírky a seznámil se s činností uměleckých a dobročinných spolků. Jak shrnul jeho první životopisec Burgerstein: „*Není potřeba blíže vysvětlovat, že hrabě František Thun na této jeden a půlléte cestě věnoval obzvláštní pozornost sbírkám umění a uměleckým dílům všech typů, jako se oddal delším pobytům ve městech a oblastech, jež jsou známé díky svým uměleckým pokladům, a pustil se v tomto směru do vážného studia. Ostatně studium umění byl hlavní cíl této cesty!*“⁵

Toto umělecky orientované odůvodnění smyslu studijní cesty umožnila v rámci životní bilance skutečnost, že se prvorozený Thun nikdy vlastníkem fideikomisního panství nestal. O dědická práva jej připravil mesalianční sňatek s dívkou měšťanského původu. Celý život se tak věnoval organizaci umění a filantropickým spolkům.

Cestování šlechty v 19. století je pro historiky oblíbeným tématem. Lze představit časté cestovatelské cíle, způsoby cestování, poznávání zahraničních zvyků a obyčejů, vnímání «cizího» a «neznámého», financování cesty, navazování nových společenských kontaktů a podobně. V tomto příspěvku bych se chtěla zaměřit na jinou možnost nahlížení šlechtického cestování. Jelikož se v tomto konkrétním případě jedná o rodinnou cestu, kdy mladého šlechtice nedoprovází služebnictvo, případně hofmistr, ale rodiče a sourozenci, pokusím se na cestu podívat optikou Františka Thuna. Díky dochovaným cenným ego-dokumentům lze totiž nejen rekonstruovat plán a průběh cesty, sledovat Thunovy zájmy, ale i nahlédnout pod povrch rodinného cestování jako takového, poodkrýt vzájemné rodinné vztahy a pokusit se zachytit počátky rodící se netradiční Thunovy životní orientace. Ústředním tématem bude zejména vztah s jeho otcem Františkem Antonínem, který už během cesty vykazoval konfliktní potenciál a jenž se naplno projevil po synově neuváženém sňatku.

5 J. BURGERSTEIN, *Franz Anton Graf*, s. 6–7.

Pramenná východiska

Pokusit se rekonstruovat průběh cesty, na níž se na podzim roku 1833 celá rodina vydala, lze na základě několika písemných pramenů, stěžejní jsou však ty, které se váží přímo k osobnosti Františka Thuna. Ten sám zanechal svědectví v podobě deníkových zápisů.⁶ Jeho cestovní deník nikterak nevybočuje z dobového průměru a je v mnohém podobný zápiskům, jaké si vedli i jiní cestující šlechtici.⁷ Na rozdíl od osobního deníku neposkytuje tolik prostoru pro subjektivitu autora. Nejsou v něm patrné téměř žádné pocity, vnitřní pochody, tužby nebo sny. Většinou se jedná o obligátní zevrubný popis navštíveného místa, někdy včetně jeho historie nebo vyjmenování osob, jež potkal. V Thunově případě je pak největší zřetel kladen na oblast výtvarného umění: pozornost věnoval soukromým a veřejným obrazovým sbírkám, parkům, zámkům, církevním památkám či zříceninám hradů a starých opatství. Jistou výpovědní hodnotu také mají Thunovy vlastnoruční skici, na nichž zachytil mnohé stavby, památky i přírodní místa, jež ho zaujaly.⁸

Strohé, ale přesto velmi nosné informace o rodinné cestě, nabízí zajímavý pramen – osobní kalendáře hraběte Františka Antonína Thuna, které si po celý život vedl. Jedná se o tištěné diáře, do kterých si hrabě u každého měsíce na volné stránce psal různé doplňující informace, nejčastěji výčet osob, které jej navštívily – jejich příjezd a odjezd, destinace, kam odjel on sám nebo ostatní členové rodiny. Tyto poznámky si hrabě vedl i během rodinné cesty, lze tak sledovat průběh cesty, jednotlivé přejezdy, včetně přesných časových údajů.⁹

Emoce, vnitřní pochody, vlastní reflexi rodinného cestování a tím tak možnost nahlédnutí do nitra mladého Františka Thuna nabízí jiný typ ego-dokumentů, a sice osobní korespondence. V tomto konkrétním případě se jedná o Thunovy dopisy anglickému příteli kapitánu Robertu Ralphu Noelovi, s nímž se seznámil ještě před odjezdem patrně v Drážďanech nebo v Karlových Varech.¹⁰ Noel pocházel sice z Británie, avšak přesídlil

6 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky I/XVIII, Deníkové zápisky Františka Thuna z evropské cesty, 1833–1835.

7 Srov. Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*, Praha 2006, s. 31.

8 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky IV/XVIII, kresby, skici z cest.

9 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI, kalendář pro rok 1833, 1834, 1835.

10 Z části je korespondence uložena v děčínské pobočce SOA v Litoměřicích, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, sign. A3 XVIII, dodatky II/ XVIII, přátelská korespondence, Robert R. Noel. Druhá část této korespondence, s níž zejména pracuji, je uložena v archivu města Trento, kde se nachází část Thunovy pozůstalosti. Viz L'Archivio provinciale di Trento (dále APT), Archivio della famiglia Thun (dále AF Thun), Linie Tetschen i A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund.

do Drážďan, kde později žil se svou manželkou, rakouskou baronkou Luisou Haitzingerovou. Oba často pobývali u Thunů v Peruci nebo v Podmoklech.¹¹ Noel byl vítaným společníkem a jako Angličan zvláštní ozdobou nejrůznějších společností – byl vzdáleným příbuzným manželky lorda Byrona Anabelly Byronové a přátelil se například s Otilií von Goethe. Pozornost poutal tento Angličan i svým povoláním – věnoval se frenologii. Psal o ní knihy, pořádal přednášková turné.¹² Tato nauka, která už od dob antiky vykládala charakter i duševní schopnosti podle tvaru a velikosti obličejových rysů, učarovala také mladému Thunovi.¹³ Musel ji znát už dříve, ovšem až po setkání s Noelem přiznal, že „díky němu opustil své předsudky vůči tomuto učení“.¹⁴ Lebozpytu nakonec zcela propadl, o čemž svědčí jejich vzájemná korespondence, jejímž obsahem jsou i výklady Thunovy osobnosti. Noelova frenologická pozorování své osoby si Thun přepsal také do cestovního deníku.¹⁵

Thunovo okouzlení touto pavědou má dnes pro historika velký význam: tím, že předpokládal, že ho Noel na základě svého učení zná, byl v dopisech velmi otevřený a svěřoval se s těmi nejhlubšími a nejosobnějšími pocity. Díky mnohým frenologickým popisům a sebereflexi je také možné zjistit, jak mladý Thun vnímal sám sebe, neboť k Noelovi získal velkou důvěru. Velmi rychle mezi nimi vzniklo silné přátelské pouto, o němž svědčí právě dochovaná korespondence, v níž se zrcadlí Thunova přání, zklamání z cesty či vlastní představy.

Otec a syn

Thunova reflexe rodinné cesty, kterou naplánoval a řídil jeho otec František Antonín, upozornila na konfliktní potenciál, jaký v sobě nesla rozdílnost povah, odlišné vnímání světa i generační rozdíl.

Obraz hlavy rodiny, Františka Antonína Thuna, je vlastně, ať už v německé nebo české historiografii či v dobových svědectvích vesměs stejný: před námi stojí vzdělaný pozdní osvícenec, kavalír, případně lidumil, humanista a hospodář, jemuž šlo v první řadě o blaho svých poddaných a rozkvet panství.¹⁶ A skutečně – děčínské panství patřilo za jeho

11 Soudě podle toho, kam adresoval Thun mnohé své dopisy.

12 Robert Ralph NOEL, *Grundsätze der Phrenologie*, Leipzig – Dresden 1847.

13 Více Marcela OUBRECHTOVÁ, *Thunovo frenologické okouzlení. „Nová ta věc stala se pomíjející libůstkou a hračkou“*, *Dějiny a současnost* 31, 2009, č. 8, s. 23–25.

14 „[...] von diesen von seinen Vorurtheilen gegen diese Lehre bekehrt“. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, A3 XVIII, dodatky I., Thunovo vlastní Curriculum vitae.

15 Tamtéž, dodatky I/XVIII, Deníkové zápisky Františka Thuna z evropské cesty, 1833–1835.

16 Srov. Franz KLUTSCHAK, *Böhmische Adelsitze als Centralpunkte volkswirtschaftlicher und humanitärer Bestrebungen. Erste Heft: Schloss Tetschen*, Praha 1855. Nověji Christoph THIENEN-

držení k nejspělejšímu a nejprogressivnějšímu v monarchii.¹⁷ Ovlivněn Anglií a sousedním Saskem zaváděl Thun nové progresivní metody v hospodaření, nezapomínal však aktivně řešit sociální problémy poddaných s akcentem na jejich vzdělávání.

Hraběte lze počítat ke „ztracené generaci“,¹⁸ která se narodila do doby pozdního osvícenství a na prahu dospělosti se musela vyrovnat s napoleonským běsněním. Jako nepřítel Napoleona vstoupil do armády v roce 1807, aby jí po obratu císařského politického kurzu v roce 1809 opustil a se státním aparátem nechtěl mít napříště nic společného. Soustředil se plně na své panství, případně na činnost ve spolcích hospodářského, uměleckého a filantropického charakteru, které stavěly na základech zemského patriotismu a pozdně osvícenské etiky.¹⁹

Thunovi byly blízké myšlenky osvícenského katolicismu a bolzanismu – zejména vysoká potřeba morálního kreditu a služby ve prospěch obecného blaha. Sám na sebe v tomto ohledu kladl vysoké nároky, aby na své poddané působil jako dobrý vzor typu starostlivého a spravedlivého otce. To samé očekával nejen od svých pořízených, ale i od svých dětí, které byly v tomto duchu vychovávány. Vzdělání svých synů vložil kupříkladu do rukou Johanna Rohrwecka, pozdně osvícenského pedagoga, jenž měl blízko právě k bolzanismu. Přimo z nejbližšího kruhu Bernarda Bolzana pocházel zpovědník František Schneider.²⁰

Thunova manželka Terezie pocházela z významné saské katolické rodiny Brühlů.²¹ Také ona byla vychována v pozdně osvícenské atmosféře a v drážďanském kulturním prostředí, s nímž udržovala kontakt i po svatbě. Už v mládí si vypěstovala velkou lásku k umění, obdivovala romantické malíře, kteří pak často navštěvovali Děčín.²² Kvůli chatrnému zdraví se však nedožila vysokého věku, ke konci života téměř oslepla. Manželé Thunovi

ADLERFLYCHT, *Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservativismus im Kaisertum Österreich*, Graz – Wien – Köln 1967.

17 Helena SMÍŠKOVÁ, *František Antonín Thun a správa děčínského panství v letech 1808–1844*, in: z minulosti Děčína a Českolipska 3, Ústí nad Labem 1977, s. 163.

18 Termín podle Ivo CERMAN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008, s. 216–217.

19 H. SMÍŠKOVÁ, *František Antonín Thun*, s. 163.

20 Podrobněji Marcela OUBRECHTOVÁ, *Duchovní orientace děčínských Thun-Hohensteinů v době předbřeznové*, in: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (edd.), *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*, Ústí nad Labem 2010, s. 254–269.

21 Tereziin otec, hrabě Friedrich Alois z Brühlů, svobodný pán z Forstu a Pfortenu, byl typickým osvícencem. Sám sebe tento zbrojmistr a generál dělostřelectva Augusta III., kurfiřta saského a krále polského, označoval za matematika, básníka a také malíře. V letech 1785 až 1790 vycházelo v Drážďanech jeho pětisvazkové dílo *Theatralische Belustigungen*. Srov. *Allgemeine deutsche Biographie* 3, 1875, s. 417.

22 Terezie si jako zasnubní dar objednala u romantického malíře Caspara Davida Fridricha proslulý obraz *Kříž v horách*, známý jako děčínský oltář, dnes velmi ceněné dílo.

měli společně tři syny a dvě dcery, a to Františka,²³ Bedřicha,²⁴ Lva,²⁵ Annu²⁶ a Josefínu, které se již od dětství říkalo Juža.²⁷

František Thun, jemuž je v tomto příspěvku věnována hlavní pozornost, byl už od dětství připravován na skutečnost, že právě on jako prvorozený syn převezme fideikomisní panství, z čehož vyplývaly nároky na něj kladené.²⁸ František již v mládí projevil značné výtvarné nadání, které jeho rodiče neváhali rozvíjet.²⁹ Chlapcovi se v jeho výtvarných začátcích věnovali mnozí malíři, kteří pro Františka Antonína Thuna pracovali, či Děčín pouze navštívili, kupříkladu Carl Anton Graff z Drážďan nebo Antonín Mánes.³⁰ Františkov výtvarný talent posuzoval dokonce první ředitel pražské Akademie Josef Bergler,

-
- 23 František Thun (1809–1870) měl po celý život umělecké ambice i poměrně velké výtvarné nadání. Aktivně působil v uměleckých kruzích. Významně zreformoval Krasoumnou jednotu, působil ve Vídni v pozici kulturního referenta, podílel se na reformách výtvarných akademií v monarchii, zasloužil se o započetí dostavby Chrámu sv. Víta v Praze, stál v čele mnoha filantropických spolků. Do historie se zapsal jako rebel, který se sňatkem s měšťanskou dívkou dobrovolně připravil o možnost převzetí fideikomisu. Vice Marcela OUBRECHTOVÁ, „*Kéž bych byl malířem.*“ *František Thun v době předbřeznové*, diplomová práce na Historickém ústavu FF JU, České Budějovice 2009.
- 24 Bedřich Thun (1810–1881) se věnoval diplomatické kariéře, kterou započal jako přidělenec rakouského velvyslanectví v Haagu. Dále působil v Turíně, Stockholmu, Mnichově, Frankfurtu nad Mohanem, Berlíně a naposled Petrohradě. Za svou činnost získal mnohá ocenění, mimo jiné Leopoldův řád nebo ruský Řád Bílého orla. V roce 1863 odešel z aktivní diplomatické služby a věnoval se správě rodinných statků. Jeho manželkou byla Leopoldina hraběnka rozená Lambergová. Jejich potomky pokračuje primogenitura děčínských Thunů, nejznámějším byl jistě místodržitel František Thun.
- 25 Leopold zvaný Lev (1811–1888), jedna z nejvýznamnějších osobností protimetternichovských sil. V roce 1848 získal funkci prezidenta českého gubernia, nedokázal však odvrátit vznik svatodušních bouří a ztratil tak v českém národním hnutí předchozí podporu a oblibu. Vrchol kariéry představuje jeho jedenáctileté působení v čele ministerstva kultu a vyučování (1849–1860), kdy reformoval rakouské školství. Uzavřením konkordátu s katolickou církví v roce 1855 přispěl k zesílení její pozice v oblasti veřejného života, nicméně se zasloužil o přípravu tzv. protestantského patentu. Je autorem několika politických a správních spisů i držitelem mnoha řádů. V roce 1847 se oženil s Karolinou rozenou Clam–Martinicovou. Toto manželství zůstalo bezdětné.
- 26 Hraběnka Anna (1812–1885) se v roce 1847 provdala za lékaře Karla Lumbeho.
- 27 Josefína (1815–1895) zvaná Juža se nikdy neprovdala. Po smrti své matky Terezie v roce 1844 žila s otcem na děčínském zámku a starala se o něj až do jeho smrti.
- 28 K dětství a výchově Marcela OUBRECHTOVÁ, *Dětská vyprávění tří bratří. Pokus o rekonstrukci dětství a výchovy šlechty v první polovině 19. století na příkladu děčínských Thun-Hohensteinů*, Děčínské vlastivědné zprávy 20, 2/2010, s. 29–44.
- 29 František Thun bývá v hodnocení srovnatelné tvorby, tedy šlechtické kresby, zmiňován jako jedna ze tří osobností, které vynikly nad dobový průměr, vedle o generaci starších aristokratických výtvarníků, hraběte Ludvíka Arnošta Buquoye a kněžny Pavlíny ze Schwarzenbergu. Srov. Jana BĚLOHLÁVKOVÁ – Alena MÍŠKOVÁ, *Kresba a grafika šlechty v Čechách 19. století. Katalog výstav v Národním muzeu*, Praha 1992, s. 6.
- 30 Thunové zadávali zakázky zavedeným malířům (Josef Bergler, František Christian Waldherr, Caspar David Friedrich, Antonín Mánes a další), i méně známým (Carl Friedrich Grünwald, Carl Anton Graff), podporovali i zcela nemajetné talentované mladíky. Nataša STEINOVÁ, *Veduty Českosaského Švýcarska*, Děčín 1999, s. 65–66.

do jehož ateliéru v Praze docházel na privátní lekce.³¹ Postupem času se Thunova počáteční dětská záliba o kresbu a umění proměnila v celoživotní lásku a vytvořila podmínky a prostor pro vlastní realizaci, byť ne v pozici aktivního umělce, nýbrž jako organizátora uměleckého života nejen v Praze.

Své umělecké zájmy mladý Thun sledoval také během různých cest. Vždy se zajímal o galerie, soukromé umělecké sbírky, významné a zajímavé stavby či parky. Na cesty zpravidla bral svůj skicář a mnohé si kreslil. Vedle toho se vždy seznamoval s činností spolků a společnosti podporující umění či umělce, s nimiž neváhal navazovat cenné přátelské styky.

Ve svém dospívání František Thun neunikl vlivu romantismu, s jehož podobami se setkal zejména při častých pobytech v Drážďanech ve třicátých letech 19. století. Osobně vzpomínal na léto roku 1833, kdy s bratry „poznali básníka Tiecka, jehož známé večerní společnosti, které díky předčítání jeho vlastního poetického díla a Shakespearových dramát a poučným rozhovorům, dosahovaly neobyčejného kouzla, často navštěvovali“.³² Vedle salonu „krále romantiky“ Ludwiga Tiecka³³ docházel Thun i do společnosti historika umění barona Fridricha Rumohra, kde se účastnil debat o literatuře, filozofii a umění.³⁴

Vedle lásky k umění oplýval mladý hrabě silně vyvinutým sociálním citěním, které bylo pro jeho rodinu příznačné.³⁵ Péče o chudé a potřebné jej zajímala už od studií, později byl na tomto poli společně s bratem Lvem velmi aktivní.³⁶

31 Cvičné kresby z tohoto období srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky IV/XVIII, kresby, cvičné kresby.

32 „[...] den Dichter Tieck kennen zu lernen, dessen bekannte Abendgesellschaften, die durch sein Vorlesen eigene poetische Producte und Shakespeareischer Dramen und belehrende Gespräche besonderes Reiz erhielten, sie häufig besuchten.“ Tamtéž, dodatky I., Thunovo vlastní Curriculum vitae.

33 K jeho salonu a styku se šlechtou Eckart RICHTER – Jochen STROBEL, *Der „König der Romantik“ und der Adel. Ludwig Tieck in Dresden*, in: Silke Marburg – Josef Matzerath (Hg.), *Der Schritt in die Moderne – Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 115–168.

34 Carl Friedrich svobodný pán Rumohr (1785–1843), historik umění, umělec, sběratel. Po studiích v Göttingenu odešel do Drážďan, kde se seznámil s Ludwigem Tieckem a jeho přáteli. Společně podnikli v roce 1804 cestu do Itálie, kam se v roce 1816 ještě vrátil a zůstal do roku 1821. Čas tam strávený využil pro studium v archivech a vytvořil své hlavní dílo *Italienische Forschungen*. Více Ulrich THIEME – Felix BECKER (Hg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart* 29, Leipzig 1935, s. 202. Hrabě Thun si s Rumohrem, jehož názory velmi ovlivnily jeho pohled na umění a jeho podporu, později dopisoval.

35 M. OUBRECHTOVÁ, *Duchovní orientace*, s. 258, 262.

36 Pomáhal mu kupříkladu založit například Spolek pro blaho propuštěných káránců, sám byl později ředitelem spojených pražských chudinských ústavů. Srov. Hana SLAVÍČKOVÁ, *Portrétní galerie Thun-Hohensteinů*, Děčín 1998, s. 68.

Děčínští Thunové na cestách

Cestování a cesty nejrůznějšího druhu tvořily v rodině Františka Thun-Hohensteina přirozenou součást života a podobně jako v jiných aristokratických rodinách představovaly jeden z charakteristických projevů životního stylu.³⁷ Společenská sezona, povinnosti správce majetku či závazky u dvora v ročním rytmu určovaly časté přejezdy mezi různými venkovskými sídly a palácem ve městě. Mimo to však aristokraté směřovali do míst, která nebyla v jejich vlastnictví, mnohdy je neznali a často ležela za hranicemi monarchie.³⁸ Nábožensky motivovaných cest oproti dřívějším dobám ubylo, muži však nadále cestovali, mnohdy v doprovodu manželek, za vojenskými účely, nejčastěji na různá vojenská cvičení.³⁹ Stejně tak diplomatická kariéra, která v 19. století stále ještě patřila mezi domény urozených, si žádala časté cestování.⁴⁰ Raně novověké kavalírské cesty zanechaly v prostředí aristokracie skromné dědictví v podobě cest za vzděláním, které mladí šlechtici podnikali jako vítanou a také doporučovanou součást své výchovy a vzdělání.⁴¹ Velký ohlas nalezl i v aristokratickém prostředí Johann Wolfgang Goethe a další autoři, kteří svou *grand tour* do Itálie povýšili na literární útvar a součást životního stylu.⁴² Tradiční destinací šlechtických poznávacích či studijních cest byla kromě Itálie Francie, oblast dnešní Belgie a Nizozemí nebo Anglie.

Dalším častým důvodem, proč opustit domov, byly cesty za zdravím, které mířily jak do zahraničních lázeňských letovisek, tak do lázeňských měst v rámci monarchie. Posledně dva jmenované typy cestování se často prolínaly a bylo možné i výhodné je kombinovat.⁴³ S postupujícím 19. stoletím se rodila turistika a jejími průkopníky byli právě mnozí aristokraté toužící po exotice a dobrodružství.⁴⁴

Stručně načrtnutý výčet motivací pro cestování aristokracie platí pro děčínské Thuny bez výjimky. Rodina často přejížděla mezi rodinným sídlem v Děčíně, odkud František

37 Srov. Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005, s. 104–105.

38 Srov. M. LENDEROVÁ – J. PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela*, s. 47–48.

39 Jak na příkladu Karla Gustava Wilhelma prince Hohenlohe-Langenburg ukázala Marie MACKOVÁ, *Itálie očima aristokrata v rakouské armádě*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Naše Itálie. Stará i mladá Itálie v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 31. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 24. – 26. února 2011, Praha 2012, s. 65–76.

40 Život na cestách po boku manžela diplomata se zrcadlí ve vzpomínkách manželky Bedřicha Thuna. Leopoldine THUN, *Errinnerungen aus meinem Leben*, Innsbruck – Wien – München 1926.

41 Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 104.

42 Přehledný výčet Martin C. PUTNA, *Řecké nebe nad námi aneb Antický košík. Studie k druhému životu antiky v evropské kultuře*, Praha 2006, s. 25–64.

43 M. LENDEROVÁ – J. PLŠKOVÁ, (edd.), *Gabriela*, s. 48–49.

44 Známý je kupříkladu výlet Karla IV. ze Schwarzenbergu do Hissarliku, či cesta Františka Thuna (pozdějšího místodržitele) do Orientu. Srov. Karel SCHWARZENBERG, *Výlet na Hissarlik*, Časopis Českého musea 65, 1882, s. 399–411; Franz THUN, *Eine Orientreise*, Prag 1891.

Antonín Thun spravoval rozsáhlé panství, a pražským palácem v Ostruhové (dnešní Nerudově) ulici.⁴⁵ Sám pak, někdy i v doprovodu rodiny, cestoval po svých majetcích, kupříkladu do Peruce u Slaného, sídla thunského alodiálního panství.⁴⁶ Časté cestování vyžadovaly Thunovy obchodní zájmy, které souvisely s jeho podnikáním. Kvůli obchodu se dřevem jezdil kupříkladu do Hamburku.⁴⁷ Samozřejmě se navštěvovali přátelé a rodina, Thunové nejčastěji jezdili do nedalekého Chlumce či do Drážďan, kde rodina navštěvovala příbuzné hraběnky Terezie. Bratři Thunové tam trávili poměrně hodně času zejména po dokončení práv mezi roky 1832 a 1833.⁴⁸

Tyto krátké i dlouhodobější pobyty byly pro mladé Thuny jistě inspirativní a důležité, neboť poznávali prostředí saské aristokracie, pronikali do kulturních, uměleckých či literárních kruhů a seznamovali se s významnými osobnostmi kulturního světa té doby, jakými byl kupříkladu Adam Mickiewicz či zmiňovaný Ludwig Tieck. František Thun kupříkladu poznal nejrůznější umělecky orientované spolky a přiučil se olejomalbě.⁴⁹

Oproti jiným aristokratům v rodině Františka Antonína Thuna poněkud chyběly cesty za sezónními lovy, přestože vlastnil lovecký zámeček Kristin Hrádek nedaleko Děčína.⁵⁰ Sám František Antonín Thun totiž lovům a honům příliš neholdoval, ačkoli byl vyhlášeným lesním hospodářem. Lovecká zábava tak na děčínském panství ožila zejména až za jeho vnuka Františka, pozdějšího místodržitele.⁵¹

Thunům se nevyhnuly ani cesty za zdravím, návštěva lázní byla prakticky součástí společenské sezony. Thunové nejčastěji jezdili do Teplic a Karlových Varů. Lázeňské pobyty vyžadovalo nejvíce chatrné zdraví hraběnky Terezie a obou dcer, zejména však starší Anny. Specialisty navštěvovaly kupříkladu v Drážďanech. Zdravotní problémy trápily i mužskou část rodiny, zejména Bedřicha, který dokonce nebyl ve čtvrtém ročníku studia práv kvůli nemoci klasifikován.⁵² Patrně trpěl migrénami. František kupříkladu ve svém životopise

45 Thun-Hohensteinský palác (dříve Kolovratský) přinesla jako věno do rodiny babička Františka Thuna, Marie Anna, rozená Libštejnská z Kolovrat. Více o stavbě, kde nyní sídlí italské velvyslanectví, Václav LEDVINKA – Bohumír MRÁZ – Vít VLNAS, *Pražské paláce. Encyklopedický ilustrovaný přehled*, Praha 2000, s. 325–328.

46 Jak kupříkladu dokazují záznamy v jeho kalendáři. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI, kalendář pro rok 1833.

47 H. SMÍŠKOVÁ, *František Antonín Thun*, s. 163.

48 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI, kalendář pro rok 1833.

49 J. BURGERSTEIN, *Franz Anton Graf*, s. 5–6.

50 Hana SLAVÍČKOVÁ, *Děčínská zastavení. Historický průvodce městem*, Děčín 1997, s. 116.

51 Srov. Jan GALANDAUER, *František kníže Thun. Místodržící Českého království*, Praha – Litomyšl 2007, s. 100.

52 Jak dokládá katalog posluchačů. Archiv Karlovy univerzity, Katalogy posluchačů Karlo-Ferdinandovy univerzity 1752–1882 (1892), sign. PF – 1830–33, kart. 201.

zmínil, že byl nucen na podzim roku 1833 podstoupit nutnou čtyřtýdenní kúru, aby odstranil následky přečhozených střevních potíží.⁵³

Nejdůležitější a bezesporu nejzajímavější cestou mladých Thunů byla studijní cesta po západní Evropě, kterou absolvovali ve společnosti sester a rodičů v letech 1834 až 1835. Hlavním cílem byla Anglie. Volba této cílové destinace odpovídala dobové módě. Často se hovoří až o dobovém anglofilství nebo anglomanii, která do habsburské monarchie pronikla už v 18. století⁵⁴ a nevyhnula se ani děčínským Thunům.⁵⁵

„Familienreise“

Obdiv až fascinace Anglií nejen jako hospodářskou velmocí vzklíčil v hraběti Františku Antonínovi již v mládí, když na popud své ovdovělé matky Marie Anny do ostrovní země podnikl v roce 1806 studijní cestu v doprovodu svého irského vychovatele abbé Glancyho.⁵⁶ Na vlastní kůži tak mohl poznat anglický způsob života, sociální, politické, kulturní a hospodářské inovace postavené na základech protestantské etiky. Do Anglie se později vracel, navázal zde styky s místními i americkými kvakery, přátele našel v řadách ekonomů či sociálních reformátorů, kteří mu zprostředkovali kontakt s anglickým benthamovským utilitarismem.⁵⁷ Byla mu blízká anglosaská etika, stejně tak jako anglické sociální smýšlení.⁵⁸ Vazby na ostrovní království vedle přátelských podtrhly také příbuzenské vazby. Přes Brühly byla rodina kupříkladu velmi vzdáleně spřízněna s Walterem Scottem.⁵⁹

Snaha Františka Antonína Thuna umožnit synům získat podobné zkušenosti, jaké přinesla studijní cesta do Anglie jemu samému, nebyla jedinou motivací pro zorganizování této velkolepě pojímané „Familienreise“. O této cestě lze konstatovat, že v sobě kombinovala cestu poznávací či studijní, ale také cestu za zdravím, zejména kvůli zmíněným neduhům hraběnky Terezie a Anny.⁶⁰

53 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky I/XVIII, Thunovo vlastní Curriculum vitae.

54 Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe. 1815-1914*, London 1992, s. 156.

55 Téměř ve stejné době do Anglie vyrazili kupříkladu také bratři Sternbergové. Srov. Milada SEKÝRKOVÁ – Tomáš SEKÝRKA, *Bratři Šternberkové na cestách*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1997, s. 415–420.

56 H. SMÍŠKOVÁ, *František Antonín Thun*, s. 163.

57 Jeho přáteli byli například Nassau Williama Senior, sociálně politický expert, který se podílel na tvorbě velkého reformního zákona z roku 1832, nebo právník a bojovník za sociální reformy, přítel Johna Stuarda Milla, John Austin. Senior měl právě blízko k Jeremimu Benthamovi. Srov. Ch. THIENEN-ADLERFLYCHT, *Graf Leo Thun*, s. 79–80.

58 Více M. OUBRECHTOVÁ, *Duchovní orientace*.

59 Ch. THIENEN-ADLERFLYCHT, *Graf Leo Thun*, s. 80.

60 Z pramenů není zcela jasné, jakými chorobami obě trpěly, očividně měly obecně podlomené zdraví.

Na podzim roku 1833 tedy celá rodina vyrazila na cestu. Jaká byla očekávání? František Antonín Thun chtěl svým synům rozšířit obzory, které dětstvím a výchovou v před-
březnových Čechách mohl považovat za velmi omezené. Kromě společenského života
skýtajícího mnohé cenné kontakty do budoucna měli mladí Thunové poznat pozitivní
přístup anglické šlechty k podnikání, zavádění pokrokových novinek do hospodaření či
zemědělství. Zejména nejstarší František měl jako budoucí otcův nástupce získat praktic-
ké zkušenosti. Mladí Thunové měli jistě také svá očekávání, která se nemusela vždy s přá-
ními otce shodovat.

Cesta děčínských Thunů po západní Evropě byla časově, finančně a nepochybně i fy-
zicky náročná, především kvůli velmi častým přejezdům, které musely být zejména pro
nemocnou Terezii velmi obtížné.⁶¹ Jelo se nejčastěji pronajatými vozy, nechyběla lodní
doprava, především pro cestu na Britské ostrovy, a vyzkoušet si mohli i čerstvou novinku
– železnici.

Kromě manželů Thunových a jejich pěti dětí se na cesty vydalo ještě několik osob, kte-
ré František Antonín Thun zmiňuje ve svém kalendáři. Předně je to jistý doktor Jaeger,
který patrně rodinu doprovázel za účelem zdravotního dohledu. Zmiňování jsou dále blí-
že neupřesnění Christine, Julie a Vincenz. Patrně se jednalo o služebnictvo.⁶²

Než se rodina dostala na anglickou půdu, což trvalo více jak měsíc, procestovala něko-
lik významných evropských měst. Přes Bamberk, Frankurt nad Mohanem, Bonn či Kolín
nad Rýnem dorazili do Belgie a poté přes sever Francie pokračovali do Anglie. Na to, aby
tato města mohli více poznat, však nebyl příliš čas, jednalo se mnohdy pouze o přenoco-
vání. Déle se Thunovi zdrželi pouze ve Frankfurtu nad Mohanem (týden), v Bruselu (tři
dny) a v přístavním městě Calais (týden).⁶³

Dne 28. října roku 1833 rodina vyplula z Calais a ještě téhož dne se vylodila v přístavu
Dover. Zde zůstala delší dobu, s jistotou více jak dva měsíce. Během této doby se bratři
Thunové vydávali na menší výlety, zejména do Londýna, František se počátkem prosince
rozjel do Cantebury, Bedřich a Leo zase koncem prosince navštívili Oxford.⁶⁴ Vánoce
a Nový rok strávila rodina pohromadě v Doveru, na počátku ledna se pak bratři vydali
strávit „*Saison*“ do Londýna,⁶⁵ odkud jezdili po okolí (Bath, Bristol, Brighton, Porthsmouth)
do dubna. V květnu se celá rodina vydala na ostrov Wight, který František Antonín Thun

61 K cestovatelské každodennosti např. Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníku. Všední den na
středoevropských cestách*, Praha 2006.

62 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI,
kalendář pro rok 1834, 1835.

63 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI,
kalendář pro rok 1833.

64 Tamtéž.

65 J. BURGERTIN, *Graf Franz*, s. 6.

se svými syny důkladně procestovali a navštívili všechna významnější města, a to Cowes, Shanklin, Niton, Ryde a Newport.⁶⁶

V červnu rodina cestovala po jihozápadní Anglii, navštívila kupříkladu Salisbury či Gloucester, až postupně dorazila do Bangoru. František, Bedřich a Leo si následně udělali třídní výlet do Dublinu. Po jejich návratu opět všichni vyrazili na severozápad Anglie, kde poznali významná průmyslová centra Liverpool či Manchester. V polovině července se dostali do Skotska, které z větší části procestovali. Když se koncem léta vraceli zpět do Anglie, navštívili Leeds, Sheffield, Newcastle a Birmingham. V září se rodina podívala do Oxfordu a kratší čas zůstala opět v Londýně, přičemž opět nechyběly drobnější výlety do okolí. Začátkem října se rodina sešla v Doveru, odkud se 2. října přeplavili na lodi Captain Hamilton do Calais. O pět dní později dorazili do Paříže, kde se ubytovali v „*Hotel de Windsor*“.⁶⁷ Po šesti týdnech zamířili do Nice, kde se od rodiny František Thun oddělil, aby vyrazil na samostatnou cestu do Itálie.⁶⁸ Na sever Itálie se později vydal i zbytek rodiny, doma se všichni sešli v létě roku 1835.

Thunova reflexe rodinné cesty

Zatímco skici a deníkové zápisy ukazují, jak František Thun vnímal při cestě svět kolem sebe, lze se zejména díky již zmíněné korespondenci s Robertem Noelem pokusit nastínit, jak cestu prožíval. V kombinaci s oběma typy pramenů je možné ukázat, jak byl s průběhem cesty spokojený, co upřednostňoval, co mu naopak scházelo. Zároveň lze podkrýt vztahy uvnitř rodiny, zejména Thunův pohled na otce, který byl hlavou rodiny a určoval tempo a způsob cesty.

Tomu, že na cesty se vydala celá rodina, byl uzpůsoben cestovní itinerář a nemohl se brát příliš zřetel na přání jednotlivce. Delší zastávky si žádal zejména zdravotní stav hraběnky Terezie a Anny. František se o ně obával, někdy dokonce dělal Anně společnost, zatímco bratři jeli na menší výlet.

Celé pojetí cesty jako velké rodinné výpravy mu však nevyhovovalo, neboť nemohl sledovat vlastní interesy. Přestože se mnohokrát rodina rozdělila, rodiče s dcerami zůstávali většinou v nějakém letovisku a chlapani cestovali po okolí, byl František nespokojený. Rodinné přesuny byly časově i finančně náročné, vždy bylo zapotřebí najmout pro rodin-

66 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVI, kalendář pro rok 1834.

67 Tamtéž.

68 Tamtéž, kalendáře pro rok 1833, 1834, 1835; tamtéž, dodatky I/XVIII, Deníkové zápisky Františka Thuna z evropské cesty, 1833–1835. Stručněji pak tamtéž, dodatky I/XVIII, Thunovo vlastní Curriculum vitae.

nou „karavanu“, jak František poznamenal, tři vozy.⁶⁹ Ve vozech *de facto* trávili nejvíce času, který se snažil František využít četbou nebo vyřizováním korespondence.

Několikatýdenní pobyty ve vybraných městech nesl František velmi těžce a krom Londýna to byl téměř vždy ztracený čas. „Budeš udivený, že se ještě nacházíme v Doveru“, psal zkraje ledna 1834 Thun Noelovi, „kdyby to na mě záviselo, byl bych odtud z tisíce příčin dávno pryč. Nedalo se s tím ale do teď nic dělat.“⁷⁰ i přes zmíněné drobnější výlety se situace nelepšila a František začínal být zoufalý: „Poté, co jsme dva měsíce zůstali v Doveru, pocítujeme ztrátu času s rodinným životem, jakou s sebou vlastně nese nezajímavé místo, tak bolestně, že jsme prosili rodiče, aby nás nechali jít, abychom se osamostatnili, jak jen to je možné.“⁷¹ Podobnou frustraci zažíval během několikátýdenního pobytu v Nice. Hořce poznamenal: „Nyní si z mé strany nedovedu představit pro nás, mladé muže, něco neuzitečnějšího, než dlouhý pobyt na tomto místě.“⁷²

Nejvíce mladého Thuna obtěžovala nutná společenská agenda. Noelovi si posteskl: „A ten ztracený čas při společenských večerích a večerech! Člověk nemá vlastně jediný okamžik k nerušenému přemýšlení. Ovšem ale při rodinné cestě není to vše možné.“⁷³ Společenskému životu však neunikl později ani v Paříži, dokonce ani při své samostatné cestě do Itálie, z níž psal matce, že pro všechny „*Visites und Soiree*“ nemá čas na studium a práci.⁷⁴ V Římě nejčastěji navštěvoval palác Rudolfa Lützowa, rakouského velvyslance, kde potkával další známé, kteří zde pobývali.⁷⁵

František Thun nejen kvůli společenským povinnostem získal již záhy pocit, že nemůže v Anglii poznat okolní svět a každodennost místních obyvatel, neboť „jak je to možné při takové rodinné cestě ve vlastním slova smyslu – kdy člověk z lidu kromě číšníka nebo poštovního poslíčka nezastaví – jak je to jen možné. Projíždíme zem v našem vlastním voze,

69 „[...] mit unserer Karavane von 3 Extraposten [...]“. APT, AF Thun, Linie Tetschen i A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Thuna Noelovi z 15. 6. 1834.

70 Tamtéž, dopis Thuna Noelovi z 2. 1. 1834.

71 „Nachdem wir 2 Monaten in Dover geblieben waren – fühlten wir den Zeitverlust den des Familienleben u. der doch eigentlich uninteressante Platz mit sich brachte, wie ich dir glaube ich schon schreib, so schmerzlich, daß wir die Eltern geradezu baten uns ziehen zu lassen und uns so selbständl. als möglich hinzustellen.“ Dopis Thuna Noelovi z 23. 3. 1834. Tamtéž.

72 „Now I for my part cannot imagine anything more useless for us young men, than a long stay in that place.“ Tamtéž.

73 „Und die verlorene Zeit bei gemeinschaftlichen Dinner und Abenden! Man hat eigentlich keinen Augenblick zum ungestörten denken. Aber freilich bei Familienreise ist das alles nicht möglich!“ Tamtéž.

74 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, dodatky k signatuře A3 XVIII, dopisy matce z italské cesty 1834–1835, dopis z 20. 4. 1835.

75 Srov. Marcela OUBRECHTOVÁ, „Všechny mé myšlenky se po Anglii upírají přímo na Itálii.“ *Cesta Františka Thun-Hohensteina do vysněné Itálie*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Naše Itálie*, s. 79–86.

pozorujeme rozličné parky a továrny, jinak ale žijeme vlastně zcela uzavřeni jako doma tak, že jsem jednou celé dny jedenkrát anglicky nepromluvil!“ a dále vysvětloval, že namísto té „kvantity“ by se raději někde déle zastavil: „*Sám si pak přírodní krásy užiji více.*“⁷⁶

Mladý Thun ve svých dopisech Noelovi několikrát narazil na to, jak mu záleželo, aby poznal každodenní život obyčejných lidí a ovládl bezpečně anglický jazyk. Když dorazili do Skotska, na které se obzvláště těšil, prorokoval, že cesta touto zemí bude jistě pokračovat v započatém způsobu, čehož se děsil: „*Když se mě někdo po nějakém čase zeptá na něco, co se týká Skotů etc., co mu mám říct?*“ Že by cestou měli zavrhnout všechny „*poetické elementy*“ této země, „*láme jednomu srdce*“, v předtuše toho, že budou „*muset jezdit od hostince k hostinci*“.⁷⁷ Přesto si našel nakonec čas pozorovat a porovnávat „*Volksleben*“ s domácími poměry. Z obyčejných Angličanů i Skotů byl nadšený. Z deníku je očitelné, že se živě zajímal o presbyteriánskou církev a navštívil několik bohoslužeb. Jako studovaný právník si udělal poměrně podrobné poznámky o zvláštностech skotského práva.⁷⁸

Cestoval-li František pouze v doprovodu svých bratrů, Bedřicha a Lva, byla situace lepší, mohli se například toulat přírodou. Ovšem i jejich společnost s sebou nesla pro Františka určitá rizika, jednalo-li se zejména o dámskou společnost. Na Noelovo doporučení docházeli bratři do společnosti anglické intelektuálky a sociální myslitelky Anny Jamesonové, která ve třicátých letech 19. století kolem sebe soustředila skupinu lidí se společnými kulturními, sociálními, filozofickými a uměleckými zájmy a názory. Thun přiznal, že jí s bratry nemohli „*být dostatečně vděční*“, neboť je seznámila s mnoha zajímavými, srdečnými a „*echtenglisch*“ lidmi, jako například s bývalou Byronovou manželkou Annabellou Byronovou.⁷⁹ Jen hořce litoval, že nemá možnost s ní být chvíli sám. Pouze jednou se mu, jak přiznal příteli, podařilo přijít dříve než bratři a mohl s hostitelkou promluvit

76 „*Wie ist das aber bei einer Familienreise im eigentliche Sinne des Wortes – wo man von Volke nicht als Waiter und Postknecht hielt – wie ist das den möglich. Wir durchfahren in unserem eigene Wagen das Land, sehen uns die verschiedenen Parks und Fabriken an, leben aber eigentlich sonst ganz abgeschlossen wie zu Hause, so daß ich nicht einmal alle Tage einmal Englisch spreche!*“ [...] „*Selbst die Naturschönheiten genieße ich so mehr. Volkskenntnis zu erwerben ist doch nur so möglich.*“ APT, AF Thun, Linie Tetschen i A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Thuna Noelovi z 23. 3. 1834.

77 „[...] *wenn mich jemand zu Zeite nach irgend etwas was die scotten etc. betrifft befragt, was soll ich ihm sagen? Es bricht einem das Herz in diesem Lande [...] auch wir von Wirtshaus zu Wirtshaus fahren zu mußen.*“ Tamtéž.

78 SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohensteinů, Děčín, sign. A3 XVIII, dodatky I/XVIII, Deníkové zápisky Františka Thuna z evropské cesty, 1833–1835.

79 „[...] *Vor allen Mrs. Jameson der wir nicht genug denkbar sein können [...]*“ APT, AF Thun, Linie Tetschen i A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Thuna Noelovi z 23. 3. 1834.

dle svého. „*Také jedna, a sice ne malá nevýhoda života a cestování se dvěma stejně starými bratry.*“⁸⁰

Nejvíce se však na stránkách Thunových dopisů zrcadlí počínající konflikt s otcem. Jemu Thun přičítal svou rozmrzelost z cesty: „*Otcovy názory o užítku cesty se velmi odklání od mých. On ji shledává výbornou pro poznání továren a podobných zařízení (což shledávám celkem dobrým i já, ale ne jako to nejdůležitější pro někoho, kdo nepatří k oboru).*“ Na to, aby pro něj byla cesta styčným bodem pro další rozšíření myšlenkových obzorů nebo dosažení větší samostatnosti, otec prý nepomyslel.⁸¹ Thun pak příteli přiznal, že „*to nejchytřejší, co člověk může za těchto okolností učinit, je být společenský, jak jen může*“, aby ještě získal ztracený a promeškaný čas. „*Bylo by strašné, kdyby to mělo tak dále trvat ještě rok!*“⁸²

V dopisech určených Noelovi tu a tam probleskovaly i náznaky hlubších křivd, které vztah s otcem přinášel. Podle všeho otec stále uplatňoval své přísné výchovné zásady, pro dospělého Františka, který toužil po osamostatnění, to však již nebylo. Jako příklad lze uvést peníze. Mladý hrabě si chtěl kupříkladu zakoupit v Anglii nějaké tisky, mědirytiny nebo obrázky. Jelikož by si však musel říct o peníze otci, upustil od toho: „*Každou knihu, každou tužku, každou mědirytinu otci naučtovat, to je pro mě samozřejmě nemožné.*“⁸³ Noelovi přiznal: „*Nemohu ti říct, jak moc si i v tomto ohledu přeji, abych byl nezávislý.*“

K největšímu střetu došlo v okamžiku, když si František chtěl na otci vymoci svou vysněnou cestu do Itálie. Chtěl ji podniknout zcela ve své režii po vzoru malířů, aby zde dokončil své umělecké samostudium.⁸⁴ Cestu chtěl mladý Thun podniknout se svým důvěrníkem Robertem Noelem. Otec byl však proti.

80 „[...] *auch ein und zwar kein kleiner Nachtheil des Lebens u. Reisens mit 2 gleich alte Brüdern.*“ Tamtéž.

81 „*Die Ansichten des Vaters über den Nutzen des Reisens weichen von den meinen sehr ab. Er findet ihn vorzüglich im Sehen der Fabriken und ähnliche Anstalten (was ich auch wohl gut, nicht aber das Wichtigste für jemanden, der nicht zum Fache gehört finde) an die sich mein Berührungspunkt entstehende Erweiterung des Ideekreises, Erlangung größerer Selbständigkeit etc. scheint er aber gar nicht zu denken.*“ Tamtéž.

82 „[...] *Das klügste was man über den Umständen tun kann, ist sozial als man kann, zu profitieren ohne durch unnützes Bedauern, des verlorenen u. versäumten noch Zeit zu verlieren.*“ [...] „*Es wäre schrecklich wenn es noch ein Jahr so fort dauern sollte!*“ Tamtéž.

83 „*Schon von hier hätte ich gerne wenigstens einige Blätter neuere Meister (Copley, Fielding etc.) mitgenommen. Doch das wird wohl nicht angehen. Ich kann dir nicht sagen wie sehr ich auch in dieser Hinsicht wünsche selbständig zu stehen.*“ [...] „*Wir waren gewohnt und angehalten, wie es gewiß für Kinder vortrefflich ist, unsern Rechnungen zu führen u. am Monatschluß den Aeltern vorzulegen. Alles was zu unserer Bildung gehörte zahlten Er für uns oder gab uns das Geld wieder.*“ [...] „*dem Vater jedes Buch, jeden Bleistift, jeden Kupferstich aufzurechnen, das ist mir natürlich unmöglich* [...]“ (Podtrhl F. T.). Tamtéž.

84 Viz pozn. 75.

Největší překážkou byla, vedle ztenčujícího se rodinného rozpočtu, patrně matka. Terezie Thunová byla velmi citlivou ženou, všechna rodinná rozdělení měla na její psychiku neblahý vliv a právě „*ta představa rostoucí matčiny úzkosti při odloučení*“ byla pro otce asi pádným důvodem. František to ale nechtěl akceptovat. Měl pocit, že musí do Itálie za každou cenu a cítil se ukřivděný. Měl totiž pocit, že jeho bratři se mohou na rozdíl od něj svobodně o svém budoucím působení rozhodnout, a proto argumentoval: „*Matčina úzkost přeci nebude horší, až budu s nimi pouze já, poté co Bedřich a Leo nastoupí své kariéry a brzy opustí domov téměř nadobro?*“⁸⁵ U svých bratrů nalezl František zastání, snažili se u otce za něj orodovat. Ten jim však měl jen stroze odvětit: „*Může tam jet někdy jindy.*“⁸⁶ S tím se František odmítl smířit: „*Všechny mé myšlenky jsou po Anglii upřeny přímo na Itálii, a ačkoli jsem už od nějaké doby hlavní cestu do této země vzdal, nikdy jsem zcela neztratil naději, že tam pojedou sám*“, přiznal anglickému příteli.⁸⁷

Fakt, že právě Noel by synovi dělal společníka, asi na Františka Antonína zapůsobil, neboť nakonec svolil pod podmínkou, že bude syn do léta zpátky v Děčíně.⁸⁸ Typické pro něj bylo, že jakmile souhlasil, začal vše organizovat včetně toho, kde by se měli potkat a co by měli navštívit. „*Nuže, nejlepší dobou pro navštívení Neapole je karneval, pro Řím púst*“, tlumočil otcovy rady František.⁸⁹

Co se týče otce a dalších rodinných příslušníků, ale i vnímání sebe sama, hledal František při pohledu na jejich povahy odpovědi ve frenologii. Rozebíral své vlastnosti a možnosti.⁹⁰ Noela však žádal i o posouzení svých příbuzných. Každého člena rodiny se mu snažil přiblížit stručnou, ale velmi osobní charakteristikou, kterou však podmínil následky společného cestování. Snažil se Noelovi vysvětlit, jak moc se dlouhá cesta na každém z jeho blízkých podepsala. Starší sestru Annu například kritizoval, že se i přes zlepšený tělesný stav nedokáže vytrhnout z duchovní nečinnosti, mladší Juža se zase kvůli přílišné přecitlivělosti matky začala uzavírat do sebe. Trápila ho právě matka, jejíž stavy úzkosti vzrůstaly, zatímco svého otce vlastně litoval: „*Ten neužitečný život mého otce, který se stal*

85 „[...] the idea of increasing our mothers anxiety by the separation [...]; „And as to my mothers anxiety will not that rather worse when I am the only one who is with them, after Fritz und Leo entered into their career and left home nearly for ever?“ APT, AF Thun, Linie Tetschen I A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Thuna Noelovi z 10. 10. 1834.

86 „He can go there another time“. Tamtéž.

87 „All my ideas are after England directed towards Italy and though the general journey to that country has been given up since some time already I never lost the hope entirely of coming there alone.“ Tamtéž.

88 Tamtéž, Thunův dopis Noelovi z 9. 11. 1834.

89 „Well the best time for seeing Naples is the Carneval, for Rome the lent [...]“. Tamtéž.

90 Srov. pozn. 13.

*starým mužem a udělal ze sebe jen sluhu mých sester.*⁹¹ A postěžoval si ještě, že u rodičů začal pozorovat stavy přehnané útlocitnosti a střídavé šetrivosti a vyslovil obavy, že to bude mít špatné následky.

Rodinná cesta umocnila Thunovu nechuť k budoucnosti, jež ho po návratu měla čekat a které byl jeho dosavadní život včetně vzdělání přizpůsoben. Alodiální panství Peruc měl začít spravovat hned po svém návratu jako součást další přípravy na převzetí fideikomisu. Svět, který poznal za hranicemi habsburské monarchie, jej jistě nadchnul. A nejednalo se pouze a výhradně o oblast umění. V Anglii mu kupříkladu učarovaly filantropické spolky a zařízení, což plně korespondovalo s tím, k čemu byl od dětství rodiči veden. S Lady Jamesonovou bratři Thunové kupříkladu navštívili „*Lunatic asylum*“, tedy útulek pro duševně choré, v Hanwellu. Do svých poznámek si na okraj popisu této návštěvy Thun připsal „*moje budoucnost*“.⁹² Odlišné poměry v zařízení, než jaké patrně znal z domácího prostředí, ho nadchly: „*Jaký panuje v Anglii duch v ohledu na výchovu lidí [...]*“⁹³ Thun pateticky psal, že tam „*v tom okamžiku jsem spatřil, že se mi otevírá nádherné pole působnosti [...], ach nevidím všechny ty překážky, které se v tolika ohledech závislého postavení (společenské poměry etc.) staví na odpor mému soukromému působení.*“⁹⁴

Nutno dodat, že mnohé představy Františka Antonína o tom, co by měl syn v Anglii poznat, našly u Františka i jeho bratrů pozitivní ohlasy podobně jako sociální zařízení. Továrny, různé stroje, lodě, železnice, inženýrské stavby jako například mosty zanechaly v mladém Thunovi velký dojem. Vedle toho jej samozřejmě zajímala architektura venkovských sídel, anglické parky a úpravy zahrad včetně plodin, jež se tam pěstovaly.

Je nanejvýš jasné, že své prvorozenství chápal Thun právě jako zmíněné závislé postavení, jindy o něm hovořil jako o osudu či povinnosti, bylo to pro něj tedy něco, co je nevyhnutelné, ale i zavazuje. To je v souladu se šlechtickou mentalitou 19. století. Noelovi však Thun přiznal i svá niterná přání. Ve Skotsku propukly Thunovy romantické nálady naplno. Tamní divoká příroda jezer a hor, plná tichých zřícenin hradů a opatství, jej in-

91 „*I much pity the increased anxiety of my mother and the useless life of my father who gets an old man and makes himself only the servant of my sister.*“ APT, AF Thun, Linie Tetschen I A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Thuna Noelovi z 10. 10. 1834.

92 Vedle zmiňovaného cestovního deníku sepisoval Thun další poznámky deníkového a heslovitého charakteru, které jsou stručnější, ucelenější a budí dojem podkladu pro čistopis cestovního deníku nebo vzpomínky. APT, AF Thun, Linie Tetschen I A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Reise Beschreibung von Franz Thun († 1870).

93 „*Welcher schöne Geist herrscht in Rücksicht auf Volkserziehung [...] in England!*“ Tamtéž.

94 „*Ich sehe mir in diesem Augenblick einen herrlichen Wirkungskreis offen [...] ach ich sehe nicht all die Hindernisse, die meiner Privatwirksamkeit durch eine, in so viele Rücksicht abhängige Stellung (die gesellschaftliche Verhältnisse etc.) entgegenstanden.*“ Tamtéž.

spirovala. „Až tady člověk cítí, jak znamenité líčení Waltera Scotta je“, vyznal se.⁹⁵ A posteskl si: „Jak často v této krásné přírodě vykřiknu, ó kéž bych byl malířem!“ a dále dal průchod snad těm nejniternějším a nejintimnějším přáním: „A skutečně, kdyby mě osud neučinil nejstarším a nepoznamenal pole mé působnosti, už dávno bych hloupého hraběte pověsil na hřebík a byl bych s vášnivostí malířem!“ Příteli dále vysvětloval, že se uměním zabýval celé hodiny i doma a přeci nemůže „ten pud k němu potlačovat.“⁹⁶

Závěrem

Analýza písemných pramenů osobní povahy umožnila jiný vhled na šlechtické cestování v první polovině 19. století. Spíše než popis cesty jako takové, která nijak nevybočovala z dobového průměru, bylo středem zájmu prožívání cesty jednoho z účastníků. Škála pocitů, které lze z Thunových dopisů vnímat, je široká – od nervozity a nespokojenosti, přes frustraci až k vnitřnímu napětí či dokonce zoufalství. Příčin je hned několik. Samozřejmě první důvod pro Thunovu nespokojenost byl zcela lidský a pochopitelný, dnešními slovy by se dal shrnout termínem „ponorková nemoc“. Téměř dva roky na cestách s rodiči a mladšími sourozenci, po většinu času ve vozech, tedy bez dalších jiných osob, musí nutně vést k nespokojenosti. Svou roli sehrál i fakt, že František Thun již dosáhl dospělosti a nebylo pro něj jistě snadné přijmout stejný přístup, s jakým k němu rodiče po jeho prozatímní život přistupovali, neustále se dovolovat a nebýt navíc finančně nezávislý.

Hlubší problémy byly způsobeny i odlišností (nebo podobností) povah otce a syna. Zároveň se do vzájemných vztahů promítlo odlišné nazírání světa. František Antonín, pozdní josefinista, oddaný rodině, panství a vlasti, měl na paměti neustále blaho celku, jemuž se snažil sloužit. Jeho syn byl v tomto duchu vychován. Ovšem doba postoupila a svůj vliv na něm zanechalo romantické hnutí, s nímž se na cestách dostal do kontaktu. Najednou začal více přemýšlet o své budoucnosti, řešil své vlastní tužby v protikladu s povinností, s očekáváním a osudem. Tak jako romantičtí literární hrdinové nabyli přesvědčení, že proti osudu, závazku a povinnosti se nemůže vzepřít a jeho vlastní touhy a sny nemohou dojít naplnění. Díky svému výtvarnému nadání se upnul k uměleckému světu, v němž tušil své možnosti. Bez vlivu jistě nebylo ani setkání se způsobem života anglické šlechty, jejíž možnosti realizace se přeci jen lišily od těch, jaké měla šlechta v rakouské monarchii.

95 „Erst hier fühlte man wie vortrefflich Walter Scotts Beschreibungen sind.“ APT, AF Thun, Linie Tetschen I A, Franz de Paula Graf Thun Hohenstein geb. 1809 († 1870) und seine Gattin Magdalene König († 1899), Abschrift der Korrespondenz von Franz Thun Hohenstein († 1870) mit einem englischen Freund. Dopis Nolelovi z 15. 6. 1834.

96 „Wie oft rufe ich in dieser schöne Natur aus, o daß ich doch ein Maler wäre! Und wirklich hätte mich das Schicksal nicht zum ältesten gemacht u. mir so meinen Wirkungskreis verzeichnet, ich hätte den dummen Grafen schon längst an der nagel gehängt u. wäre mit Leidenschaft Maler geworden! [...] doch kann ich den Trieb dazu nicht ganz unterdrücken.“ Tamtéž.

František Thun cestoval po celý svůj život, přesto v něm tato rodinná cesta hrála důležitou roli. Navázal cenná přátelství, umělecké kontakty, seznámil se s chodem uměleckých a dobročinných spolků. Nově získané zkušenosti zužitkoval po svém návratu, kdy od svých povinností v Děčíně a v Peruci utíkal stále více do Prahy. Už na konci třicátých let 19. století získal renomé svými boji za záchranu památek či reformou Krasoumné jednoty, z níž po západním vzoru vytvořil moderní a prosperující instituci na podporu domácích umělců. Díky svému sňatku se vyvázal z dědického práva fideikomisu, které v dopisech Noelovi nazýval závislým postavením, a mohl tak svou kariéru směřovat dle svého vlastního uvážení.

Zusammenfassung

Graf Franz von Thun-Hohenstein und seine Reflexion einer westeuropäische Familienreise in den Jahren 1833–1835

Reisen ist im 19. Jahrhundert im aristokratischen Umfeld integraler Bestandteil des Lebensstils. Schon seit der Zeit der frühneuzeitlichen Kavaliereisen zählte die *Grand Tour* durch Europa als Ergänzung adeliger Erziehung und Bildung. Die Autorin widmet sich in ihrem Vortrag Graf Franz von Thun-Hohenstein (1809–1870) und seiner Reise durch Westeuropa, die er von 1833–1835 absolvierte.

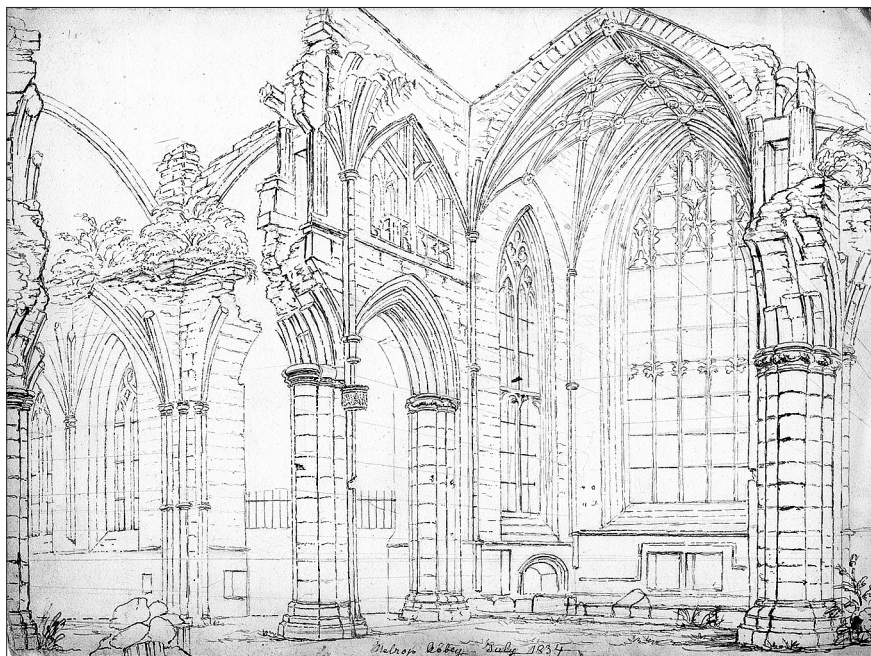
Es handelt sich um eine Familienreise und das Hauptziel nebst Frankreich und Italien war der Besuch Englands, Schottlands und Irlands. Für Franz Thun und seine zwei Brüder Friedrich und Leo hatte ihr Vater Franz Anton Thun einen Reiseplan nach dem Vorbilde seiner eigenen Reise (1806) vorgesehen. Auch seine Frau und seine Töchter begaben sich mit auf die Reise, für welche dies aber eher eine Kurreise darstellte.

Das Hauptziel dieses Vortrags ist nicht nur eine bloße Reisebeschreibung, sondern die Vermittlung dessen, wie Franz Thun die Reise persönlich erfahren und empfunden hatte. Da es sich um eine Familienreise handelte, war es ihm versagt, die

Reise nach seinen eigenen Vorstellungen zu gestalten. Auf dem Hintergrund der besagten Reise versucht die Autorin den Anfang eines Konfliktes zwischen Vater und Sohn aufzuzeigen, dessen Kulminationspunkt in der nicht standesgemäßen Ehe Franzens gipfelt.

Sie arbeitet deswegen hauptsächlich mit Reisetagebüchern und persönlichen Kalendern. Zu den wichtigsten Quellen gehören jedoch die persönlichen Briefe von Franz Thun an seinen englischen Freund Robert R. Noel, die sich durch ihre unverblümte Offenheit und Authentizität auszeichnen. Hier findet man mancherlei interessante Äußerungen.

Ferner beschreibt die Autorin die Persönlichkeiten des Vaters und Sohnes der Thun-Hohensteins. Danach widmet sie sich der besagten Reise an sich sowie verschieden anderen Reiseformen der Familie von Thun. Den Hauptteil des Vortrages bilden Franz Thuns eigene und persönliche Reiserflexionen.

Obr. 1: František Thun: Merlose Abbey, kresba, 1834.
(Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín)

Obr. 2: František Thun: Peter McLaren, kresba, 1834.
(Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín)

Obr. 3: František Thun: Chichester Cross, kresba, 1834.
(Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín)

Obr. 4: František Thun: Claydon House, dům Harryho Verneye, kresba, 1834.
(Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín)

Zbyněk VYDRA

Carevič na cestě Evropou. Alexandr Nikolajevič a jeho korespondence s Mikulášem I. v letech 1838–1839

Abstract: Alexander Nicolaevich, the heir of the Russian imperial throne, later the Emperor Alexander II (ruled 1855–1881), made a long journey through Europe in 1838–1839. Article, based primarily on the correspondence between Alexander and his father Nicholas I, is focused on this journey as a part of the prince's preparation for his future reign, in the context of the other journeys of the Romanov family and Russian nobles through Europe.

Keywords: Russia – 19th century – cultural history – Romanov dynasty – Russian nobility – history of travelling

Více než rok, od června 1838 do poloviny července 1839, projížděl Evropou velmi vznešený cestovatel, následník ruského carského trůnu Alexandr Nikolajevič, budoucí car Alexandr II. (vládl 1855–1881). Svou přítomností poctil Švédsko, Dánsko, většinu německých států, téměř všechny italské státy, Rakouské císařství, Nizozemsko a Anglii. Cesty příslušníků romanovské dynastie do Evropy nebyly od časů napoleonských válek ničím mimořádným. Naopak, díky příbuzenským vazbám na řadu evropských dynastií se vydávali Romanovci do Evropy každým rokem a 19. století pro ně bylo stoletím cestování.¹ Výprava careviče Alexandra byla však v kontextu ostatních romanovských cest záležitostí vpravdě výjimečnou.

Pouť Evropou byla součástí systematické přípravy careviče na budoucí vládu. Dne 2. května 1838 dostal dvacetiletý Alexandr cestovní instrukci (*Instrukcija dlja putešestvija*). Bylo tomu přesně rok poté, co zahájil velkou cestu po Rusku.² Tentokrát se měl seznámit s „vnějším světem“. V romanovské dynastii se nejednalo o běžnou záležitost. Nepočítáme-li Petra I., jenž stojí mimo jakékoli srovnání, a Pavla I., cestujícího do Pa-

1 Igor ZIMIN, *Povsednevnaja žizn' Rossijskogo imperatorskogo dvora. Vtoraja četvert' XIX – načalo XX v. Vzroslyj mir imperatorskich rezidencij*, Moskva 2010, s. 183–184.

2 Srov. *Venčanije s Rossijej: Perepiska velikogo knjazja Aleksandra Nikolajeviča s imperatorom Nikolajem I. 1837 god*, red. Larisa Georgijevna Zacharova – Ljubov I. Tjutjunnik, Moskva 1999.

říže (1782), Romanovci se v 18. století nevydávali „na zkušenou“ do zahraničí.³ Dlouhou dobu necestovali po Evropě ani ruští šlechtici.⁴ Změnu přinesly napoleonské války. Zatímco car Alexandr I. opouštěl Rusko hlavně kvůli politickým a vojenským záležitostem, Mikuláš I. byl prvním Romanovcem, jehož cesty po Rusku a do zahraničí byly plánovány jako součást výchovy, byť nikoli přímo přípravy na vládu.⁵ Přesvědčen o užitečnosti takové poznávací cesty pro budoucího cara, zaujal stejný postoj k výchově vlastního syna.

Průběh cesty můžeme zrekonstruovat díky pravidelné a intenzivní korespondenci mezi carevičem Alexandrem a carem Mikulášem I. Celkem devadesát šest dopisů má podobu deníku, každý z listů vždy shrnuje události několika dní. Padesát jedna dopisů napsal carevič, čtyřicet pět car. Dopisy jsou psány rusky, pouze místy se v nich vyskytují francouzské slovní obraty (častější u cara).⁶

Carevičovy dopisy informují o širokém spektru činností a nevynechávají nic z každodenních aktivit. Fakticky se jedná o „raporty“ potvrzující, že cesta probíhá podle plánu a cestovatel plní zadanou cestovní instrukci. Řada událostí a činností je pouze zmíněna, aniž by se autor rozepisoval o detailech. Co nebylo řečeno v dopisech, doplnil a rozvedl podrobný deník (*Žurnal putešestvija za granicu*), který vedl člen carevičova doprovodu kníže Vasilij A. Dolgorukov.⁷ Carevičův doprovod tvořilo minimálně devět mužů, větší-

3 Pavel I. navštívil Paříž spolu s manželkou Marií Fjodorovnou. Cestovali pod snadno odhalitelným inkognito jako „hrabě a hraběnka ze Severu“. Konfrontace s dvorskou kulturou ve Versailles ovlivnila Pavla při budování jeho následnického i carského dvora. Viz Richard WORTMAN, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to the Abdication of Nicholas II*, Princeton 2006, s. 78.

4 Nemáme přirozeně na mysli cesty vyplývající ze služebního postavení, např. pobyty vyslanců. Ruské šlechtické cestování do západní Evropy, ať se jednalo o cesty primárně za účelem vzdělání, či cesty spíše kulturně-poznávací, případně léčebné pobyty, se začíná objevovat v druhé polovině 18. století, a ještě více v poslední čtvrtině 18. století. Podrobněji Wladimir BERELWITSCH, *La France dans le „Grand Tour“ des nobles russes au cours de seconde moitié du XVIIIe siècle*, Cahiers du Monde russe et soviétique, XXIV (1-2), janvier-juin 1993, s. 193-210; Je. P. GREČANAJA, *Kogda Rossija govorila po-francuzski. Russkaja literatura na francuzskom jazyke (XVIII – pervaja polovina XIX veka)*, Moskva 2010, zvl. s. 140-169. Ačkoli mnoho šlechticů si vedlo cestovní deníky, nebo o svém pobytu v zahraničí pravidelně a důkladně informovalo v korespondenci, jen zlomek pramenů byl zatím publikován. Hlavní příklady z posledních let: *Putešestvije bratjev Demidovyč po Evrope. Pisma i podnevnyje žurnály 1750-1761 gody*, Moskva 2007; *Žurnal putešestvija Nikity Akinfjeviče Demidova (1771-1773)*, Jekatěrinburg 2005.

5 Mikuláš byl prohlášen následníkem trůnu až v roce 1819, v Anglii pobýval čtyři měsíce na přelomu let 1816–1817. R. WORTMAN, *Scenarios of Power*, s. 125–126, 127.

6 *Perepiska cesareviča Aleksandra Nikolaeviča s imperatorom Nikolaem I, 1838–1839*, red. Larisa G. Zacharova – Sergej V. Mironěnko, Moskva 2008 (dále cit. jako *Perepiska*).

7 Žurnal nebyl publikován, nachází se v Státním archivu ruské federace (GARF, fond 678, opis 1, inventární jednotka č. 860). Vasilij Andrejevič Dolgorukov (1804–1868), kníže, křídelní pobočník. Od 1845 generál-adjutant, člen Státní rady (od 1853), 1853–1856 ministr vojenství, 1856–1866 velitel Sboru četnictva a hlavní přednosta III. Oddělení carské osobní kanceláře.

nou členů carské svity, nechyběl osobní lékař Ivan V. Jepochin. Vedle knížete Dolgorukova byli nejvýznamnějšími členy kníže Christofor A. Lieven⁸, generál-adjutant Alexandr A. Kavelin⁹ a řádný státní rada Vasilij A. Žukovskij.¹⁰ Svita byla během cesty rozšiřována podle potřeby.¹¹

V zmíněné cestovní instrukci car nabádal syna, aby nepodléhal „vnějšímu kouzlu“ všeho, co uvidí, a uvědomil si, že ne vše se hodí k zavedení do Ruska („*musíme si vždy zachovat svou národnost*“). Carevič měl být zdvořilý ke každému, byť by nesmyslel o Rusech dobře; měl prokazovat úctu cizím náboženským obřadům a na prvním místě měl ctít vojáky („*Zvláště laskavý buď na vojáky, armádě vždy dávej najevo povinnou úctu přednostně před ostatními.*“) Do politických záležitostí se neměl nijak vměšovat, ani se k nim vyjadřovat, pouze pozorovat a dělat si úsudek a závěry pro sebe. Odpovídat měl pouze v nejnnutnějších případech, zato vždy „*podle svého svědomí*“. V každé důležité věci se měl radit s knížetem Lievenem a generál Kavelinem. Při setkáních s Rusy se měl „*chovat jako doma*“.¹²

Zůstat Rusem za všech okolností nečinilo Alexandrovi problém. I díky dosavadní výchově již měl vypěstované silné ruské cítění. V dopise odeslaném z Benátek přímo píše: „*Blahořečím Bohu, že nosím ruské jméno a že Rusku patřím duší i tělem.*“¹³ Z řady dopisů vyčteme patrný stesk po vlasti; nejednou si povzdechl nad délkou cesty a občas jen těžko snášel odloučení od rodiny a rodné země.¹⁴ Současně však chápal cestu jako povinnost vůči otci a vlasti: „*[...] bylo mi těžko se s Tebou rozloučit, milý tatínku, na tak dlouhou dobu, (...), ale dívám se na to putování jako na povinnost, a prosím Boha, aby mi ji pomohl splnit tak, jak Ty si přeješ, a potom nás vrátil všechny v pořádku domů [...]*“.¹⁵

8 Christofor Andrejevič Lieven (1774–1838), kníže, generál-adjutant (1798), generál kavalerie (1819). Účastník bitvy u Slavkova (1805). Od 1809 na ministerstvu zahraničních věcí, v letech 1812–1834 vyslanec v Londýně. Od 1834 člen Státní rady, vychovatel careviče Alexandra.

9 Alexandr Alexandrovič Kavelin (1793–1850), účastnil se napoleonských válek, raněn v bitvě u Borodina (1812). Generál-major carské svity (1827), generál-poručík (1833). V letech 1842–1846 byl petěrburským generál-gubernátorem a od roku 1842 členem Státní rady.

10 Vasilij Andrejevič Žukovskij (1783–1852), básník, řádný státní rada, vychovatel careviče Alexandra v letech 1822–1840.

11 V Rakouském císařství (včetně severoitalských držav) careviče doprovázeli pobočníci vyslaní císařem Ferdinandem V., hrabě Vratislav Vrbna (1795–1849) a baron Reischach, s nimiž byl navýsost spokojen. Viz *Perepiska*, dopis č. 35, s. 113, zápis 1. 10. 1838, Bergamo. Baron Reischach: patrně Sigmund von Reischach (1808–1878), důstojník rakouské armády (1848 v hodnosti plukovníka bojoval v severní Itálii).

12 *Perepiska*, s. 31–32, 1. 5. 1838, Carskoje Selo.

13 Tamtéž, s. 165, dopis č. 44, 10. 11. 1838, Benátky.

14 Tamtéž, s. 70, dopis č. 20, 26. 7. 1838, Emže.

15 Tamtéž, s. 33, dopis. č. 1, 5. 6. 1838, Rozesberg.

Kromě toho, že carevič byl vybaven cestovní instrukcí, dostávalo se mu častých rad v dopisech. Otec také očekával, že syn mu bude pravidelně psát. Evropou křižovali kurýři, ne vždy patrně tak rychle, jak by si car představoval. Alexandrovo putování bylo průběžně sledováno novináři a ruské i zahraniční noviny podávaly informace, kde se carevič zrovna nachází. Právě při jedné takové příležitosti si car v dopise stěžuje, že od syna nemá žádné zprávy: „*Jsi ve Stuttgartu, jsi v Karlsruhe, noviny všechno píší, a od Tebe od Vídně ani slovo; je to přespříliš dlouho! Vždyť už je to deset dní, co dorazil poslední kurýr!*“¹⁶ Mikuláš měl silnou potřebu kontrolovat a řídit, stejně jako ve všech jiných záležitostech, a schvaloval všechny změny v trase. Průběh Alexandrovky cesty ale neurčoval absolutně, například je evidentní, že se mu příliš nezamlouvalo rozhodnutí jet do Itálie, respektoval ale rozhodnutí lékařů. Netrval na důsledném plnění původního plánu, jak sám poznamenal, „*voilà ce que l'homme prepare, Dieu en decidera*“.¹⁷

V neposlední řadě je ze vzájemné korespondence cítit důvěrná atmosféra rodinného života Romanovců. Rodina byla pro Mikuláše I. velmi důležitá, v jeho dopisech synovi bylo mnoho místa vyhrazeno manželce, dětem, dalším příbuzným. Syna oslovoval velmi důvěrně, často přezdívkami („*můj milý/starý Murfyč!*“), sám se vždy podepisoval „*Tvůj starý věrný přítel papá N.*“ Díky pravidelné korespondenci byl Alexandr velmi dobře informován o dění v Sankt-Petěrburgu, měl aktuální zprávy o zdravotním stavu a duševním rozpoložení všechny členů rodiny, o jejich každodenních aktivitách, ale také o všech politických událostech a věděl i, jaké počasí doma panuje.

Trasu carevičova putování určilo několik faktorů. Zaprvé se jednalo o prospěšnost poznání zmíněných lokalit pro budoucí vládu. Na prvním místě byly německé státy a návštěva Anglie. Car varoval syna, že v Anglii nebude přijat právě příznivě: „*Budou Tě tam soudit ještě přísněji [než v Rakousku – Z. V.], protože jsi Rus, ale toho se neboj.*“¹⁸ Alexandr si něčím takovým mysl nezatežoval, naopak do Anglie přímo spěchal a zdá se, že byla jeho hlavním cílem.¹⁹ Odpovídalo by to dobové „anglománii“ i rodinné atmosféře. Mikuláš I. si nechal na sklonku dvacátých let postavit na břehu finského zálivu neogotickou vilu, známkou jako *Cottage*, a v jejím ústraní rád hrál roli anglického „gentlemana“, která se mu zalíbila při pobytu na ostrovech v roce 1816.²⁰

16 Tamtéž, s. 370, dopis č. 74, 21. 3. 1839, Sankt-Petěrburg. Kurýr s poštou přijel o dva dny později.

17 „Člověk plánuje, a Bůh rozhoduje.“ Tamtéž, s. 84, dopis č. 26, 7. 8. 1838, lázně Kreit.

18 Tamtéž, s. 367, dopis č. 74, 12. 3. 1839, Sankt-Petěrburg.

19 Tamtéž, s. 178, dopis č. 46, 21. 11. 1838, Benátky.

20 R. WORTMAN, *Scenarios of Power*, s. 126, 167, 169.

Další cíle odpovídaly důležitosti příbuzenských vazeb Romanovců na evropské panovnické rody. Proto na trase nechyběly Výmar,²¹ Postupim,²² Mnichov,²³ Stuttgart²⁴ a Haag.²⁵ S cestou po německých státech souvisel i záměr cara nalézt pro syna vhodnou životní partnerku (o čemž se zmíníme dále).

Do hry ale vstoupily i okolnosti neočekávané. Především nemoc, jež careviče postihla v Kodani: „*Dnes mne Jepochin zavřel, protože už čtvrtý den mám horečku v důsledku silného prochladnutí, je mi to krajně nepříjemné, ale nedá se nic dělat, lepší je nemoc co nejdříve zastavit.*“²⁶ Horečka se mu vracela i v následujících dnech, až do 22. června mu lékaři ordinovali chinin a zakazovali vycházet z pokoje. Na přehlídku dánských vojsk se díval jen skrze zavřené okno a po patnáctidenním pobytu konstatoval, že z Kodaně „*neviděl vůbec nic*“. Lékaři odmítli cestu do Holandska z obavy před návratem horečky a ještě před příjezdem do Hannoveru doporučili pokračovat do Emže. Zdejší lázně byly vyhledávaným místem pro léčení chorob dýchacího ústrojí a carská rodina si je oblíbila. Mikuláš I. zde poprvé pobýval s manželkou v roce 1819.²⁷ Změnu musel schválit car, jenž souhlasil, třebaže neochotně: „*Chtě nechtě souhlasím s požadovanou změnou v trase, ale nerozumím, čeho se doktoři báli, vždyť v Holandsku také žijí lidé a v létě je tam klima mnohem zdravější než na konci podzimu. No, když jsou ale proti, je třeba souhlasit s navrhovanou cestou.*“²⁸ Lékaři dále navrhli odjezd do Itálie, z čehož, zdá se, Mikuláš příliš nadšen nebyl: „*Dnes k tobě posílám Arendta,*²⁹ *na něhož spoléhám, aby rozhodl, zda je pro tebe zapotřebí un voyage pito-*

21 Velkokněžna Marie Pavlovna (1786–1859), starší sestra Mikuláše I., byla provdána za Karla Friedricha, velkovévodu Sasko-Výmarsko-Eisenašského (1783–1863).

22 Carevna Alexandra Fjodorovna, roz. princezna Charlotta Pruská (1798–1860), manželka Mikuláše I. (od 1817) a matka Alexandrova, byla dcerou pruského krále Friedricha Wilhelma III.

23 V době Alexandrových návštěv Mnichova byla dokončena jednání o sňatku Maximiliána Josefa Eugena, vévody Leuchtenberského (1817–1852), vnuka bavorského krále Maxmiliána I., s velkokněžnou Marií Nikolajevnou (1819–1876), mladší sestrou careviče. Svatba se konala v Sankt-Petěrburgu v roce 1839.

24 Carevna Marie Fjodorovna (1759–1828), druhá manželka cara Pavla I. a matka Mikuláše I., byla dcerou Friedricha Wilhelma, vévody Württemberského (1732–1798). Velkokněžna Jekatěrina Pavlovna (1788–1818), starší sestra Mikuláše I., se po smrti prvního manžela, vévody Georga Oldenburského (1812), provdala roku 1816 za prince Wilhelma Württemberského (1781–1864), který se téhož roku stal králem jako Vilém I. Velkokněžna Jelena Pavlovna, roz. princezna Friederika Charlotta Marie Württemberská (1806–1876), byla manželkou mladšího bratra Mikuláše I., velkokníže Michala Pavloviče (svatba roku 1824).

25 Velkokněžna Anna Pavlovna (1795–1865), starší sestra Mikuláše I., se provdala za prince Viléma Oranžského (od 1840 vládl v Nizozemí jako Vilém II.)

26 *Perepiska*, s. 44, dopis č. 4, zápis ze 17. 6.

27 Vladislav Jakimovič GROSUL, *Ruskoje zarubežje v pervoj polovině XIX veka*, Moskva 2008, s. 296. K pobytům Rusů v Emži srov. Sergej Ottovič MILLER, *Ems i dvorjane Rossii*, Moskva 2008.

28 *Perepiska*, s. 53, dopis č. 9, 26. 6. 1838, Fürstenstein.

29 Nikolaj Fedorovič Arendt (1785–1859), osobní lékař Mikuláše I. od roku 1829.

*resque en Italie nebo zda je možné vymyslet něco jiného, méně poetického, ale více v našem duchu.*³⁰ Ani carevič příliš nejásal nad vidinou zimy strávené v Itálii. Nelíbilo se mu dlouhé odloučení od rodiny a Ruska, ale jelikož šlo o zdraví, podvolil se. Dbal rady otce, že je lepší zabývat se zdravím teď, než později během vlády.³¹ Návštěva Itálie původně nebyla v plánu, ale nakonec právě z ní si Alexandr odnesl silné zážitky a i jeho dopisy odtud patří k nejzajímavějším. Zejména z Říma odjížděl s těžkým srdcem: „[...] *opouštíme Řím, přiznám se, že s lítostí, neboť jsme zde strávili čas velmi spokojeně a příjemně*“.³²

Tabulka 1a: Itinerář cesty careviče Alexandra Nikolajeviče (1. 6. 1838 – 13. 7. 1839) po Švédsku, Dánsku a německých zemích³³

Datum	Místo
1. – 10. 6. 1838	Stockholm. Cesty do: Gripsholm (3. – 4. 6.), Drottningholm (4. 6.), Rozesberg (5. 6.), Skokloster (6. 6.), Uppsala (7. 6.)
10. – 15. 6.	cesta ze Stockholmu do Kodaně přes: Tullgarn – Berg – jezero Vättern – pevnost Karlsborg – Göteborg (14. 6.)
15. 6. – 30. 6.	Kodaň
30. 6. – 6. 7.	cesta z Kodaně do Hannoveru přes: Lübeck (nocleh z 1. na 2. 7.)
6. – 19. 7.	Hannover
19. 7. – 25. 7.	Cesta z Hannoveru do Emže přes: Kassel (20. – 22. 7.) – Frankfurt nad Mohanem (22. – 24. 7.) – Biberich – Wiesbaden (24. – 25. 7.)
25. 7. – 23. 8.	Emže (Koblenz, 7. 8.)
23. 8. – 25. 8.	Emže – Výmar
25. 8. – 3. 9.	Výmar
3. 9. – 4. 9.	Výmar – Postupim
4. 9. – 14. 9.	Postupim
14. 9. – 20. 9.	cesta z Postupimi do Mnichova přes: Altenburg – Hof (nocleh z 16. na 17. 9.) – Bayreuth – Pegnitz (nocleh ze 17. na 18. 9.) – Norimberk (nocleh z 18. na 19. 9.) – Ingolstadt (nocleh z 19. na 20. 9.)
20. 9. – 24. 9.	Mnichov
24. 9. – 2. 10.	cesta z Mnichova do Como přes: Innsbruck (25. 9.) – Brixen (26. 9.) – Bolzano (27. 9.) – Trident (28. 9.) – Verona (29. 9.) – Brescia (30. 9.) – Bergamo (1. 10.)

30 *Perepiska*, s. 73, dopis č. 21, 28. 7. 1838, Teplice.

31 *Tamtéž*, s. 70, dopis č. 20, 26. 7. 1839, Emže.

32 *Tamtéž*, s. 286, dopis č. 62, 1. 2. 1839, Aquapendente.

33 V tabulce zůstala zachována původní datace podle juliánského kalendáře, tj. 12 dní pozadu oproti gregoriánskému kalendáři.

Tabulka 1b: Itinerář cesty careviče Alexandra Nikolajeviče po Itálii

Datum	Místo
2. – 21. 10. 1838	Como
21. 10. – 29. 10.	Milán
29. 10. – 1. 11.	cesta z Milána do Benátek přes: Lodi – Cremona (nocleh z 29. na 30. 11.) – Mantova (31. 10.) – Verona (nocleh z 31. 10. na 1. 11.) – Vicenza – Padova (nocleh z 1. na 2. 11.)
1. 11. – 22. 11.	Benátky
22. 11. – 25. 11.	cesta z Benátek do Florencie přes: Rovigo – Bologna
25. 11. – 1. 12.	Florencie
1. 12. – 3. 12.	cesta z Florencie do Říma přes: Perugia – Arezzo
3. 12. – 6. 1. 1839	Řím
6. 1. – 7. 1.	Řím – Velettri (nocleh) – Neapol
7. 1. – 21. 1.	Neapol
21. – 22. 1.	Neapol – Terracina (nocleh) – Řím
22. 1. – 1. 2.	Řím
1. 2. – 7. 2.	cesta z Říma do Turína přes: Siena – Pisa – Poggibonsi (nocleh z 2. na 3. 2.) – Massa (nocleh z 3. na 4. 2.) – Carrara – Chiavari (nocleh z 4. na 5. 2.) – Janov (nocleh z 5. na 6. 2.) – Alessandria (nocleh z 6. na 7. 2.)
7. 2. – 10. 2.	Turín
10. 2. – 11. 2.	Turín – Novara (nocleh z 10. na 11. 2.) – Milán
11. 2. – 12. 2.	Milán
12. 2. – 19. 2.	cesta z Milána do Vídně přes: Verona (nocleh z 12. na 13. 2.) – Treviso (nocleh z 13. na 14. 2.) – Udine (nocleh z 14. na 15. 2.) – Tarvisio (nocleh z 15. na 16. 2.) – Friesach (nocleh z 16. na 17. 2.) – Loeben (nocleh z 17. na 18. 2.) – Neustadt (nocleh z 18. na 19. 2.)

K trase cesty patří doplnit ještě dvě krátké poznámky. České země carevič minul, což ho mrzelo: „Přiznám se, že bych si přál, pokud při mém příjezdu při zpáteční cestě pruský král nebude v Berlíně, zajet do Drážďan a Teplíc, abych si prohlédl Čechy, které mi bude líto nevidět.“³⁴ Zcela mimo trasu také zůstala Francie, což může na první pohled překvapit. Lze v tom nicméně vytušit jasný záměr, neboť Mikuláš I. měl averzi vůči červencové monarchii Ludvíka Filipa, kterou uznal po revoluci roku 1830 s krajním sebezapřením.³⁵ Pro cestu

34 Tamtéž, s. 293, dopis č. 62, 9. 2. 1839, Turín.

35 Vztahy Ruska k Francii viz Nina Stěpanovna KINJAPINA, *Vnešnjaja politika Nikolaja I*, Novaja i novejšaja istorija 1, 2001, s. 200.

do Paříže, kam jinak směřovala většina urozených i neurozených cestovatelů po západní Evropě, nebyl důvod.

Tabulka 1c: Itinerář cesty careviče Alexandra Nikolajeviče po německých zemích, Nizozemí a Anglii

Datum	Místo
19. 2. – 1. 3. 1839	Vídeň
1. 3. – 4. 3.	Cesta z Vídně do Mnichova přes: Amstetten (nocleh z 1. na 2. 3.) – Linz (nocleh z 2. na 3. 3.) – Braunau (nocleh z 3. na 4. 3.)
4. 3. – 6. 3.	Mnichov
6. 3. – 7. 3.	Mnichov – Günzburg (nocleh z 6. na 7. 3.) – Stuttgart
7. 3. – 10. 3.	Stuttgart
10. 3. – 13. 3.	Karlsruhe
13. 3. – 19. 3.	Darmstadt (nocleh z 13. na 14. 3.) – Biberich (nocleh z 14. na 15. 3.) – plavba parníkem po Rýnu přes: Koblenz – Kolín nad Rýnem – Düsseldorf – Nijmegen do Rotterdamu
19. 3. – 18. 4.	Haag (3. – 5. 4. Amsterdam)
18. – 19. 4.	Tilburg
20. – 21. 4.	plavba do Londýna
21. 4. – 19. 5.	Londýn (9. 5. Oxford, 15. – 17. 5. Windsor)
19. – 20. 5.	plavba do Haagu
21. – 23. 5.	cesta z Haagu do Emže přes: Nijmegen (nocleh z 21. na 22. 5.) – Düsseldorf (nocleh z 22. na 23. 5.) – Emže
23. 5. – 24. 5.	Emže
25. 5. – 26. 5.	Biberich
26. 5. – 28. 5.	Wiesbaden – Frankfurt nad Mohanem
28. 5. – 3. 6.	Darmstadt
4. – 5. 6.	Frankfurt nad Mohanem
5. – 6. 6.	Aschaffenburg
6. – 8. 6.	Bad Kissingen
8. 6. – 10. 6.	cesta z Bad Kissingenu do Berlína přes: – Erfurt (nocleh z 8. na 9. 6.) – Výmar – Naumburg – Halle – stanice Bitterfeld (nocleh z 9. na 10. 7.)
10. 6. – 13. 6.	Berlín. Odjezd do Ruska.

Ačkoli nemoc znamenala pro Alexandra podstatnou změnu v cestě, mnoho pozornosti jí nevěnoval. Léčebné procedury, jež absolvoval v Emži a Como, odbyl několika větami. V Emži bral léčebné koupele a pil vodu, v Como nejprve jedl vinné hrozny, ale rychle se mu přejedly, takže již po prvním dni přešel na pití vymačkané šťávy, která se mu nezdála tak sladká.³⁶ Větší starosti než o sebe si dělal o zdraví členů doprovodu a Rusů pobývajících v zahraničí, zvláště když patřili k okruhu dvořanů a jejich stav mohl být zajímavý pro cara. V tomto ohledu byla výprava silně zasažena především nečekaným skolem knížete Lievena během pobytu v Římě.³⁷

Alexandr cestoval téměř výlučně kočárem a ani jednou si nestěžoval na případné nepohodlí. Po švédských jezerech, Lago di Como a po Rýně se plavil na parníku a vlakem jel pouze jednou: 24. února 1839 podnikl výlet na bojiště u Aspernu a Wagramu: „Z Wagramu jsme se vrátili do Vídně po železnici za 20 minut.“³⁸ Vlak pro něho nebyl novinkou, v Rusku byla první železnice postavena v roce 1837 (ze Sankt-Petěrburgu do Carského Sela).³⁹ Cestovat v dané době Evropou již bylo víceméně bezpečné, proto si také carevič nedělal starosti. Pouze v Itálii, před cestou do Říma, zmínil možná rizika: „Během hodiny se vydáváme na cestu do Říma, kam s Boží pomocí, a jestli nás neokradou zbojníci, snad dorazíme v neděli, t. j. 4. na oběd.“⁴⁰ Jakékoli obavy ovšem byly zbytečné, nic mimořádného se nepříhodilo.

Vzhledem k společenskému postavení a charakteru cesty carevič se nemusel zabývat provozní stránkou cesty, jako byly účty. Finance nejsou v dopisech zmiňovány ani jednou. Otázkám ubytování také nevěnoval mnoho pozornosti. Většinou bydlel v rezidencích vládnoucích dynastií nebo v domech ruských velvyslanců (v Římě u velvyslance Potěmkinina, v Neapoli u velvyslance Gurjeva). Výjimečně se ubytoval v hotelu (Lübeck, Frankfurt, Florencie). Během delších přejezdů byl nucen přenocovat v hostincích, ale pouze dvakrát cítil potřebu postěžovat si na nízkou kvalitu.⁴¹

36 *Perepiska*, s. 76, dopis č. 22, 2. 8. 1838, Emže; s. 116, dopis č. 36, 4. a 5. 10. 1838, Como.

37 Tamtéž, s. 217–218, dopis č. 52, 29. 12. 1838, Řím.

38 Tamtéž, s. 322, dopis č. 67, 24. 2. 1839, Vídeň. Obě bitvy se odehrály během 5. koaliční války neda-leko Vídně. V bitvě u Aspernu-Esslingu (21. – 22. 5. 1809) porazil rakouský arcivévoda Karel francouzskou armádu vedenou císařem Napoleonem I., pro něhož to byla první osobní porážka po více než deseti letech. Bitva u Wagramu (5. – 6. 7. 1809) byla rozhodujícím střetnutím války a Napoleon zvítězil nad rakouským vojskem, opět pod velením arcivévody Karla.

39 I. ZIMIN, *Povsednevnaja žizň*, s. 187.

40 *Perepiska*, s. 192, dopis č. 48, 1. 12. 1838, Florencie.

41 V zájezdních hostincích také dvakrát zažil požár. Tamtéž, s. 105, dopis č. 34 (23. 9. 1838, nocleh ve stanici Pegnitz; dopis odeslán z Mnichova); s. 315, dopis č. 66 (15. 2. 1839, nocleh v Tarvisiu, dopis odeslán z Vídně). Nízká kvalita tohoto typu ubytování byla poměrně obecnou záležitostí, viz Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníku. Všední den na středoevropských cestách*, Praha 1996, s. 126–128.

Denní rozvrh a stravovací návyky careviče lze vydedukovat jen částečně. Vůbec se nezmiňuje o stravě, o jídelníčku z dopisů nezjistíme nic. Těžko také přesněji určit dobu vstávání, ráno pro něho bylo v sedm hodin, v deset hodin i v poledne. Vstávat časně, mezi sedmou a osmou hodinou, mu ale nečinilo problém. Po ránu vyřizoval korespondenci, a když měl možnost, začínal den návštěvou pravoslavného kostela (například v Římě chodil do kaple ruského vyslanectví). První jídlo si nechával obvykle servírovat mezi jedenáctou a polední hodinou, druhé jídlo kolem páté odpoledne. Jisté je, že spát chodíval po půlnoci. Zvláště pozdě, i podle jeho mínění, se ukládal na lože v Neapoli a v Londýně, kde se vracíval z plesů kolem druhé až třetí ráno.

Alexandr se po celou cestu pohyboval téměř výlučně v nejvyšších společenských kruzích. Vzhledem k jeho sociální roli to bylo naprosto logické. Poznávací rozměr cesty měl dvojí smysl, na jedné straně se měl carevič seznámit s panovnickými dvory, ale také se jim předvést v co nejlepším světle.

S ohledem na budoucí vládu i aktuální politické vztahy bylo významné přijetí ve Vídni. Carovi hodně záleželo na dobrém výsledku návštěvy, neboť udržoval těsné styky s Habsburky i s řadou rakouských aristokratů: „*Pozdrav ode mne císaře, obě císařovny,⁴² arcivévodu Františka a jeho ženu,⁴³ a kněžně Metternichové⁴⁴ za mne polib ruku. Obejmi za mne mého Lichtenštejna⁴⁵ a zeptej se, jestli k nám v létě nepřijede na manévry.⁴⁶ Nakolik můžeme soudit z korespondence, Alexandr otcovo očekávání nezklamal. Byl představen císaři Ferdinandovi I., jehož popsal velmi taktně: „Císař mne přivítal svými obvyklými frázemi, ale přiznám se, že po tom všem, co jsem o něm slyšel, vypadá lépe, než jsem čekal. [...] Přišel císař, pořád hovořil o počasí, díval se před sebe a nevnímal odpovědi, však co mne opravdu překvapilo, byla všeobecná úcta všech bez výjimky k němu, či lépe řečeno k císařskému majestátu.⁴⁷ Setkal se téměř se všemi arcivévodami, včetně devítiletého Františka Josefa. „Mladí arcivévodové se mi velmi líbí, jsou to velmi milé děti, jak synové arcivévod Karla, tak i palatina.⁴⁸*

42 Karolína Charlotta Augusta (1792–1873), vdova po císaři Františku I., a Marie Anna Savojská (1803–1884), manželka císaře Ferdinanda I.

43 Arcivévoda František Josef Karel (1802–1878), bratr císaře Ferdinanda I., a Žofie, princezna bavorská (1805–1872), rodiče budoucího císaře Františka Josefa I.

44 Melanie Klementina Metternich-Winneburg, roz. kněžna Zichy-Ferraris (1805–1854), od roku 1831 manželka knížete Clemense Lothara Metternich-Winneburg, rakouského kancléře.

45 Alois II. Maria Josef z Lichtenštejna (1796–1858), kníže, vládnoucí kníže Lichtenštejnska (1836–1858).

46 *Perepiska*, s. 311, dopis č. 65, 12. 2. 1839, Sankt-Petěrburg.

47 Tamtéž, s. 317, dopis č. 66, 19. 2. 1839, Vídeň.

48 Tamtéž, s. 318, dopis č. 66, 20. 2. 1839, Vídeň. Arcivévoda Josef Antonín (1776–1847), uherský palatin (1796–1847), byl v prvním manželství ženat s velkokněžnou Alexandrou Pavlovnou (1783–1801), starší sestrou Mikuláše I.

Věren carově instrukci, Alexandr se nikde nevměšoval do politických záležitostí, ačkoliv leccos vyzpovozoval. Je zřejmé, že v duchu domácí ruské politiky byl stoupencem vlády pevné ruky. Poměry ve Švédsku, kde byl svědkem protivládních demonstrací, shledával příliš volnými, během pobytu v Dánsku totiž otci napsal: „[Král Frederik VII.] *nehledě na 70 let, projížděl před vojáky koni jako mladík, drží je pevně v rukou, stejně jako lid, ne jako ve Švédsku.*“⁴⁹ V případě Anglie si nenechal ujít návštěvu parlamentu. Do Sněmovny lordů vstoupil právě ve chvíli, kdy předseda vlády lord Melbourne oznamoval demisi kabinetu.⁵⁰ Alexandr patrně dobře chápal fungování parlamentního systému, ale průběh vládní krize více nekomentoval; pouze vyjádřil sympatie s tím, že mladá královna projevila pevnou vůli.

Kde jen mohl, obklopoval se Alexandr krajany. Z korespondence je dobře patrné, kde byly početné «ruské kolonie», že ruská šlechta zdomácněla v německých zemích, zejména lázních (Emže, Wiesbaden, Baden-Baden, Bad Kissingen), italských městech, ale dávala o sobě vědět i v Londýně.

V Emži, kde pobýval z německých lázní nejdéle, zastihl minimálně osmatřicet Rusů; na večeri u vévodkyně nasavské, „*kam byli pozváni všichni naši*“, napočítal 24 mužů a 14 žen.⁵¹ Hned po příjezdu do Emže potkal na procházce kněžnu Tatjanu Golicynovou a hraběte Pavla Tolstého s manželkou.⁵²

Řada ruských šlechtičen pobývala v Como. Dne 14. října se Alexandr projížděl parníkem po jezeře spolu s hraběnkou Tolstou, kněžnou Dolgorukou,⁵³ hraběnkou Kutuzovou⁵⁴ a dalšími dámami. V Benátkách žila hraběnka Olga Naryškinová,⁵⁵ ve Florencii byla zase skupina asi dvaceti Rusů, mimo jiné kněžna Anna Golicynová⁵⁶ a především kníže

49 Tamtéž, s. 47, dopis č. 5, 20. 6. 1838, Kodaň.

50 Tamtéž, s. 409, dopis č. 80, 25. 4. 1839, Londýn. Premiér za stranu whigů lord Melbourne podal demisi kvůli předchozímu neúspěšnému hlasování v Dolní sněmovně. Královna Viktorie následně pověřila sestavením nového kabinetu lídra toryů, Sira Roberta Peela. Jelikož však mezi nimi došlo ke sporu (Peel žádal královnu, aby propustila některé dvorní dámy, manželky významných whigovských politiků, což ona odmítla; tzv. *Bedchamber Crisis*), Peel pověření odmítl a lord Melbourne zůstal ministerským předsedou. Viz Marjie BLOY, *The Bedchamber Crisis*, <<http://www.victorianweb.org/history/bedchamber.html>> [cit. 2012-03-06].

51 *Perepiska*, s. 81, dopis č. 25, 9. 8. 1838, Emže.

52 Tamtéž, s. 71, dopis č. 20, 26. 7. 1838, Emže. Tatjana Vasiljevna Golicynová, roz. kněžna Vasilčikova (1782–1841, roz. kněžna Vasilčiková); Pavel Dmitrijevič Tolstoj (1797–1875), hrabě, tajný rada, hofmistr prince Petra Georgeviče Oldenburského.

53 Olga Alexandrovna Dolgorukova, roz. Bulgakova (1814–1865), kněžna, manželka knížete Alexandra Sergejeviče Dolgorukého (1808–1873), dcera moskevského poštovního ředitele Alexandra Jakovleviče Bulgakova.

54 Sofija Alexandrovna Goleniščev-Kutuzova, roz. Ribeaupierre (1807–1886), hraběnka, manželka hraběte Ivana Alexandroviče Goleniščeva-Kutuzova (1801–1874).

55 Olga Stanislavovna Naryškinová, roz. Szczęsna-Potocká (1802–1861), hraběnka.

56 Anna Matvejevna Golicynová, roz. Tolstá (1809–1897), kněžna, vnučka maršála Michaila I. Goleniščeva-Kutuzova.

Anatolij Děmidov.⁵⁷ Nejvíce Rusů pak zastihl v Římě. Salón kněžny Zinaidy Volkonské byl tamním největším ruským společenským a kulturním centrem.⁵⁸ Scházeli se v něm ruští umělci dlouhodobě zde pobývajících i příležitostní návštěvníci města. Alexandr ho nemohl opomenout. Mezi hosty byl také dramatik a spisovatel Nikolaj Gogol, který jednoho večera přečetl svou novou komedii *Ženitba*, podle careviče „*k popukání*“.⁵⁹ Mimo to carevič navštívil ateliéry mnoha ruských malířů, z nichž neslavnější byli Fjodor Bruni a Alexandr Ivanov; druhý z nich tehdy pracoval na obřím plátně *Zjevení Krista lidu*.⁶⁰

Bez tradice nebyla ani ruská přítomnost v Londýně. Hrabě Semjon Romanovič Voroncov, známý anglofil, žil v Londýně nepřetržitě od roku 1806 až do své smrti v roce 1832 a jeho dcera, Jekatěrina Semjonovna Voroncovová (1783–1856) se provdala za George Herberta, 11. hraběte z Pembroke (1759–1827).⁶¹ Navíc v čerstvé paměti byl salón kněžny Dorothy Lievenové, manželky Ch. A. Lievena, jedno z center společenského života v Londýně.⁶²

V italských městech se také setkal s řadou Angličanů. Nejprve v Como a později i v Římě udržoval styky s Williamem Cavendishem, vévodou z Devonshiru (1790–1858), který se účastnil korunovace Mikuláše I. v roce 1826. Hodně Angličanů pobývalo ve Florencii a v Římě (bezpochyby je přilákal římský karneval),⁶³ mnozí z nich přišli na pohřeb knížete Lievena 31. prosince 1838.

Vůči cizincům carevič nechoval žádné zášti, o nikom nesmyslel vysloveně negativně, určité stereotypy v jeho myšlení ale existovaly, jak svědčí jeho poznámka na adresu jednoho francouzského diplomata v Nizozemí. „*Všechny nás dopálil svojí hrubostí: třebaže je mladší než všichni členové zdejšího diplomatického sboru, pořád se dere kupředu a na všech bálech v době jídla si sedá na přední místa, byť by k tomu druzí měli větší právo než on. Ostatně, nelze se divit takovému hlupáctví u Francouze.*“⁶⁴ Despekt choval k rakous-

57 Anatolij (Anatol) Nikolajevič Děmidov (1813–1870), kníže, státní rada. V roce 1841 se oženil s princeznou Matildou Bonaparte, hraběnkou de Montfort (1820–1890), dcerou Jerôma Bonaparta. Koupil knížectví San-Donato u Florencie a začal používat titul knížete San-Donato. Proslul sběratelstvím umění a filantropickou činností.

58 Zinaida Alexandrovna Volkonská, roz. kněžna Běloselská-Bělozerská (1789–1862), kněžna, básnířka a spisovatelka, od roku 1829 žila v Itálii, konvertovala ke katolictví (1833). Viz V. J. GROSUL, *Russkoje zarubežje*, s. 323–330.

59 *Perepiska*, dopis č. 51, s. 211, 17. 12. 1838, Řím.

60 Tamtéž, dopis č. 51, s. 206–207, 12. 12. 1838, Řím. Alexandr Andrejevič Ivanov (1806–1858) žil v Římě v letech 1833–1858, do Ruska se vrátil až krátce před smrtí. V. J. GROSUL, *Russkoje zarubežje*, s. 284–285.

61 V. J. GROSUL, *Russkoje zarubežje*, s. 341–342.

62 Tamtéž, s. 118; Natalia Petrovna TANŠINA, *Darja Christoforovna Liven*, *Voprosy istorii* 11, 2007, s. 39–43.

63 Během karnevalu Alexandr zavítal 24. 1. na maškarní ples k lady Shrewsburyové; 25. 1. byl na večírku u lady Staffordové, sestry lorda Wellingtona. *Perepiska*, s. 277, dopis č. 60, 24. a 25. 1. 1839, Řím.

64 Tamtéž, s. 381, dopis č. 76, 31. 3. 1839, Haag.

kému vyslanci v Římě hraběti Lützwovi, který odmítl přijít na Lievenův pohřeb: „*ukázal se jako hlupák, stejně jako předtím*“.⁶⁵ Podobně silná slova byla u careviče neobvyklá.

Rovněž vůči jiným náboženstvím projevoval Alexandr toleranci, jak mu ostatně nařizoval otec v instrukci, i když občas nechal zaznít lehkým antipatiím vůči katolíkům.⁶⁶ Jako hluboce věřícího jej více trápilo, že se často musel dlouhé týdny obejít bez pravoslavného kostela. Během léčby v Emži píše: „*V neděli 31. července, ráno po koupeli, jsme zašli na krátkou chvíli do katolického kostela, protože tu jiný není. Od 23. června jsem neviděl náš kostel a nevím, kdy uvidím. Škoda, že při naší misi ve Frankfurtu nemáme kněze, protože tudy vždy projíždí hodně Rusů*“.⁶⁷

Třebaže se pohyboval v úzké exkluzivní společnosti, carevič během cesty v rámci možností pozoroval i prostý lid a vůbec vše kolem sebe. V lombardském Bergamu, v staré části města, si u řady obyvatel všiml struny, což přičítal místní vodě. Když hodnotil Italy při cestě do Como, napsal: „*Lidé jsou zde obecně uctíví, ale krajně nepořádní a podobní židům*“.⁶⁸ Poměrně rychle našel na Itálii její „temnou stránku“ v množství chudáků, žebráků a pouličních zlodějů. Poprvé je výrazně zaregistroval v Como.⁶⁹ Dále si povzdechl nad zchátralostí a «vyliďněním» kdysi slavných měst, Padovy a Benátek: „*Je smutné vidět podobnou zpusťlost*“.⁷⁰ Neunikla mu také chudoba papežského státu: „*Dokud jsme byli na toskánském území, jeli jsme přes krásná horská a hezky udržovaná místa, papežské statky se ukazují být mnohem více pusté a odlišují se neobyčejným počtem chudáků*“.⁷¹

Alexandr vedl intenzivní společenský život, ale dosti jednotvárný. Většinu večerů trávil na bálech a rautech, buď na pozvání panovníků, nebo krajanů. Samozřejmě na to byl zvyklý z carského dvora a přistupoval k těmto setkáním naprosto automaticky. Nebránilo mu to postěžovat si na davy, které ho všude obklopovaly, a nesnesitelné horko, jako na rautu u rakouského vyslance v Římě: „*nesčíslné množství lidí, strašné vedro a nuda*“.⁷² Podobně hodnotil ples u vévody Wellingtona: „*Jeho dům je pěkný, ale lidí bylo tolik, že*

65 Vyslanec tvrdil, že etiketa nedovoluje účastnit se pohřbu. Všichni ostatní členové diplomatického sboru ale přišli. Tamtéž, s. 257, dopis č. 58, 30. 12. 1838, Řím. Rudolf Lützw (1780–1858), hrabě, rakouský vyslanec u papežského stolce (1825–1848).

66 Katolická církev v Římě zjevně vznesla protest proti přenesení těla zesnulého knížete Lievena do luteránského kostela v sídle pruského vyslanectví. Důvodem byly špatné vztahy papežské kurie a Pruska kvůli postoji pruské státní správy ke katolíkům v Porýní. Incident se podařilo vyřešit a carevič k tomu poznamenal: „*Dokud ale katolíci budou katolíky, nelze se divit, že podobné hlouposti se budou opakovat*“ Tamtéž, s. 278, dopis č. 60, 26. 1. 1839, Řím.

67 Tamtéž, s. 76, dopis č. 22, 2. 8. 1838, Emže.

68 Tamtéž, s. 113, dopis č. 35, 1. 10. 1838, Bergamo.

69 Tamtéž, s. 122, dopis č. 38, 12. 10. 1838, Como.

70 Tamtéž, s. 153, dopis č. 42, 2. 11. 1838, Benátky.

71 Tamtéž, s. 198, dopis č. 50, 2. 12. 1838, Perugia.

72 Tamtéž, s. 210, dopis č. 51, 16. 12. 1838, Řím.

podobnou těsnost a horko *si nepamatují, tancovat se téměř nedalo*.⁷³ Čím déle cesta trvala, tím více byl z téměř každovečerních společenských povinností rozmrzelý. Příliš možností jak uniknout ale neměl. I proto například pobyt ve Vídni hodnotil jako „veselý, ale dosti únavný“.⁷⁴

Čas od času byl Alexandr konfrontován se specifickými lokálními zvyklostmi a tradicemi. V Římě pobýval, patrně v tom byl i záměr, v době slavného karnevalu a masopustní reje mu nabídly rozptýlení. Karneval si užil se vším všudy, chodil na maškarní plesy a fascinovala ho živelná atmosféra v ulicích: „Nelze nijak popsat vše, co se děje v Římě během karnevalu, všichni jsou jako smyslů zbavení.“⁷⁵ Další den se účastnil v ulicích masopustního rituálu *mocolletti*, tance se zapálenou svíčkou v ruce, kterou si tanečníci vzájemně sfoukávali. „Celá ulice v ohni, všichni křičí, lezou na kočáry, na balkóny; jedním slovem všichni jako smyslů zbavení a kolem sedmé hodiny večer všechno rázem končí.“⁷⁶

Alexandr odjížděl z Ruska jako nezadaný muž s rozháraným srdcem. V Sankt-Petěrburgu se zapletl s dvorní dámou Olgou Kalinovskou a „zotavení se“ z nepatřičného vztahu bylo i jedním z důvodů cesty. Alexandr vyložil velmi otevřeně své city k Olze Kalinovské v dopise otci z 13. srpna 1838: „Musím se Ti přiznat, milý tatínku, že cit, který k ní chovám, je citem čisté a skutečné lásky, náklonnosti a úcty, který každým dnem roste a stále ještě trvá [...]. Nyní mi dovol otevřeně Ti říci, jako Otci a příteli, nacházím se teď v takovém rozpoložení, že se necítím schopen připoutat se k jiné osobě, nicméně vím, že jsem vůči Vlasti povinován vstoupit do manželství, ale ještě je čas trpět, nynější pocity možná ochladnou, potom budu volný a určitě najdu příležitost jak splnit svou povinnost, ponechav vše ostatní Vůli Boží.“⁷⁷

Pestré cestovní zážitky skutečně pomohly tomu, že Alexandr vypustil Kalinovskou ze srdce i myslí. Po odjezdu z Itálie už carevič „přijal úkol“ nalézt si nevěstu mezi německými princeznami. Silně trval na tom, že se do budoucí manželky musí zamilovat: „Znovu opakují, že opravdu si nikdy nevezmu tu, která se mi skutečně nebude líbit a kterou si opravdu nezamiluji.“⁷⁸ Setkání s předpokládanou nevěstou, osmnáctiletou Alexandrou Luisou, dcerou bádenského velkovévody, nedopadlo podle jeho představ. „Bohužel se mi vůbec nelíbila, je středního vzrůstu, s dost velkým nosem a hloupě oblečená, nemotorná, jedním slovem ne taková, jak jsem očekával, avšak říkají, že je chytrá a dobrého charakteru, mais

73 Tamtéž, s. 437, dopis č. 86, 6. 5. 1839, Londýn.

74 Tamtéž, s. 325, dopis č. 67, 28. 2. 1839, Vídeň.

75 Tamtéž, s. 286, dopis č. 62, zápis 30. 1. 1839, Řím.

76 Tamtéž.

77 Tamtéž, s. 86, 87, dopis č. 27, 13. 8. 1838, Emže.

78 Tamtéž, s. 344, dopis č. 70, 10. 3. 1839, Karlsruhe.

ce n'est pas une personne dans mon genre.⁷⁹ [...] Orlov může potvrdit que la bonne volonté ne manquait pas de mon côté,⁸⁰ ale byli jsme rozčarováni.⁸¹ Car reagoval na synovo odmítnutí s pochopením: „*Ať se děje vůle Boží, nikterak nesmutním, že se tentokrát naše přání nenaplnila, protože vidím, že jsi to myslel upřímně, a to, že ona neodpovídala tomu, co hledáš, nelíbila se ti, v tom Tebe nikdo vinit nemůže, – ale já jsem nyní přesvědčen a spokojen, že pokud ti Bůh požehná, abys našel tu pravou, šťastně si zajistíš budoucnost. Více si nepřeji.*“⁸²

Obrat přišel až nečekaně rychle. Z Karlsruhe Alexandr zamířil do Darmstadtu a sympatie k princezně Marii, dceři hessensko-darmstadtského velkovévody Ludvíka II., byly záležitostí prvního pohledu. „*Dnešní den, milý tatínku, stane se možná rozhodujícím pro celý můj život.*“⁸³ Rázem měl co do výběru nevěsty jasno, o Marii, které bylo necelých 15 let, psal v superlativech: „*Nejlepší z mladých princezen, které jsem zatím viděl.*“⁸⁴ Dlužno dodat, že tato rychlá volba byla i volbou konečnou. I přes jisté pochybnosti, spíše ze strany matky než otce, nezazněly proti sňatku námitky a svatba Alexandra s Marií se odehrála v roce 1841.⁸⁵

City k princezně Marii nebránily Alexandrovi ohlížet se po jiných dámách. Ať se nacházel kdekoli, Alexandr si všimal ženských půvabů a referoval otcí. Z Innsbrucku psal: „*Lid je tady slavný, ale hezkých žen pomálu.*“⁸⁶ O několik dní později v Tridentu, při návštěvě divadla, již soudil jinak: „*V ložích bylo hodně krasavic, stejně jako mezi prostým lidem.*“⁸⁷ Jak směřoval na jih Itálie, tím více se mu ženy líbily. Ve Florencii viděl „*mnohem více krasavic než v Benátkách*“⁸⁸ a z Neapole psal: „*Zdejší společnost je velmi příjemná a mezi Neapolitánkami je mnoho krasavic.*“⁸⁹ Co do oceňování ženských půvabů, pomyslným vrcholem cesty byl Londýn. Hned první den po příjezdu se procházel v Hyde Parku, kde ho zaujalo „*mnoho dam na koních a neskutečné množství krasavic*“.⁹⁰ A v podobném duchu se nesla „*pozorování*“ i v dalších dnech; v Regent's Parku a Zoologické

79 „*Není podle mého gusta*“.

80 „*že jsem projevil dobrou vůli*“.

81 *Perepiska*, s. 344, dopis č. 70, 10. 3. 1839, Karlsruhe. Alexej Fjodorovič Orlov (1786–1861), hrabě. Často doprovázel Mikuláše I. na cestách po Rusku i do zahraničí. Po smrti knížete Ch. A. Lievena byl zařazen do carevičovy svity.

82 Tamtéž, s. 372, dopis č. 74, 24. 3. 1839, Sankt-Petěrburg.

83 Tamtéž, s. 348, dopis č. 71, 13. 3. 1839, Darmstadt.

84 Tamtéž.

85 Viz R. WORTMAN, *Scenarios of Power*, s. 182–183.

86 *Perepiska*, s. 110, dopis č. 35, s. 110, 25. 9. 1838.

87 Tamtéž, s. 111, dopis č. 35, s. 111, 28. 9. 1838.

88 Tamtéž, s. 190, dopis č. 48, 28. 11. 1838, Florencie.

89 Tamtéž, s. 269, dopis č. 59, 14. 1. 1839, Neapol.

90 Tamtéž, s. 406, dopis 4. 79, 21. 2. 1839, Londýn.

zahradě potkával „*neuvěřitelně mnoho krasavic, až oči přecházejí*“.⁹¹ Podobné nadšení nevyvolala mladá královna Viktorie. Careviče nijak zvlášť nezaujala, hlavní dojem byl, že „*je velmi malá*“ a „*s nehezským pasem*“.⁹² Mikuláš I. rozhodně nemusel mít obavy, že by snad ztratil hlavu. V tomto směru bral synův anglický pobyt s humorem a jako jistou zkoušku charakteru. V jednom z dopisů synovi píše: „*Rád bych věděl, zda londýnské krasavice neuškodili Darmstadtu? Je to dobrá zkouška, kterou jsi, doufám, vydržel.*“⁹³

Alexandr choval slabost pro krásné ženy, ale ještě více podléhal kouzlu uniforem. Romanovci byli fascinováni vším, co se týkalo armády. Vedle řady jiných pramenů to jasně vyplývá i z carevičovy korespondence. Když Mikuláš informoval syna o různých domácích událostech, značnou pozornost věnoval armádě a námořnictvu. Byla to carova vášeň, účastnit se přehlídek, provádět inspekce kadetních škol, dohlížet na péči o veterány. Při častých cestách do Evropy se velmi zajímal o zahraniční armády; na jedné straně obdivoval bavorského krále Ludvíka I. za jeho umělecký vkus a velkorysost, s jakou budoval Mnichov jako rezidenční město, na druhou stranu byl konsternován ubohostí bavorské armády a nezájmem krále o ni. Na své cestě Alexandr následoval příkladu otce a pozorně si všímal vojenských jednotek a zpravoval o nich otce, a to do nejmenších detailů. Vášeň pro armádu se odrážela i v odívání – jasně upřednostňoval uniformy. Car od napoleonských válek nikdy neoblékl civilní šaty a Alexandr během své cesty také většinu času trávil v uniformách, a to jak během dne, tak při večerních banketech nebo návštěvách divadel. Pokud si oblékl civilní šat (častěji ho nosil v Anglii), stálo mu to za zmínku.

Musíme ovšem konstatovat, že carevičův pohled na cizí vojska byl značně povrchní a diletantský. Zvyklý na téměř každodenní defilé jednotek v Sankt-Petěrburgu, pozorně si všímal vyrovnaných řad a pochodového kroku. Jeho úsudek se omezoval na vnějšíkový dojem z předvedených jednotek. Z přehlídek stěží mohl poznat více. Bylo však zřejmé, co na něho působilo – vyrovnaný, dlouhý pochodový krok, na jaký byl zvyklý z Ruska a jemuž se žádné vojsko v Evropě, dle jeho názoru, nevyrovnalo. Dánské vojsko shledal lepším, než čekal, hlavně pýchotu. Zato dělostřelectvo bylo prachbídne: „*na dělostřelectvo se nelze dívat, takový hnus*“.⁹⁴ Z rakouské armády v severní Itálii měl smíšené pocity. Jednotky, jež viděl cvičit v Como, se mu zdály horší než dánská vojska. V Miláně se setkal s maršálem Radeckým a dojem si napravil. Oceňoval maršálovy výcvikové metody: „*Celkově je vidět, že Radecký věnuje velkou pozornost taktickému výcviku vojsk, v čemž jeho*

91 Tamtéž, s. 408, dopis, č. 80, 23. 4. 1839, Londýn.

92 Tamtéž, s. 406–407, dopis č. 79, 22. 4. 1839 Londýn; s. 414, dopis č. 81, 29. 4. 1839, Londýn. Populární literatura opakuje historku o «románku» mezi Alexandrem a Viktorií bez opory v pramenech. Srov. Edvard RADZINSKI, *Alexandr II. Poslední velký car*, Praha 2006, s. 94–95.

93 *Perepiska*, s. 453, dopis č. 89, 12. 5. 1839, Sankt-Petěrburg.

94 Tamtéž, s. 46, dopis č. 5, 20. 6. 1838, Kodaň.

*jednotky vynikají, podle jejich slov, nad ostatními, což jim druzí závidí, byť neprávem.*⁹⁵ U neapolské armády se mu jevila „*pěchota lepší než jízda, která je velmi špatná*“.⁹⁶ Sardinské vojsko v jeho očích „*velice špatně pochodovalo*“. Když shlédl přehlídku holandského vojska v Tilburgu, napsal: „*Jedna věc, dle mého, je nepěkná, a to krátký krok úplně u všech, nepochodují, ale plazí se.*“⁹⁷ Nicméně celkově holandsští vojáci byli „*určitě [...] lepší než Bavoři, soudě podle toho, co jsem viděl*“.⁹⁸

Mnoho času Alexandr věnoval uměleckým památkám, jeho dopisy tudíž byly bohaté na postřehy o architektuře, historických památkách, na druhou stranu se většinou jedná o suché výčty viděného, s velmi jednoduchým hodnocením („*pěkné*“, „*velmi krásné*“ apod.). V podstatě na cestě nevynechal žádnou významnou památku či galerii, vše si pečlivě prohlédl a nahlásil otcí. Jeho skutečné niterné představy o umění z oněch lakonických vět vyčíst příliš nemůžeme.

Ve Výmaru si prohlédl Goethův dům, v Norimberku byt, kde žil Dürer, v Mnichově Pinakotéku. Ve Florencii navštívil galerii Uffizzi a Palazzo Pitti, v Římě Villu Borghese. Ve Vatikánu na něho silně zapůsobily Rafaelovy lodžie, jejichž kopie znal z domova, však také napsal, že to je „*jako u nás v Ermitáži*“.⁹⁹ V Mantově věnoval pozornost pevnostním stavbám a silně ho zaujaly renesanční Palazzo Te a Palazzo Ducale. Domníval se, že obojí by se velmi líbilo Mikuláši I., současně ale vyjádřil lítost nad tím, že „*to vše se pomalu rozpadá*“.¹⁰⁰ V Amsterdamu navštívil Rijksmuseum, ale ve vylíčení dojmů byl znovu charakteristicky skoupý: „*velmi mnoho pěkného*“.¹⁰¹ Podobné popisy následovaly i z Londýna, z National Gallery a British National Museum. Během cestování po Nizozemí si zajel do Zaandamu, aby si prohlédl domek Petra Velikého. Dřevěné stavení bylo oblíbeným poutním místem ruských cestovatelů a carevičova návštěva se neobešla bez slávy. Přišly se na něho podívat zástupy lidu, v domku ho čekala teta Anna Pavlovna, přivítala ho chlebem a solí a následovaly přípisky na zdraví cara a ruského námořnictva.¹⁰²

95 Tamtéž, s. 139, dopis č. 40, 24. 10. 1838, Milán.

96 Tamtéž, s. 268, dopis č. 59, 14. 1. 1839, Neapol.

97 Tamtéž, s. 404, dopis č. 79, 19. 4. 1839, Tillburg.

98 Tamtéž.

99 Tamtéž, s. 211, dopis č. 51, 17. 12. 1838, Řím.

100 Tamtéž, s. 152, dopis č. 42, 21. 10. 1838, Mantova.

101 Tamtéž, s. 379, dopis č. 76, 4. 4. 1839, Amsterdam. V témže roce navštívil Amsterdam jiný ruský cestovatel, kníže Alexej Petrovič Meščerskij, který byl podstatně sdílnější. Rembrandtovým obrazům věnoval celé čtyři strany svého cestopisu. Viz Alexej Petrovič MEŠČERSKIJ, *Zapiski ruskogo putešestvennika: Gollandija, Belgija i Nižnij Rejn*, Moskva 1842, s. 48–52.

102 *Perepiska*, s. 385, dopis č. 76, 5. 4. 1839, Amsterdam. Carevičova návštěva byla zapsána na mramorovou destičku v předsíni domku. Zanedlouho ji tam našel kníže Alexej Meščerskij, viz A. P. MEŠČERSKIJ, *Zapiski*, s. 73.

Opravdové nadšení z viděných památek na nás z dopisů dýchne jen zřídka. Nejvíce Alexandrovi učaroval chrám Sv. Marka v Benátkách, snad i proto, že mu připomínal pravoslavné chrámy v Kyjevě, takže si ho prohlížel opakovaně. Podobně fascinován byl chrámem Sv. Petra v Římě a dómem v Miláně. Zajímaly ho antické vykopávky v Pompejích a Herculaneu. Dokonce se zapojil od odkrývání jednoho z domů, kde byly nalezeny mimo jiné mramorové busty Scipiona Africana a císaře Vespasiana.¹⁰³ Málodky jmenoval konkrétní dílo, a pokud ano, potom se mu zjevně výrazně líbilo; v Bologni byl v Akademii výtvarných umění (dnešní Národní galerii) a v paměti mu utkvěl obraz Sv. Cecílie od Raffaella, v galerii Uffizi socha Venuše Medicejské.

Jak byl skoupý na chválu, šetřil slovy i tam, kde se mu něco nezamlouvalo. Když se vyjádřil, že se mu něco nelíbí, důvody příliš nerozepisoval. Kostel San Lorenzo s hrobkou Medicejů ve Florencii komentoval slovy: „*Příznám se, že kromě originálnosti se mi tato pestrost příliš nelíbí.*“¹⁰⁴ Neměl příliš pochopení pro okázalost barokních paláců neapolských Bourbonů. Příměstskou rezidenci Capodimonte popsalsuše: prý to byla „*velká stavba, ale velmi nevkusně postavená*“, a proslulý palác v Casertě, kterým ho provázal král osobně, se mu zdál ohromný, ale víc nic: „*Komnaty jsou velké, ale skoro všechny nedodělané, třebaže dávno načaté, a ty, které jsou hotové, dle mého názoru, ve velmi špatném vkusu.*“¹⁰⁵

Jak jsme již předeslali, ač mimo původní program, Itálie na careviče zapůsobila. Patrně to nebyla záliba povrchní, protože hned v Como se začal učit italsky: „*Zdejší jazyk se mi hodí, protože bez tlumočnicka nelze ničemu rozumět.*“¹⁰⁶ A snad nebylo náhodné, že právě v Itálii si nechal pořídit portrét. Malíř Natale Schiavoni jej zvěčnil v Benátkách (viz Obr. 1).

Operní představení hodnotil většinou velmi kladně, až na výjimky, jako v římském Teatro Apollo, kde viděl Donizettiho operu „*Marino Faliero a dva přehloupé balety, jedno i druhé velmi špatné, publikum bylo velmi nespokojené a hodně pískalo a několik čtveráků hvízdalo do taktu, čemuž se všichni smáli.*“¹⁰⁷ Pro baletní přestavení v Itálii nenašel slova uznání ani jednou, všechny mu přišly „*hloupé*“, „*přehloupé*“ či „*směšné*“.

Na programu cesty byly i návštěvy vzdělávacích institucí. Formální vzdělání carevičovo bylo ukončeno, jeho návštěvy univerzit byly společenskými událostmi. Celkem vstoupil na půdu čtyř univerzit, a to v Uppsale, Turíně, Leydenu a Oxfordu. V Uppsale na něho velmi dobře zapůsobili studenti, kteří byli „*neobyčejně uctiví, vypadají jako pořádní lidé,*

103 *Perepiska*, s. 266–267, dopis č. 59, 12. 1. 1839, Neapol.

104 *Tamtěž*, s. 190, dopis č. 48, 29. 11. 1838, Florencie.

105 *Tamtěž*, s. 268, 271, dopis č. 59, 14. a 16. 1. 1839, Neapol.

106 *Tamtěž*, s. 119, dopis č. 37, 8. 10. 1838, Como.

107 *Perepiska*, s. 208–209, dopis č. 51, 14. 12. 1838, Řím.

Obr. 1: Natale Schiavoni, Portrét careviče Alexandra Nikolajeviče.

v uvážlivých oblecích – bez vousů – ne tak, jako v Německu“.¹⁰⁸ Na Turínské univerzitě nic zajímavého neshledal. V Leydenu navštívil „akademický senát, kde rektor univerzity měl ke mně řeč v latině, našťěší krátkou“.¹⁰⁹ Nejvíce se rozepsal o návštěvě Oxfordu, kde dostal diplom příznávající mu titul doktora občanského práva. Nepříjemné ale byly oficiality s návštěvami spojené: „Zase jsem musel odpovídat na ty prokleté proslovy.“¹¹⁰ Jistá nervozita pramenila patrně z nespokojenosti nad znalostí anglického jazyka.¹¹¹

Podobně jako na své předcházející cestě po ruské říši,¹¹² Alexandr projevoval zájem o filantropii. Od budoucího cara se očekávalo, že se bude starat o blaho poddaných a péče o sirotky, chudé a nemocné k tomu neoddelitelně patřila. Nejvíce dobročinných institucí si prohlédl v italských státech a v Anglii. Hodnocení z Itálie vesměs nebyla dobrá. Městská nemocnice v Como, umístěná v středověkém špitálu Sv. Anny, v něm zanechala rozpačité dojmy: „čtyři ohromné nevytopené místnosti bez kamen, takže nechápu, jak mohou nemocní vydržet zimní chlad“, vadila mu všudypřítomná špína.¹¹³ V Neapoli mu byl ukázán Albergo dei Poveri, rozlehlý sirotčinec, údajně pečující o 3 000 chlapců a 1 600 dívek, z kterých měly být nejčastěji pokojské a služebné. Úroveň instituce komentoval slovy: „Slavné zařízení, ale mohlo by být lépe spravováno; říká se, že doktor je velký mizera a na místo prospěchu škodí.“¹¹⁴ V Neapoli ještě viděl velký městský špitál, „který vůbec není postaven na náš způsob, protože nemocní jednoduše leží na dlouhých chodbách s otevřenými dveřmi a okny, čistota také není záviděníhodná“.¹¹⁵ Zato v Anglii, kde navštívil Invalidovnu v Chelsea a v Greenwichi (pro námořníky), věznic Paddington a New Gate, ústav pro choromyslné Bedlam a ústav pro výchovu chudých dětí Christ-hospital, shledal vše v uspokojivém až výborném stavu.¹¹⁶

Z korespondence nevyplývá přílišné zaujetí výdobytky průmyslové revoluce, byť s řadou technických novinek se Alexandr dostal do styku. Z Mnichova hlásil, že viděl „nepochopitelný galvanický telegraf, úplnou čertovinu“.¹¹⁷ Navštívil několik průmyslových pod-

108 Tamtéž, s. 38–39, dopis č. 2, 10. 6. 1838, Stockholm.

109 Tamtéž, s. 386, dopis č. 76, 6. 4. 1839, Haag.

110 Tamtéž, s. 440, dopis č. 86, 10. 5. 1839, Londýn.

111 Při jiné příležitosti, když byl pozván obchodníky z City na oběd a byly pronášeny přitipky a proslovy, „i na mne došla řada říci pár slov anglicky, a chvála Bohu, všechno dobře dopadlo“. Tamtéž, s. 439, dopis č. 86, 9. 5. 1839, Londýn.

112 *Venčanje s Rossijej*, s. 78, 108, 110.

113 *Perepiska*, s. 125, dopis č. 38, 28. 10. 1838, Como.

114 Tamtéž, s. 273, dopis č. 60, 18. 1. 1839, Neapol.

115 Tamtéž.

116 Tamtéž, s. 410, 411, dopis č. 80, 26. a 27. 4. 1839, Londýn; s. 415, dopis č. 81, 1. 5. 1839, Londýn.

117 Tamtéž, s. 107, dopis č. 34, 23. 9. 1838, Mnichov. Předvedený přístroj byl Gaussův elektromagnetický telegraf. Jednalo se o telegrafní spojení na vzdálenost 5 km, přičemž předchozí první pokus učiněný v Göttingenu spojil vzdálenost pouhých 700 metrů. Telegrafní spojení v Rusku bylo poprvé

niků, sklárny v Muranu u Benátek, slavný londýnský pivovar Whitebread, továrnu na děla u Stockholmu, kde byly vyráběny pevnostní kanóny pro Rusko. V Londýně viděl práce na tunelu pod Temží a setkal se hlavním inženýrem Isambardem Brunelem. Registroval rozmach Londýna, ale vnímal i jeho negativa: „Londýnská předměstí, přes která jsme jeli, se více a více rozrůstají, ale architektura domů se mi nelíbí, a nadto je vše začouzeno dýmem.“¹¹⁸

Alexandr pobýval především ve městech, ale dokázal ocenit i přírodní krásy. Při dlouhém pobytu v Como podnikal pravidelné, někdy až dvacetikilometrové procházky podél Lago di Como, případně vyrážel na projížďky na loďce. V Neapoli si, stejně jako většina jiných cestovatelů, neodepřel výstup na Vesuv (19. ledna 1839).¹¹⁹ S doprovodem dojeli do Portici, posnídali a dál šli pěšky: „Láva dosud zcela nevystydla a na mnoha místech se z ní kouří. Na samý vrchol kráteru nás vynesli na nosítkách; na vrcholku jsme obešli téměř celý kráter, ale mlha byla bohužel tak silná, že na pět kroků jsme nic neviděli, kromě sirných výparů a plamenů šlehajících z některých skulin.“¹²⁰

Alexandr byl vášnivým lovcem¹²¹ a tuto zálibu můžeme jasně vidět i při jeho evropské cestě. O honu u rezidence lombardského místokrále v Monze napsal: „Podobný hon jsem ještě nezažil, celkově jsme zabili kolem 600 kusů divoké, z toho já – jednoho divokého kozla, množství bažantů a zejména divoké králíky, bylo jich tolik, že nestíhali nabíjet zbraně.“¹²² Podobné zážitky se opakovaly v Neapolském království a překonány byly ve Vídni, když s arcivévodou (nevíme kterými) vyrazil na lov na kance. Celkem zastřelili 303 kusů, „já sám – 42, sám nevěřím svému štěstí, počasí bylo velmi příjemné a podobný lov jsem nikdy neviděl“.¹²³ Oblíbenou zábavou též byla střelba na terč, Alexandr trénoval v Emži a v Holandsku, na písečných dunách u Haagu. Samozřejmostí byla pravidelná jízda na koni a 5. června 1839 se carevič rozptýlil koupelí v řece, s mladými princí nasavskými plaval v Mohanu.

Třebaže o 19. století můžeme hovořit jako o době, kdy cestování přestává být výsadou aristokracie, carevičova cesta není případem „ztráty exkluzivity“, kdy šlechta byla konfrontována s měnící se společenskou situací. Alexandr stál na samém vrcholu společenského žebříčku, pohyboval se v uzavřené dvorské a aristokratické společnosti. I šlechtický

použito v roce 1832, když baron Pavel Lvovič Schilling propojil Zimní palác s ministerstvem dopravy. Viz *Encyklopedičeskij slovar*, vol. XXXIIa, Sankt-Petěrburg 1901, s. 780.

118 *Perepiska*, s. 406, dopis č. 79, 21. 4. 1839, Londýn.

119 Bratři Děmidovové vystoupali na Vesuv v prosinci 1757, jejich strýc Nikita Akinfjjevič Děmidov v únoru 1773. Viz *Putešestvije bratjev Demidovyh*, s. 186; *Žurnal putešestvija N. A. Demidova*, s. 172–174.

120 *Perepiska*, s. 274, dopis č. 60 (zápis 19. 1. 1839).

121 Od 13 let lovil zajíce a kachny, ve 14 letech se poprvé účastnil lovu na vlky a v 19 letech zastřelil prvního medvěda. Viz I. ZIMIN, *Povsednevnaja žizň*, s. 154.

122 *Perepiska*, s. 139, zápis 25. 10. 1838, Milán.

123 *Tamtéž*, s. 321, dopis č. 67, 23. 2. 1839, Vídeň.

cestovatel mohl mít starosti s ubytováním nebo výdaji na cestu, carevič nic z toho řešit nemusel. Necestoval inkognito, jeho příjezd byl všude očekáván, a tudíž nikdy nemohl zbavit svůj pobyt oficialit. Odpovídaly tomu i aktivity, které by soukromník jen těžko absolvoval – vojenské přehlídky, návštěvy vzdělávacích institucí nebo charitativních a nápravných zařízení. Jinak se ovšem choval jako běžný šlechtický turista, projevoval zájem o pamětihodnosti, muzea, galerie, divadla. Rád se zúčastnil lovu a nebyly mu proti mysli ani delší pěší procházky. Pročítáme-li carevičovi dopisy, napadá nás otázka, jakým byl člověkem? Oddaným otci a vlasti, se smyslem pro povinnost, citlivým, ne však sentimentálním, vnímavým k okolí, se zájmem o historii, umění a vše, co souviselo s vojenstvím. Také se slabostí pro krásné ženy, ale u jednadvacetiletého mladíka by cokoli jiného působilo podezřele.

Žádný z Romanovců nepodnikl v 19. století cestu rozsahem i pojetím srovnatelnou s putováním careviče Alexandra. V něm se ještě odráželo dědictví Petra Velikého, touha poznat Evropu jako geografický a kulturní prostor Rusku blízký a současně vzdálený. Pro Romanovce toto byla jedna z forem přihlášení se k evropskému dědictví. Až se na «učednickou cestu» vydá Mikuláš II., nezamíří do Evropy, ale do Asie.¹²⁴ Na druhou stranu, z korespondence ani na okamžik nevyplývá pocit méněcennosti vůči Evropě, ani v ní není řešen vztah Ruska a Evropy. Naopak, Rusko před námi stojí jako svébytná země a v řadě srovnání se carevič domníval, že poměry a věci doma jsou lepší. Vystupuje jako ruský vlastenec, ne však jako nesmiřitelný nacionalista. V tomto se liší od dalších romanovských carů, Alexandra III. (toho především) a Mikuláše II., neboť také oni nikdy nezpochybňovali blízkost Ruska k Evropě, ale zároveň na ni pohlíželi podstatně negativněji a jejich víra v Rusko a nacionální citění byly ještě silnější.

124 R. WORTMAN, *Scenarios of Power*, s. 324–328. Oficiální popis cesty viz Esper E. UCHTOMSKIJ, *Putešestvije na vostok jego Imperatorskogo Vysočestva Gosudarja Naslednika Cesareviča, 1890–1891*, Sankt-Petěrburg 1893–1897.

Summary

Tsarevich on the journey through Europe: Alexander Nicolaevich and his correspondence with the Tsar Nicholas I, 1838–1839

More than one year, from June 1838 until the mid-July 1839, Alexander Nicolaevich, the heir of the Russian imperial throne, the later Emperor Alexander II, was travelling through Europe. He visited Sweden, Denmark, most of the German countries, almost all of the Italian states, Austrian Empire, the Netherlands and England. His journey was a part of the systematic preparation for the future reign. We can reconstruct the course of the journey thanks to the regular and intensive correspondence between Alexander and his father, the Emperor Nicholas I. First of all, the route of this journey was determined by political and family ties of the Romanovs with the European ruling dynasties. The Emperor's aim to find a suitable wife for Alexander was connected with it closely (and Alexander has found her in the person of Maria Hessen-Darmstadt, daughter of grand-duke Ludwig II).

Although we can speak about the 19th century as a period when the travelling was ceasing to be an aristocracy privilege, tsarevich's journey was not an example of "the loss of exclusivity" when the aristocracy was confronted with the changing social situation. Alexander stood on the top of the social hierarchy and he was associated with the elite aristocratic society. Even the noble traveler could have

concerns with the accommodation or with travelling expenditures, tsarevich should solve nothing similar. He did not travel incognito, his arrival was awaited and he could not escape some official duties. He visited military parades (with great pleasure, we must admit), educational, charitable and penal institutions. Otherwise, he appeared as a common noble tourist, he was interested in sights, museums, galleries, theatres.

Any other member of the Romanov family did undertake a journey compatible with tsarevich Alexander's by scope or conception. The heritage of Peter the Great was still present in that journey, the desire to experienced Europe as a geographical and cultural space close and distant to Russia at the same time. It was a declaration of the Russia's allegiance to the European heritage. On the other hand, no display of the inferiority was present in the correspondence. Russia stands before us as a distinctive country, and in many comparisons Alexander was convinced that the conditions and things at home are better. He was Russian patriot, but not a nationalist. He was different from the later emperors, Alexander III (him primarily) and Nicholas II, because they also never questioned Russia's closeness to Europe but simultaneously they looked on it with more disdain.

Marie MACKOVÁ

Voják 19. století na cestách. Putování Karla Gustava Wilhelma prince Hohenlohe-Langenburg Evropou

Abstract: *The article deals with travelling of prince Karl Gustav Wilhelm of Hohenlohe-Langenburg (1777–1866). He marched in the service of the Habsburg army nearly all European countries. In private, however, he travelled only to several family residences. The journey with his sister and her children from the Hague to Vienna (1808) created the only exception from this trend. The trips to family residences were motivated mostly by the need of his personal presence in different legal acts. He never travelled for fun.*

Keywords: *Hohenlohe-Langenburg – Habsburg army – 19th century – travelling*

Každý, kdo v řadách jakékoliv armády prožil koaliční a napoleonské války a přežil je, získal zkušenost z mnoha regionů a zemí téměř celé Evropy. Problém spočíval nesporně v tom, že cíle a směry takových cest určovali vždy jiní. A okolnosti takového poznávání byly také naprosto svérázné. Nicméně výsledkem byla specifická poznávací zkušenost, kterou získali mnozí, a to bez ohledu na sociální postavení. Aby však taková situace mohla být patřičně doceněna, bylo nutné mít se kam vrátit. Zapadnout zpět do sociálního kontextu a nejlépe i do původního geograficko-společenského prostředí. Tuto možnost však řada vojáků postrádala. A nejednalo se pouze o řadové vojáky bez hodnosti. Problém se mohl jistým způsobem dotknout i některých mužů stojících v sociálním kontextu i na žebříčku vojenských hodností hodně vysoko. Každopádně voják této doby byl na cizí kraje zvyklý, civilní cestování pro něj nemohlo mít stejný význam jako pro ty, kteří se válce neupsali.

Jedním z dlouhé řady vojáků koaličních a napoleonských válek byl Karl Gustav Wilhelm princ Hohenlohe-Langenburg.¹ Do armády nastoupil jako šestnáctiletý a rovnou do vál-

1 Narozen 29. 8. 1777, Leeuwarden, Holandsko, oženil se 15. 1. 1816 s Friederikou kněžnou Fürstenbergovou (1781–1858), zemřel 26. 6. 1866, Brno, Morava. Podrobněji k jeho rodokmenu *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, 14. přepracované vydání, díl 9, Leipzig – Berlin – Wien 1894, s. 266–267 s odkazem na Johann Christian von HELLBACH, *Adels-Lexikon oder Handbuch*, díl 1, Ilmenau 1825, s. 575–576. Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, X, Wien 1863, s. 200. S odvoláním na *Gotaisches genealogisches Taschenbuch auf das Jahr 1836*, Gotha 1836, s. 110–118. Velmi rámcově též Wilhelm PFEIFER, *Die Hohenlohen in Böhmen, Mähren und Österreich*, in: *Württembergisch Franken, Jahrbuch des Historischen Vereins für Württembergisch Franken*, Bd. 63, Schwäbisch Hall 1979, s. 88–173, konkrétně s. 96–103. Nejnověji pak Marie MACKOVÁ, *Karl Gustav Wilhelm Hohenlohe-Langenburg – viceprezident dvorské válečné rady*, in: Vítězslav Prchal a kol., *Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16. – 19. století*, Pardubice 2011, s. 93–108.

ky proti revoluční Francii roku 1793. A penzionován byl v hodnosti polního zbrojmistra v roce 1848.² Od roku 1826 až do své smrti v roce 1866 byl stále majitelem řadového pěšího pluku č. 17 v armádě habsburské monarchie a nebral to vůbec formálně. Celý svůj život byl pouze vojákem, což nepovažoval za problém. Odpovídalo to rodinné tradici i jeho postavení v rámci vlastního rodu. Ovšem stal se vojákem v době, která nepřála službě v pevnostech či garnizonách, ale přiváděla vojáky na bojiště. Podle vlastního vyjádření mu na začátku kariéry chybělo víc formálního vzdělání, ale doba si žádala mužů v poli, nikoliv ve vojenských akademiích. Na jakékoliv univerzitní vzdělávání v kontextu doby, místa a rodu nezbýval prostor. Vše, co mu scházelo na institucionálním vzdělání, doplňoval zkušeností z praxe a vlastním studiem. Přesto se dopracoval nejvyšších vojenských hodností a na konci aktivní služby uváděl do života první novodobé vídeňské ministerstvo války.

Pohyb po Evropě byl nedílnou součástí jeho života. Především organizovaný v rámci nejrůznějších vojenských útvarů. Pochodoval v plucích nizozemských stavů a bránil zem proti francouzské invazi. Pak poněkud dobrodružně unikl do Hannovera, ale ani anglické ani pruské služby se mu nezdály tím pravým. Vstoupil do služeb habsburské monarchie, údajně pod vlivem osobního setkání s arcivévodou Karlem.³ Princ Gustav však sám tento krok zdůvodnil stabilitou a jistotou, kterou mu střeoevropská monarchie nabízela.⁴ V situaci, kdy rodina přišla o veškerý majetek ve Frísku a rodový majetek ve Württembersku byl značně destabilizován, hledal princ Gustav pokud možno perspektivní zajištění. V řadách habsburské armády pak prošel Evropou od bojišť na Rýně, přes celou střední Evropu, Uhry a Halič. Byl součástí Rakouského pomocného sboru při tažení 1812 do Ruska i zpátečního pochodu, který se přes Drážďany a Lipsko v podstatě zastavil až v dobyté Paříži. Pak se vrátil do střední Evropy, aby se vydal znovu na pochod po návratu Napoleona z Elby, ale až k Waterloo nedopochodoval. Následně jej ještě rakouská invaze přivedla až do Neapolska, takže měl možnost zažít i jižní oblasti, na která se nedostal během koaličních a napoleonských válek.⁵ Ve své době měl možnost poznat

2 Princův postup v armádních hodnostech byl následující: 1793–1798 infanterista až po hodnost kapitána pěchoty v Nizozemí, od roku 1798 ve službách armády habsburské monarchie od hodnosti nadporučíka pěchoty. 1805 major, 1812 plukovník, 1815 vrchní polní strážmistr pěchoty, 1830 polní podmaršálek, 1845 polní zbrojmistr. Sestaveno především podle vlastního životopisu a dochovaných dekretů. Moravský zemský archiv Brno (dále jen MZA Brno), Rodinný archiv Blankenstein, Batelov 1659–1945 (dále jen G 204), inv. č. 27, 5. 1. 1795; inv. č. 28, 6. 7. 1795; inv. č. 29, 16. 3. 1812; inv. č. 30, 1. 5. 1815; inv. č. 32, 21. 12. 1830; inv. č. 34, 23. 12. 1845; kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben; kart. 76, inv. č. 222.

3 W. PFEIFER, *Die Hohenlohen*, s. 99.

4 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

5 O jeho tažení do Neapolska podrobněji Marie MACKOVÁ, *Itálie očima evropského aristokrata v rakouské armádě*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Naše Itálie. Stará i mladá Itálie v české kultuře 19. století*, Praha 2012, s. 65–78.

Evropu relativně důkladně a čím byl vyšší důstojník, tím více si mohl všimnout i jiných věcí než jenom pochodové trasy. Na druhou stranu, i v generálských hodnostech byl stále voják, pro kterého byly zásadní rozkazy nadřízených a válečné cíle vládařů.

Civilní cesty princ Gustav podnikal velmi výjimečně. Dokonce se zdá, že pokud by zůstávalo vyloženo na jeho vlastním rozhodnutí, pak by se omezil vždy na nejbližší okolí aktuálního místa služby. Byl osobně zvědavý: bavilo ho poznávat přírodu, krajinu a technické zajímavosti. Ale pro to se nevydával na žádné vzdálenější cesty. Když sloužil v brněnské garnizoně, podnikal jednodenní výlety do nejbližšího okolí města – třeba do Adamovského údolí.⁶ Mimochodem po stejných trasách, po kterých se vydávaly organizované výlety brněnských turistických spolků o 50 a více let později.⁷ Když velel posádce ve Štýrském Hradci, stejným způsobem se toulal po Alpách.⁸ Na delší cesty nevojenského charakteru se vydával většinou tehdy, když si to vyžádala nějaká praktická potřeba. Dokonce i když sám deklaroval dovolenou, je zřejmé, že cesta měla nějaký velmi praktický základ. A s jedinou výjimkou všechny směřovaly do rodového sídla: na zámek Langenburg, případně do letního sídla ve Weikersheimu. Onou výjimkou byla dlouhá a poměrně dobrodružná cesta z Vídně do Haagu a zpět se zastávkou v Langenburgu v roce 1808.

Princ Gustav v podstatě v roce 1793 přišel o zázemí, resp. o místo, kam by se mohl vracet. Rodinné statky zůstaly na nepřátelském území, rodová panství široce rozvětveného rodu Hohenlohe byla naprosto rozkolísaná proměnlivou politickou situací. Nejužší rodina se mu doslova rozprchla po Evropě. Otec zemřel ve francouzském zajetí, matka a svoobodné sestry se ocitly zcela bez prostředků. V takové situaci se zázemím pro vojáka – kromě pevností a přidělených mírových kvartýrů – stali především lidé, byť rozptýlení každou chvílí jinde. A k okruhu lidí poskytujících alespoň zdání stability či pevného bodu patřili i další členové rodu. Pro vládnoucího knížete však byl princ Gustav a jeho sourozenci jenom jedněmi z mnoha příbuzných oprávněných participovat podle daných pravidel na výnosech z rodového majetku. O dívkách se nikdy nemluvalo, ale všichni bratři – Ludwig, Gustav i nejmladší Karel⁹ – byli souhrnně označováni jako „tři princové Hohenlohe-Langenburg“, vždy o nich bylo jednáno společně a také stačilo, aby stanovenou výši apanáže za ostatní odsouhlasil jediný z nich. K tomu se musel dostavit nejlépe do Langenburgu. Pokud trvaly koaliční a napoleonské války, měl celý rodový majetek problémy a výše apa-

6 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

7 *Mitteilungen des Vereines Deutschen Touristen*, Brünn 1903–1910.

8 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

9 Ludwig Christian 1774–1844, voják postupně ve službách nizozemských, rakouských, ruských a württemberských. Karl Philipp Ernst 1781–1839 voják ve službách rakouských. Viz <<http://www.geneall.net/D/>>, heslo Hohenlohe [cit. 2011-12-01]. MZA Brno, G 204, kart. 79, inv. č. 255 a 256.

náze se často měnila. Protože se všichni princové pohybovali po Evropě, každý v jiném vojenském útvaru, cesty do rodového sídla se podřizovaly jejich aktuálním časovým možnostem a občas i trasám. Ovšem pouze na pragmatická finanční jednání se neomezovaly.¹⁰

Pokud se princ Gustav jménem svým, případně i svých bratrů, vydal podepsat další smlouvu o apanáži z rodového majetku v některém z klidnějších období, kdy nemusel být právě v poli, pak si musel vyžádat od pluku dovolenou a cestu tak i nazýval. Poprvé se to stalo zřejmě v roce 1801. Když skončily bojové operace, vydal se mladý setník ze svého „mírového kvartýru“ ve Stříbře v Čechách do Langenburgů. Jel na koni, podle vlastního vyjádření především z úsporných důvodů. Nicméně se zdá, že mu to nečinilo vůbec žádné potíže. Naopak. Do rodového sídla dorazil kolem jedenácté hodiny dopoledne šestý den cesty,¹¹ a když zjistil, že kníže spolu s jeho bratrem Ludwigem jsou na lovu, tak se vybavil puškou a další nutnou loveckou výzbrojí a vydal se za nimi. Snad proto, že nešel v řadě střelců, přišel mu do rány statný jelen, kterého skolil ranou do hlavy. Tím se ostatním pánům postaral o jediný úlovek toho dne a sobě přivodil jejich obdiv za dokonalou ránu po dlouhé cestě a navíc puškou, ze které nikdy nestřílel.¹² A pravděpodobně nevědělo, že zásahem zřejmě hlavu zcela znehodnotil pro případnou loveckou trofej. On sám si ji ostatně neměl kde vystavit.

Stejný účel měla i další speciální cesta do Langenburgů. V roce 1806, po předcházejícím zběsilém pochodu od Ulmu, který skončil pro prince Gustava a jeho zraněného bratra Karla až hluboko v Haliči, dostal dovolenou od 1. října, během které několikrát přešel mezi Langenburgem a sídlem druhé rodové větve Öhringenem. Na zpáteční cestu se tehdy vydal 25. prosince 1806, 1. ledna se zdržel celý den v Praze a 5. ledna 1807 už byl zpátky u posádky v Brně.¹³ Ještě úspornější byla odbočka, kterou princ udělal při zpátečním pochodu rakouského vojska z Paříže roku 1814. Dne 6. června se ocitl tak blízko Langenburgů, že si vyžádal svolení a odbočil. Za čtyři dny byl na místě, ale už 16. června se vydal za svými útvary.¹⁴ Možná bylo příjemné ohlásit, že Napoleon je konečně poražen a on to přežil. Možná bylo právě na čase požádat hlavu rodu o povolení ke sňatku.

Zvláštní účel měla princova cesta do Haagu v roce 1808, při které Langenburg rovněž navštívil, byť okolnosti pro to byly pramálo příznivé. V roce 1807 byl do Vídně delegován

10 MZA Brno, G 204, kart. 78, inv. č. 246.

11 Princ byl s tímto cestovním výkonem sám velmi spokojen. Ze Stříbra do Langenburgů je to po dnešních cestách minimálně 268 km. To znamená, že musel zvládnout minimálně cca 49 km denně. Při cestě z Brna do Haagu v roce 1808 se přitom dokázal pohybovat průměrnou rychlostí téměř 85 km za dvacet čtyři hodin. To však sám označoval za usilovný přesun.

12 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

13 Tamtéž, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

14 Tamtéž.

jako zplnomocněnec holandského dvora generálporučík hrabě Hogendorp, manžel princovy starší sestry Augusty Eleanory.¹⁵ Ten postupně dospěl k názoru, že bude vhodné, aby jeho manželka i s dětmi přijela za ním. Požádal tedy prince Gustava, aby sestru z Haagu do Vídně přivezl. Ten si vyžádal dovolenou a na cestu vyrazil z Brna 8. února 1808 a podle vlastního vyjádření „*jel dnem i nocí*“. Na zhruba 1 100 km potřeboval na zimních cestách napříč půlkou Evropy 13 dnů, což by znamenalo, že denně byl schopen ujet průměrně kolem 85 km.¹⁶ Teprve na konci dubna bylo vše připraveno ke zpáteční cestě do Vídně. Při ní se všichni zastavili v Langenburgu,¹⁷ kde Augusta nikdy v životě nebyla, ačkoliv tentokrát šlo princovi doslova o život. Problém spočíval hluboko v politických změnách v Evropě té doby. Württemberg, na jehož území ležely Langenburg a další državy rodu Hohenlohe, se stal samostatným královstvím. Jeho vladař vznesl požadavek, aby princ Gustav neprodleně opustil rakouskou vojenskou službu a přešel do služeb württemberských. Odůvodňoval to tím, že princ Gustav je vlastně württemberským poddaným. Princ Gustav to odmítl s odůvodněním, že před deseti lety jako člen suverénního německého domu vstoupil do habsburských služeb jako do služeb říšskoněmeckého vladaře a žádný zákon, ani rodové nařízení nemluví o příslušnosti domu Hohenlohe k württemberské koruně. Navíc on sám nemá na württemberském území žádný pozemkový majetek, takže nemůže být poddaným zdejšího vladaře.¹⁸ Kromě toho se ve Vídni před švagrem van Hogendorpem, který měl na stuttgartský dvůr kontakty, nechal poněkud neuctivě slyšet, že bude raději rakouským majorem než württemberským plukovníkem. Král Friedrich I. Württemberský si takový postoj odmítl dát líbit, prince Gustava prohlásil za rebelujícího poddaného, který má být postaven před soud, pokud bude na württemberském území přistižen. Kdyby navíc byl ozbrojen, měl se dostat před vojenský soud jako dezertér. K cestě prince Gustava v roce 1808 se vyjadřoval i arcivévoda Karel, v té době prezident dvor-

15 Augusta Eleanora (1775–1813) se za Dirka van Hogendorp (narozen 1761 – zemřel 1822 v Brazílii) provdala v roce 1803. Viz <<http://www.geneall.net/D>>, heslo Dirk van Hogendorp [cit. 2011-12-01].

16 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

17 Časové údaje o zpáteční cestě se v různých princových písemnostech poněkud rozcházejí, ale to nic nemění na podstatě věci. Podle již citovaného itineráře odjžděli z Haagu 28. 4. 1808, do Langenburgu se dostali 8. 5., odtud odjžděli 20. 5. a do Vídně přijeli 28. 5. 1808.

18 Princův právní názor však narážel na proces zvaný obecně mediaticizace, tedy podřízení menších světských říšských stavů konkrétním vladařům. Celý problém se vlekl v podstatě až do pádu Napoleona, byť ten neznamenal likvidaci württemberského království. A možná také do změny na württemberském trůně v roce 1816, kdy Friedricha I. vystřídal Wilhelm I. Po Vídeňském kongresu však už nikdo rozhodnutí prince Gustava a jeho setrvání v habsburských službách nezpochyboval. Nejproblematictější situace v tomto směru zřejmě nastala při vojenské kampani v roce 1809, kdy se princ na württemberské území dostal nejenom se zbraní v ruce, ale v uniformě a se svým plukem. Měl sice jednoznačně a osobně deklarovanou podporu císaře Františka I., ale je otázka, nakolik by byla účinná v okamžiku, kdyby princ upadl do zajetí. Naštěstí se mu to nepříhodovalo. MZA Brno, G 204, kart. 76, inv. č. 222. Helmut MÜLLER – Karl Friedrich KRIEGER – Hanna VOLLRATH, *Dějiny Německa*, 2. dopl. vydání, Praha 2004, s. 129–131, 559.

ské válečné rady.¹⁹ Ten pokládal za bezpečnější, aby se württemberskému území zcela vyhnul. Princ však, možná se stejnou dávkou despektu vůči nebezpečí, kterému se někdy také říká odvaha, jakou se vyznačovali mnozí vojáci jeho doby, pokládal své civilní oblečení za dostatečnou ochranu proti případnému zatčení württemberskými úřady. A když ho na zpáteční cestě sestra Augusta požádala o zastávku v Langenburgu, bez váhání jejímu přání vyhověl. Byl si jistý, že za osm dnů, které chtěli v Langenbugru prožít, zpráva o něm ke královskému dvoru do Stuttgartu vůbec nestihne dojít. Vládnoucí kníže však tak klidný nebyl, ale loajální vůči württemberskému vladaři v tomto smyslu rovněž ne. Úředníci, pošt-mistři i lesní personál ve službách domu Hohenlohe měli nařizeno být ostražití a okamžitě hlásit jakýkoliv pohyb württemberských královských vojáků či úředníků směrem k Langenburgu. Pro prince pak byla připravena ústupová cesta ze zámku přes řeku směrem k sotva dvě hodiny jízdy vzdáleným bavorským hranicím a dále na Kirchberg ke strýci, kam by za ním jeho sestra s dětmi později dorazila. Katastrofického scénáře našťastí nebylo třeba použít.²⁰ Je však třeba přiznat, že odbočka z cesty do Vídně, která byla princem prezentována jako přání dámy, jemuž není možné nevyhovět, sloužila zároveň k podepsání další smlouvy o vyplácení apanáže pro všechny prince Hohenlohe-Langenburg.²¹

Když v Evropě skončily dlouholeté války, byl princ Gustav vrchním polním strážmistrem v habsburských službách. V roce 1816 se oženil a snažil se svůj životní styl pokud možno přizpůsobit potřebám rodiny. Vojenské povinnosti ho sice stále nutily měnit místa pobytu, jednou byl ještě znovu povolán do pole, ale už se nepřesouval tak často, rychle a nevypočitatelně jako během válek. Jak už bylo naznačeno, vyjasnil se vztah s württemberským králem a stabilizoval se rodový majetek, takže nebylo třeba tak často dohadovat výši apanáží. Princovy cesty do Langenburgu se staly nepoměrně řidšími, ale ani v mírové době nepostrádaly pragmatické vymezení. Byly podniknuty v letech 1819, 1842 a 1844. Při první z nich měl příležitost představit osobně manželku a s ohledem na narozeného syna Ernesta, pokračovatele rodiny, dohodnout další pravidla finanční účasti na rodovém majetku.²² Tehdy je doprovázel i Gustavův mladší bratr Karel. Při další

19 Arcivévoda Karel (1791, Florencie – 1847, Vídeň) byl jako jediný z habsburských arcivévodů prezidentem dvorské válečné rady. V letech 1801–1809 byl jedním z mála nositelů titulu generalissimus v habsburské armádě. Na velitelských postech na úrovni velení armádě setrval už od roku 1796 a byl strůjcem Napoleonovy porážky u Aspernu. Naopak byl poražen u Wagramu a uzavřel příměří ve Znojmě. Poté byl suspendován, na nejvyšší vojenské posty už se nikdy nedostal, následně se stal velitelem spolkové pevnosti v Mohuči. Oskar REGELE, *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*, Wien 1949, s. 76–77.

20 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

21 Tamtéž, kart. 76, inv. č. 222.

22 Vyjeli z Brna 19. 5. 1819, do Langenburgu dorazili 25. 5. Zdrželi se tu až do 21. 6. a zpět do Brna se dostali 29. 6. 1819. MZA Brno, G 204, kart. 81, inv. č. 274. Pro srovnání: Tamtéž, kart. 60, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

cestě v roce 1842²³ už prvorozený syn nežil,²⁴ ale princ měl další dvě děti. Tato cesta, jak se zdá, byla podniknuta především kvůli nim. Synovi Ludwigovi, obecně v rodině zvanému Louis,²⁵ bylo 19 let a dceři Constancii 18 let.²⁶ Poslední cesta v roce 1844 byla vyvolána úmrtím Gustavova staršího bratra Ludwiga Christiana v lednu toho roku ve Stuttgartu. Při rychlosti přenosu zpráv nebylo v silách prince Gustava žijícího v té době ve Vídni, nejenom aby se dostavil na pohřeb, ale dokonce ani aby se včas o smrti dozvěděl. Protože tímto úmrtím zůstal princ Gustav posledním žijícím ze tří bratrů, musel se do rodového sídla vydat, aby byla vyřízena pozůstalost. I tentokrát cestovaly společně s ním manželka i dcera a v Langenburgu se zdrželi jen o něco kratší dobu²⁷ než při předcházející cestě. Přesto tato cesta postrádala uvolněnou atmosféru společenského a poznávacího putování z roku 1842. Na obě tyto cesty si princ Gustav musel vyžádat řádně odůvodněnou dovolenou, protože v té době byl stále viceprezidentem dvorské válečné rady a nemohl se z úřadu vzdálit bez souhlasu svého nadřízeného. Od roku 1848 byl princ Gustav už v penzi a mohl se svým časem volně nakládat. Přestože následně žil ještě 18 let, do Langenburgu se už nikdy nevydal. Nepodnikal ovšem ani jiné cesty. Kněžna Friederika s Constancií cestovaly do Bad Ischlu i do Teplic, ale on je nikdy nedoprovázel. Jakoby si svou míru cestování vybral všemi vojenskými pochody a nezbytnými cestami do rodového sídla.

Princ Gustav si celý život systematicky budoval vlastní sbírku map, která mu byla nesporně k užítku jako vojákov. Stejně tak si na všech vojenských pochodech všiml stavu silnic, resp. jakýchkoliv komunikací. Při soukromých cestách nebylo na jednu stranu třeba být tak ostražitý, na druhou stranu nikdy za prince nikdo nerozhodl. Jeho relativně velká zkušenost s přesuny po celé Evropě mu byla k užítku i na soukromých cestách, byť jejich cíl byl v podstatě konstantní. Ovšem průběh cesty byl mnohdy dost nepředvídatelný i v mírových podmínkách.

23 Vyjeli z Vídně 11. 8. 1842, 17. 8. dorazili do Weikersheimu. Tam se zdrželi do 10. 9., kdy přešli do Langenburgu a tam pobýli až do 19. 9. Zpět do Vídně dojeli 29. 9. 1842. MZA Brno, G 204, kart. 81, inv. č. 274. Pro srovnání: Tamtéž, kart. 60, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

24 Friedrich Ernst se narodil 1817 v Brně a zemřel jako čerstvě vyřazený absolvent vojenské akademie na Vídeňském Novém městě v roce 1835. Tamtéž, kart. 79, inv. č. 254.

25 Ludwig Karl Gustav se narodil ve Štýrském Hradci 1823 a zemřel 1866 v důsledku zranění, které jako štábní důstojník utrpěl v bitvě u Hradce Králové. Oženil se s Gabrielou hraběnkou Trauttmannsdorf-Weinsberg a jejich synové, etablovaní v Čechách, byli pokračováním této větve rodu Hohenlohe-Langenburg. Tamtéž, inv. č. 252 a 253.

26 Constancie Josepha Luise se narodila 1824 ve Štýrském Hradci a zemřela 1884 v moravském Batelově. Provádala se za Johanna Karla hraběte Blankenstein, jehož rodu Batelov patřil.

27 Na cestu se z Vídně vydali 24. 8. 1844, na místo dorazili 28. 8. Zpáteční cesta začala v Langenburgu 21. 9. a skončila ve Vídni 25. 9. 1844. MZA Brno, G 204, kart. 81, inv. č. 274. Pro srovnání: Tamtéž, kart. 60, inv. č. 161, Itinerář od roku 1805.

Princ Gustav svým způsobem přikládal velkou důležitost cestovní rychlosti. Už u své první samostatné cesty, kterou zachytil a popsal stejným způsobem jako všechny ostatní, bylo jasné, že ho zajímá použitý směr cesty, její rozvržení na jednotlivé etapy, stav komunikací a zdolaná vzdálenost. První zaznamenaná cesta neměla soukromý charakter, ale šlo o osamělý přejezd dvou mladých mužů k jiné posádce. V roce 1793, když byl otec²⁸ prince Gustava raněn a následně upadl do francouzského zajetí, byl syn povolán jako poručík do holandské gardy. Jel tedy se svým sluhou z Gentu do Groningenu. Přibližně 300 km po tehdejších silnicích se jim podařilo zvládnout za osm dnů.²⁹ To obnášelo průměrně kolem 37,5 km denně. Podle rozpisu tras je zřejmé, že se denní úseky pohybovaly v rozpětí od 26 do 44 km. Při cestě v roce 1819 zřejmě nebylo možné spěchat s ohledem na malé dítě, které s nimi cestovalo. Z Brna do Langenburgu cestovali sedm dnů, nazpět ještě o dva dny déle. V roce 1842 cestu z Vídně do Weikersheimu zvládli za sedm dnů, zpět z Langenburgu do Vídně si dopřáli celých 11 dnů, ale z nich se dva dny zdrželi v Mnichově. Naproti tomu při poslední cestě z Vídně do Langenburgu v roce 1844 byl nejdleší zdolaný denní úsek téměř 75 km. Při této cestě se poznávání okolí věnovali minimálně, navíc cestovní rychlost zvýšilo použití parníku v poslední etapě, který zdolal téměř dvojnásobnou délku denní cesty. Oba přesuny tam i zpět zvládli za pouhých pět dnů.³⁰ Pokud se nepříhodilo něco mimořádného, pak každý den vyjížděli z místa noclehu mezi čtvrtou a pátou hodinou ráno a večer končili podle okolností, ale nejpozději do osmé večer. Přestávky během dne se řídily především podle potřeb koní, nikoliv lidí. Cestovatelé ráno před odjezdem většinou stihli posnít, jen ojediněle časnou snídani zaměnili za jednoduchou svačinu v okamžiku, kdy bylo třeba nakrmit a napojit koně. Vydatnost, kvalita a vůbec existence oběda se řídila výhradně situací na cestě. Mohlo se stát, že k dalšímu regulárnímu jídlu usedli všichni až večer v cílové stanici a během dne se dostali maximálně ke kávě a něčemu velmi jednoduchému k ní.³¹

Při všech „civilních“ cestách se princ Gustav s rodinou pohybovali po trasách poštovního kurzu, protože využívali poštovních koní ke svým vozům. Přenocovali většinou buď přímo v zařízeních pošty, nebo v blízko položených hotelích, podle okolností. Místa přenocování byla sice předpokládatelná, ale zřejmě ne úplně přesně stanovená.³² Záleželo na

28 Friedrich Ernst princ Hohenlohe-Langenburg (1750–1794) byl vojákem ve službách nizozemských regentů z Oranžské dynastie. Na následky svého zranění zemřel ve francouzském zajetí v Soissons. Tamtéž, kart. 62, inv. č. 195.

29 Tamtéž, kart. 77, inv. č. 231.

30 Tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

31 Cestovní realie zachytila ve svých denících slečna Constancie v letech 1842 a 1844. Kromě toho existuje ještě blíže neurčený deník z cesty roku 1842, který by mohl být poznámkami jejího bratra Ludwiga.

32 Například v Norimberku, Linci nebo Donauwörth nocovali pravidelně, ostatní místa se neopakují. Šlo například o Amstetten, Řezno, Salzburg, Gmünden, Enns, Schärding a podobně. Při cestě z Brna

situaci na cestě, na počasí, kondici koní a řadě dalších faktorů. Některá místa na cestě si však chtěli prohlédnout a cestovní plán se tomu přizpůsoboval. Pokud cestovali v neděli nebo ve svátek, musela se do programu vejít i návštěva bohoslužby někde po cestě. Občas jim k tomu ovšem stačila doba, kterou personál potřeboval na promazání vozu a přepráhnutí koní.³³ Naopak když na svátek Nanebevzetí Panny Marie – 15. srpna – nebyli v dosahu žádného velkého kostela ve městě, zúčastnili se sváteční bohoslužby ve venkovském kostelíku v Pilsachu, kolem kterého v pravý čas projížděli. Slečna Constancie tu zvědavě okukovala kroje místních selek se špičatými čepečky s vlajícími stuhami. Princ Gustav byl luterán, takže dámy na katolické bohoslužby většinou nedoprovázel. Po cestě se často místo toho věnoval koním, vozům a jejich personálu. Pokud však šlo o prohlídku katolického kostela jako architektury či historické výjimečnosti, nečinila mu taková návštěva žádný problém. Za pozoruhodné po cestě považovali jak veřejně přístupné obrazové galerie, tak architektonické zvláštnosti, ale i sídla významných rodů či osobností. Princ a pod jeho vlivem i jeho děti si prohlíželi všechny pevnosti, které cestou potkali, ale například i veřejné parky. Fortifikace zřejmě všichni jenom obcházeli z poslušnosti vůči hlavě rodiny, možná v nich jisté zalíbení mohl nalézt mladý voják Ludwig. V parcích, které byly občas doplněny i nejrůznějšími zábavnými atrakcemi pro veřejnost, se dobře bavila i slečna Constancie. O postojích kněžny Friederiky k podobným procházkám a turistickému okukování je bohužel téměř nemožné se cokoliv dozvědět.³⁴

Celý den si cestovatelé vyhradili na prohlídku Mnichova, Norimberku a Salzburgu, dřívější příjezd umožnil alespoň krátkou prohlídku města například v Řezně, do které se vešel jak dóm, tak muzeum gotického umění. V Mnichově obdivovali sochu Bavarie i Pina kotéku, navštívili zámek Nymphenburg s jeho vodními dílkami v parku. Večer cestovatelům zpestřila přehlídka místního pěšího regimentu. Zda se této kratochvíle zúčastnila i kněžna Friederika s Constancií, sice není zřejmé, ale muži zcela jistě.³⁵ V Norimberku prince zaujala pevnost i obrazová galerie, obě děti vzal na návštěvu „starého císařského hradu“, ukázal jim město i jeho zvláštní studny. Kněžna Friederika místo téhle procházky odpočívala v hostinci.³⁶ Návštěvu zdejších obchodních domů však už absolvovali všichni společně. Zatímco Constancie se rozplývala nad takovou podívanou a bez podrobností shrnula, že „mnohé nakoupili“, její otec tyto nákupy zaznamenal zcela přesně. Ve srovnání s tím, co přivezl kdysi z vojenského tažení do Neapolska, šlo o pár drobností. Nejdraž-

to samozřejmě byla místa po jiné trase: Horažďovice, Klenčí, Klatovy, Vodňany, Jindřichův Hradec. MZA Brno, G 204, kart. 81, inv. č. 274.

33 Takto navštívili katedrálu v Linci, chrámy v Řezně, Norimberku a podobně. Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

34 Tamtéž; dále tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

35 Tamtéž, kart. 77, inv. č. 231, Notizen Reißer von Wien nach Weikersheim.

36 Tamtéž; dále tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

ší byl parfém pro kněžnu Friederiku a nejpozoruhodnější zřejmě jedna ze zdejších proslavených hraček, kterou princ popsal jako „*běžící myš s hodinovým strojkem*“. Ludwig i Constancie dostali každý růžové mýdlo. Nákup doplnilo pár lahviček kolínské a několik málo dalších drobností tohoto typu.³⁷ V Salzburgu navštívili nejenom na pevnost, ale vystoupali i na Mönchsberg, účastnili se mše ve františkánském kostele a prohlédli si arcibiskupský letohrádek i s jeho parkem a neopomněli ani bronzový pomník Wolfganga A. Mozarta.³⁸

Pak ještě existoval jeden naprosto speciální cíl, který byl dokonce zajiždkou z trasy, ale přesto jej cestovatelé absolvovali dokonce dvakrát. Walhalla. Poprvé k ní po „*obtížné, lysé cestě*“ odbočili už v roce 1842, když byla zcela nově otevřená. Constancie neoklasicistní stavbu podle athénskému Pantheonu shledala málo zábavnou, nicméně „*kolosální*“ a honosnou, plnou sádrových malovaných a zlacených soch a bust a také pamětních desek, na kterých nebyly žádné portréty. Sněhobílé mramorové sloupoví na ní evidentně dojem neudělalo, i když jinde čistý, barvami nezdobený mramor oceňovala. O dojmech otce se nezmínila, ovšem fakt, že při příští cestě z Langenburgu se ve Walhalle museli zastavit znovu, svědčí o tom, že princ Gustav rozhodně nezájem své dcery nesdílel.³⁹

Při cestě v roce 1842 došlo kromě návštěv zajímavé architektury, obrazáren či rodových památek ještě k jednomu setkání. Mezi Neuburgem a Donauwörthem se princ dostal do oblasti, kterou jako voják⁴⁰ prošel v roce 1800 a účastnil se v rakouských službách bojů proti francouzské Rýnské armádě. Při jízdě měl v kočáře obě děti, ale je zřejmé, že vzpomínání na bojové operace i upozornění na pomník Théophila Malo Correta de la Tour d'Auvergne, který tu padl v potyčce s rakouskými jezdci 28. června 1800, bylo určeno synovi Ludwigovi, stojícímu na počátku své vojenské dráhy. Válečný veterán ukazoval začínajícímu vojákovi, co je to vojenská čest a hrdinství, i jak vypadá i bledne vojenská sláva. Se vši vážností a na příkladu nepřítele vysvětloval, že Premier Grenadier de la Republik⁴¹ „*sloužil jako řadový voják a získal si takovou důvěru, že ještě dnes jeho bývalý pluk*

37 Tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

38 Tamtéž, kart. 77, inv. č. 231, Notizen Reise von Wien nach Weikersheim.

39 Při druhé návštěvě byla Constancie ještě kritičtější, poznamenala si „*nevkusné mokré skvrny na výmalbě*“. Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

40 Nadporučík, zřejmě u pluku č. 35 Wenckheim. Hodnost stanovena podle dekretů uložených v princově pozůstalosti v MZA Brno, G 204. Životopis podle textu Karla hraběte Blankenstein zpracoval W. PFEIFER, *Die Hohenlohen*, s. 96–103. Blankenstein přitom evidentně vycházel z některých poznámek prince Gustava, dnes uložených ve zde citovaném fondu G 204 v MZA Brno, ale zdá se, že s nimi čas od času nakládal poněkud volně. Wilhelm Pfeifer na jiný zdroj informací neodkazuje. Pfeiferův text nově, místy téměř doslovně, převzal publicista Michal BEČVÁŘ, *Rodina Hohenlohe-Langenburg na Červeném Hrádku. Hohenlohové v Čechách, na Moravě a v Rakousku*, Chomutov 2011.

41 Oficiální titul, který de la Tour d'Auvergne dostal od Napoleona v dubnu 1800. Oficiální web Oberhausenu ho prezentuje jako „Latoura“ s odkazem na Alain SCHNAPP, *The discovery of the past*, London 1996.

provolává jeho jméno“.⁴² Jenom slečna Constancie měla právo vidět na tomto bývalém bojišti otce již s plukovníckou holí, ačkoliv reálně byl teprve nadporučík, protože ho v tomto směru nepochybně obdivovala. A pomník francouzského příznivce amerického boje za svobodu a nadšeného republikána považovala za „roztomilou kapličku pod stromy, ve které je pohřbený, ale srdce bylo převezeno do Francie“.⁴³ Princ Gustav nepochybně k vojenským ctnostem řadil i úctu k protivníkovi, pokud si ji zaslouží. A tento postoj chtěl předat svému, v té době už jedinému synovi.

Od prince Gustava se na všech těchto cestách očekávalo, že se postará o jejich hladký průběh. Sám jezdil vždy v otevřeném lehkém voze se dvěma koňmi. V něm mu společnost podle okolností dělal některý z dalších mužů na cestě: bratr, syn, při cestách roku 1842 a 1844 dokonce mnohdy dcera Constancie. Ta se však na rozdíl od mužů při nepříznivém počasí – ať už dešti nebo přílišném slunci – ukrývala do matčina zcela uzavřeného kočáru, který s nimi sdílela i komorná. Vůz prince Gustava jezdil vždy jako poslední, ovšem pokud bylo potřeba – a zároveň to dovolila komunikace, po které aktuálně jeli, – předjížděl kočár vezoucí ženy a staral se o technické zabezpečení. Ne vždy bylo možné se na koně spolehnout. Buď museli cestující vystoupit, aby koně zvládli stoupání do vrchu, k čemuž se propůjčoval nejenom princ, ale zřejmě velmi ochotně i jeho dcera Constancie, nikdy však jiné dámy, ani princova sestra ani jeho manželka, ale ani komorné. Jindy naopak stabilitu vozu ohrožoval prudký sjezd. V roce 1808, když opravdu pospíchali, dal princ na doporučení poštovních vozků, kteří znali krajinu. Aby se vyhnuli hustému provozu na hlavní cestě a nezdrželi se před nocí příliš, vydali se objízdnou trasou. Šlo o úzkou cestu, která navíc stoupala prudce do vrchu. Pro princův lehký vůz to nebyla překážka, ale „těžký prosklený anglický kočár“ jeho sestry, který byl velký a především velmi široký, zabral celou šířku komunikace. Nejen, že by se nevyhnul s žádným protijedoucím povelzem, ale také nebylo možné jej nikde obrátit. Při sjezdu se pak šestispreží s těžkým vozem klusem hnalo dolů. Princ celou dobu trnul hrůzou, aby vůz vydržel a kočí neudělal chybu. Jeho sestra naštěstí celou dramatickou jízdu spokojeně prospala.⁴⁴ Na druhou stranu v roce 1842 sám tučným spropitným přinutil poštovního kočího k jízdě, kterou Constancie spokojeně popsala těmito slovy: „*Tak jsme z hory na horu doslova letěli, byla to veselá cesta.*“⁴⁵ Sám princ však opatřet do rukou zřejmě nikdy nevzal. Ani když bylo třeba vrátit poštovního

42 MZA Brno, G 204, kart. 77, inv. č. 231, Notizen Reißer von Wien nach Weikersheim.

43 Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844. O srdci přeneseném do Francie se obecně nemluví, ale jméno je do dneška uvedeno na Vítězném oblouku v Paříži. Tělo bylo exhumováno a přeneseno do Panthéonu v roce 1889. Pamětní deska na bývalé myslivně, na místě skutečné smrti, je z roku 1980. Srov. <<http://www.geneall.net/D>>, heslo de la Tour d'Auvergne [cit. 2012-01-31].

44 MZA Brno, G 204, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

45 Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

koně neschopného další jízdy do předcházející stanice a cestovatelé zůstali pouze s jedním kočím. Tehdy vypomohl jeden ze sluhů a převzal jízdu s dvouspřežím lehkého otevřeného vozu.

Když v roce 1808 doprovázel do Vídně svou sestru, musel se projevit jako skutečný ochránce žen a dětí. Při překračování Rýnu v oblasti mezi Duisburgem a Kolínem bylo třeba použít přívozu. Protože jeli jako poštovní spoj, měli podle místních zákonů právo na přednostní odbavení. A toho v daném případě bylo potřeba, protože na přívoz čekala dlouhá řada povozů se zbožím. Jejich vozky princ označil jako Valony z Lutychu, což bylo pro další vývoj událostí podstatné. Když totiž princ se svým vozem předjel stojící řadu a německy požádal o přednostní odbavení, všichni z čekajících vozků se začali tvářit velmi nepřátelsky. A když svou žádost s odvoláním na zákony země zopakoval francouzsky, vysloužil si otevřený útok na svou osobu. Protože v tu chvíli právě přijel i kočár jeho sestry, princ kočího pobídl k rychlejší jízdě, sám se nerozpakoval, vytáhl pistole a vystřelil do útočících mužů. Totéž udělal myslivec z doprovodu jeho sestry. Princův sluha, „*chlap jako hora, dříve kaprál u granátníků, se do nich dal železným klíčem na šrouby ke kolům vozu, který se v jeho rukách proměnil v účinnou zbraň*“.⁴⁶ Ačkoliv princ ani ozbrojený myslivec nebyli zřejmě schopni znovu nabít své zbraně, útočníkům to patrně nedošlo. Jejich nápor stačilo zadržet výhružné míření zbraněmi tu vlevo tu vpravo, kterým muži kryli vjezd obou vozů s poštovními koňmi na přívoz. Vlastní záda si při manévru kryli pouze řekou – sice jim do nich nikdo nemohl vpadnout, ale naštěstí je nikdo do ní nezahnal příliš prudkým výpadem. Když přívoz konečně odrazil od břehu, útočníci se přestali bát střelných zbraní úplně a zaútočili kameny ze břehu. Ty naštěstí žádnou škodu nezpůsobily. Při celém incidentu se oba poštovní vozkové drželi zpátky a svého práva se žádným způsobem nedožadovali. Když jim to na lodi princ vytkl, tak se omluvili s tím, že tito vozkové z Lutychu jsou pověstní svou výbušnou a bojovnou povahou. Princ Gustav se ještě po letech přiznal, že měl chuť poštovního vozku svého vozu za to na místě zastřelit. Nicméně když už se mu povedlo celý incident zvládnout bez krveprolití, tak od něho upustil i v jeho závěru. Zbývalo jenom vzkřísit málem omdlelou hraběnku van Hogendorp a její komornou i chůvu, které všechny svorně „*až do další stanice zůstaly jako mrtvolky a musely použít cosi ostřejšího, než zase přišly k sobě*“.⁴⁷ Protože šlo o stejnou cestu, na které princovi hrozil na württemberském území vojenský soud v případě, že bude přistižen se zbraní, riskoval opravdu hodně. Cestoval sice v civilu, jak slíbil arcivévodovi Karlovi, ale každopádně se zbraní, kterou se navíc nerozpakoval použít, byť se tento incident ještě neodehrál na württemberském území.

46 Tamtéž, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

47 Tamtéž.

Jak trávil čas v Langenburgu či Weikersheimu, o tom se princ Gustav sám příliš nezmiňuje. Úřední agenda týkající se apanáží přitom mohla zabrat jenom zlomek doby, kterou měl při většině cest k dispozici. V roce 1844 si sice projednání a úřední realizace pozůstalosti zemřelého bratra Ludwiga nesporně vyžádaly více času, ale zcela jistě ani v tomto případě ne všechen, který v rodovém sídle prožil. Nezanechal žádnou stopu po tom, že by třeba na dálku vyřizoval některé úřední věci rakouské dvorské válečné rady. Takže zbyl čas opravdu na odpočinek od obvyklých povinností. Jen vzdáleně problesknou zprávy o lovech, které byly jistě pravidelnou zábavou právě přítomných pánů a dámy se jich neúčastnily. Společně však chodili na nedělní bohoslužby do místního evangelického kostela. Čas od času se celá společnost vydala na delší pěší procházku. Princ Gustav v roce 1842 zorganizoval pro svou rodinu, slečnu Clotildu Castell-Castell a nejstaršího domácího syna výlet do Würzburgu. Výchovně koncipovanou cestu, při které navštívili katedrálu, aby si prohlédli sochy předků z rodu Hohenlohe, i mariánský kostel a vystoupali na pevnost, odkud měli vyhlídku na město i řeku Mohan, narušila jednak návštěva obchodů, kde bylo třeba nakoupit dárky pro mladší děti, které zůstaly doma. Největším problémem se ovšem stalo náhodné setkání s jakousi dámou ze společnosti, se kterou museli dlouze poobědvat a na další poznávání už nezbyl čas.⁴⁸

Ať už princ Gustav při těchto cestách pobýval ve společnosti kohokoliv, pro dámskou část výpravy byla nejbližší rodina Ernesta Christiana a jeho ženy Anny Feodory. Kníže Ernest byl synem Gustavova bratrance Karla Ludwiga,⁴⁹ takže nešlo o zvlášť blízké příbuzenství, ale Ernestových šest dětí věkem jakoby navazovalo v plynulé řadě na Ludwiga a Constancii.⁵⁰ Navíc v blízkosti rodiny knížete Ernesta prožil poslední roky svého života princ Ludwig Christian, Gustavův milovaný starší bratr. Ve světě žen a dětí náležejících do rodiny knížete Ernesta se Constancie potkala například i s Clotildou Castell-Castell, svou vrstevnicí věkem, nikoliv však generacemi v rodině, která ji doslova okouzila.⁵¹

48 Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

49 Společným předkem, který spojoval prince Gustava a knížete Ernesta, byl Ludwig Hohenlohe-Langenburg, narozený 1696. Jeho nejstarším synem byl Christian Albrecht (1726–1789), což byl dědeček knížete Ernesta. O téměř čtvrt století mladším bratrem Christiana Albrechta byl Friedrich Ernest (1750–1794), což byl otec prince Gustava. Gustavovým bratrancem v linii prvorozených této větve byl Carl Ludwig (1762–1825), otec knížete Ernesta. Sestaveno podle údajů na <<http://www.geneall.net/D>>, heslo Hohenlohe-Langenburg [cit. 2012-01-31].

50 Constancie všechny své vzdálené příbuzné popisuje v deníku o cestě z roku 1842 a znovu stručně reflektuje v zápiscích z cesty 1844. Karl Ludwig, nar. 1829. Elisa, nar. 1830. Hermann, nar. 1832. Viktor, nar. 1833. Adelheid, nar. 1835 a Feodora, nar. 1839. Viz <<http://www.geneall.net/D>>, heslo Hohenlohe-Langenburg [cit. 2012-01-31]; MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92.

51 Clotilda Charlotte Sophie hraběnka Castell-Castell (1821–1860) byla neteří knížete Ernesta, dcerou jeho starší sestry Friederiky Christiany Aemilie, provdané hraběnky Castell-Castell (1793–1859). Byla jenom o tři roky starší než Constancie, takže si mladé dámy uprostřed světa dětí na jedné straně a stárnoucích dam na straně druhé mohly být velmi blízké. Viz <<http://www.geneall.net/D>>, heslo Castell-Castell [cit. 2012-01-31]; MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92.

Naopak ke knížeti Ernestovi, který byl její poloviční bratranec,⁵² měla vztah jako k váženému členovi rodu: v jejich očích byl „*opravdový Grand Seigneur se vším všudy*“. Jediné, co ho v jejich očích zlidšťovalo, byla výrazná podoba se strýcem Ludwigem, s výjimkou toho, že kníže Ernest byl plavovlasý a s plavým knírem. Pro prince Gustava šlo při těchto cestách, kromě úředních záležitostí, především o setkávání se s lidmi. Stejně to však vnímali ti, kdo byli místní nebo alespoň z nedaleka. V roce 1842 dokonce přijel i „*Fürst-Senior*“ – tedy Ludwig Albrecht Constantin kníže Hohenlohe-Bartenstein⁵³ s manželkou Henriettou Wilhelminou –, ačkoliv pro něj cestování muselo být komplikované. Constancie ho ve svých poznámkách vylíčila jako člověka tak tlustého, že nebyl schopen vyjít do schodů a všichni za ním museli přijít na zahradu.

Při jedné příležitosti se však princ Gustav stal středem celé společnosti. Dne 29. srpna 1842 na návštěvě ve Weikersheimu oslavil své 65. narozeniny. Ráno toho dne byli všichni pánové na honu, a když se vrátili, dostal princ darem velký pohár z rudého skla zdobený zlacením a pohárek a lahve na vodu a víno ze zeleného skla. Před jídlem se všichni shromáždili ve velkém sále, který sloužil jako jídelna. Podle popisu slečny Constancie byl prosvětlený pěti okny proti sobě, vyzdobený obrazy opic, jelenů a jiné lovné zvěře v životní velikosti, basreliéfy s bojovými výjevy. Jeho největší zvláštností ale zřejmě byly hodiny, na kterých místo odbíjení přecházeli v řadě apoštolové, Kristus a nakonec smrt. Celé představení ukončil anděl zvonící na zvonec. Při této slavnosti však pokojový orloj nebyl nejsledovanější. Tou byla zřejmě nejmladší dcera domácího pána knížete Ernesta Feodora, tehdy sotva tříletá, velmi bystrá dívka s černýma očima a plavými lokny, která od své švábské chůvy pochytila některá slova v dialektu a pilně je používala. Přišla přát v pes-trých šatech s korálky kolem krku a s věnečkem z kvítí na ruce, statečně překonávala vlastní rozpaky, až se nakonec bezprostředně roztančila po sále.⁵⁴ Prince Gustava tehdy zřejmě tak okouzila, že při příští návštěvě byla jedinou ženou z rodiny, pro kterou přivezl osobně obstaraný dárek – hrací strojek.⁵⁵ Při jídle hráli hudebníci z ochozu, který pro

52 Jejich otcové byli bratrancei.

53 Constancie knížete Ludwiga Albrechta (nar. 1802) dál přímo necharakterizovala, ale jeho choť, rozenou kněžnu Auerspergovou (1815–1901), vypočetla jako „*zajímavou mladou dámu, která se zdá být zcela nešťastná po boku takového muže a propadá zádumčivosti*“. Ještě výraznější byla charakteristika pohledem na dvě sestry knížete Ludwiga Albrechta: „... *mladší asi dvaadvacetilá Leopoldina je hezké děvče, starší, přibližně čtyřicetiletá, kterou všichni nazývají doña Maria, která je bohužel celý bratr, snad ještě zlostnější a hloupější než on.*“ Marie Friederika Creszentia (nar. 1798) byla vlastní sestrou knížete Ludwiga Albrechta, Leopoldina Marie Walburga (nar. 1821) byla jejich nevlastní sestrou z druhého manželství jejich otce. MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844; <<http://www.geneall.net/D>>, heslo Hohenlohe-Bartenstein [cit. 2012-01-31].

54 MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

55 Dárky od prince Gustava kromě Feodory dostali muži rodiny: kníže hodiny kombinované s meteorologickými přístroji, všichni tři jeho synové pak drahé dalekohledy. Tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

takové příležitosti v sále byl. Pak se celá společnost vydala na procházku, na jejímž konci je očekávali opět hudebníci, kteří tentokrát hráli k tanci. Nechyběla prý ani žhavá taneční novinka – všichni tančili polku. Večer po návratu do zámku se ještě tančila čtverylka.⁵⁶ Je však třeba podotknout, že slavnost zachytila slečna Constance. Princ Gustav sám se o ní nikde zmínit nepotřeboval a lovecké záznamy si, na rozdíl od mnoha jiných, nevedl.

Zaznamenané výdaje ze všech cest, které princ podnikl do Langenburgu s rodinou, dokazují, že to pro něj byla nákladná záležitost. Na rozdíl od dob, kdy jako mladý důstojník jezdil v doprovodu jediného sluhy, teď musel cestovat na přiměřené úrovni vysokého státního úředníka. Kromě toho ho vždy na cestě doprovázely dámy, které vyžadovaly alespoň minimální cestovní pohodlí, byť jeho rozsah mohl mít velmi různou podobu. Pokud princ cestoval s rodinou, pak měl v doprovodu vždy dva sluhy. Při první rodinné cestě v roce 1819 je doplňovala ještě komorná a chůva. Kněžna Friederika tehdy cestovala i s malým, sotva dvouletým Ernestem a výpravu doplňoval princův mladší bratr Karl. V roce 1842 cestovala kněžna Friederika s dcerou Constancií. Syna Ludwiga už bylo třeba považovat za dalšího samostatně cestujícího muže a tak se s ním v podstatě i zacházelo. K tomu jediná komorná pro obě dámy dohromady a dva sluhové, kteří nebyli určeni jenom k osobní posluze pro cestující muže z rodiny, ale pro všeobecnou péči, včetně zavazadel, v případě nutnosti i vozů a podobně. V roce 1844 se na cestu vydal princ Gustav pouze s kněžnou Friederikou a dcerou Constancií. Oběma dámám musela opět stačit jedna společná komorná, sluhové zůstali dva jako při předcházejících cestách.

Výdaje za každou takovou cestu byly značné. V roce 1819 dosáhly celkové sumy 2 576 zlatých,⁵⁷ přičemž většinu této sumy spolky cestovní náklady, jen zhruba 20 % z ní bylo označeno jako vydání za život v Langenburgu. V roce 1842 dosáhly celkové cestovní náklady 1 199 zlatých. V roce 1844 to bylo 994 zlatých. Absolutní částky lze těžko srovnávat, protože mezi první a třetí cestou uplynulo čtvrt století. Navíc každá cesta byla jinak dlouhá a účastnil se jí jiný počet osob. Cesta v roce 1844 byla nejkratší a cestovalo nejméně lidí. Jako nejlevnější se však jeví cesta z roku 1842, přesto – vlastně právě proto – že byla nejdelší. Nemalá přímá vydání na cestu vyvážila délka pobytu ve Weikersheimu a následně v nedalekém Langenburgu.⁵⁸ Během každé cesty bylo třeba počítat s placením cla na hranicích, nejrůznějších mýt, poplatků „za dláždění“ v některých městech a podobně. Kromě toho šlo o výdaje za údržbu vozů, které bylo třeba v průběhu cesty nejenom pravidelně promazávat, ale i opravovat kovářem i kolářem, obnovovat obruče kol, poškozené řemení

56 Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constance 1842, 1844.

57 Princ veškeré účetnictví přepočítával na rakouské zlaté, i když část výdajů byla ve skutečnosti realizována v říšských zlatých. Tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

58 Veškeré soupisy cestovních vydání za cesty z let 1819, 1842 a 1844 princ pečlivě soustředil na jedno místo a zůstaly tak uloženy dodnes. Tamtéž.

či součástky postrojů. Se spropitným počítal i veškerý obsluhující personál po cestě: podomci, číšnice, pokojské, ale i poštovní kočí od pošty, kteří za normální situace koně od stanice ke stanici vedli. Princ sice veškerá vydání zaznamenával, a byl zřejmě dost šetrný, ale zároveň se snažil, aby to na něm nebylo příliš znát. Slečna Constancie si poznamenala příhodu z Landshutu, kde princ při vyrovnávání účtů za služby v hostinci nechal při placení trinkgeld přes jeden zlatý a číšnice mu řekla, že je to příliš. Slečna jízlivě podotkla, že ve Vídni by se něco podobného rozhodně nestalo, ale jak se na takovou situaci tvářil její otec, už nezaznamenala.⁵⁹ Služebnictvo, které cestovalo s panstvem, bylo zao-patřováno v nižších třídách ubytování i stravování, s výjimkou komorné. Ta musela být zřejmě kněžně vždy po ruce, takže se stravovala s princovou rodinou, bydlela na stejné úrovni, a když na to přišlo, cestovala první třídou.⁶⁰

V Langenburgu i Weikersheimu o sebe sice všichni cestovatelé vždy měli postaráno místním personálem, ale protože byli „vídeňská návštěva“, očekával od nich tento perso-nál trinkgeld v patřičném rozsahu. Šlo o drobné, ale často se opakující sumy, které v cel-kovém součtu znamenaly pro prince Gustava vydání v rádech desítek zlatých.⁶¹ Například v okamžiku, kdy kněžna Friederika, která byla katolička, chtěla v neděli na bohoslužbu do katolického kostela, musel princ zaplatit zvlášť kočímu, aby ji odvezl.⁶² Jak pozname-nala Constancie, ve Weikersheimu i širokém okolí bylo všechno obyvatelstvo protestant-ské, takže na katolickou bohoslužbu musely obě dámy do horského kostelíku, který byl obtížně přístupný, „*ale byl od něj nádherný výhled do údolí k Laudenbachu*“.⁶³

Princ Gustav po roce 1844 definitivně skončil s cestami do rodového sídla. Jeho dámy naopak právě v tomto období začaly jezdit do lázní v monarchii. Záměna jednoho typu cest za druhý nabízí vysvětlení s ohledem na rodinný rozpočet, který by prostě už další cesty neunesl. A zdraví kněžny Friederiky možná právě tehdy začalo lázeňskou léčbu vy-žadovat.⁶⁴ Na druhou stranu lze připustit i to, že princ Gustav prostě už neměl proč do

59 Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

60 Až při jízdách vlakem byla komorná posazena do druhé třídy a služebná do třetí třídy. Dámy cestovaly buď první třídou, nebo dokonce separátním vagonem. To se týkalo především cest do Ischlu od roku 1850, na kterých je však princ Gustav nedoprovázel. Tamtéž, kart. 81, inv. č. 274.

61 Bylo třeba podělit spropitným zaměstnance v domě i ve stájích. Šlo o portýry, nejrůznější podomky, myslivce a lovcí, komorné i komorníky, pokojské, lokaje, personál v kuchyni (pečlivě rozdělený po-dle výše spropitného na kuchaře, cukráře, řezníka, pomocnice v kuchyni, děvče obsluhující kamna) i sloužící u stolu, personál ve stájích, pradelnu i majordoma. Tamtéž.

62 Přitom bylo třeba pokaždé také věnovat jeden zlatý do kostelní kasičky. Jiných milodarů však bylo na cestách zřejmě velmi poskrovnu. Při každé cestě se v princově účetnictví vyskytuje položka „žebřákovi při cestě“, která je nepochybně zástupná a shrnující, ale nikdy nepřesáhla dohromady dva a půl zlatého. Obvyklá jednotlivá částka takového milodaru byla 24 krejcarů. Tamtéž.

63 Laudenbach je dnes součástí Weikersheimu a zmiňovaný horský kostelík patří tamní římskokato-lické farnosti sv. Markéty. Tamtéž, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844; <<http://www.weikersheim.de>> [cit. 2012-02-08].

64 Jednalo se o léta 1850–1858, což byla poslední léta kněžnina života.

Langenburgu jezdit: jeho nejbližší příbuzní byli mrtvi a s těmi vzdálenějšími nebylo bezpodmínečně nutné se stýkat osobně za cenu tak vysokých vydání.

Přístup Karla Gustava Wilhelma prince Hohenlohe-Langenburg k cestování byl velmi pragmatický. Snad proto, že jako voják v koaličních a napoleonských válkách prošel téměř celou Evropou od západu na východ a zase zpět a následná intervence do Neapolska jej přivedla i jižním směrem, nepěstoval cestování jako zábavu. Považoval ho za účelovou činnost. Nicméně jeho poznávací rovinu akceptoval a v rámci možností i rozvíjel, ale ne natolik, aby se sám vydával na zvláštní, pouze poznávací cesty. Byla to pro něj vždy doplňková záležitost. Život vojáka v jeho generaci prostě byl bohatý na zkušenosti všeho druhu, včetně těch „cestovních“, takže mohl být považován za zcestovalého (a tedy majícího tehdy tak ceněnou osobní zkušenost). Bylo k tomu potřeba jediné – mít příslušnou dávku životního (válečného?) štěstí a alespoň přežít. V lepším případě přežít bez vážnějšího devastujícího zranění. A přesně to se princ Gustavovi podařilo.

Vždy na svých „civilních“ cestách musel vycházet z toho, že je vojákem ve službách habsburské monarchie. Někdy mu to způsobovalo problémy, jindy naopak. Na všech cestách napříč Evropou, které princ Gustav podnikl mimo vojenská tažení, bylo důležité, zda cestoval v uniformě, nebo v civilu. Jak již bylo zmíněno, do roku 1815 mohla být uniforma na některých územích svému nositeli vyloženě nebezpečná, takže její záměna za civilní oblek byla věcí základní bezpečnosti. Naopak v roce 1819 už vrchní polní strážmistr mohl v rakouské uniformě za hranice monarchie vyjet bez obav a sám rozdíl s uspokojením zaznamenal. V letech 1842 a 1844 už byl princ Gustav polním podmaršálkem a úřadujícím viceprezidentem dvorské válečné rady. Podle poněkud pozdějšího vlastního vyjádření v úřadě uniformu nenosil a na cesty se v ní také pravděpodobně nevydal. Když se v roce 1842 rakouský velící důstojník v hraničním Schärdingu pokusil před hostinec, kde princ nocoval, postavit čestnou stráž, tak to striktně odmítl.⁶⁵ Nikdy se za svou příslušnost k rakouské armádě nestyděl, ale zřejmě už oceňoval méně pozornosti okolí při soukromých cestách. Na druhou stranu neodmítl poobědvat v hostinci, který kdesi za Sankt Pöltnem provozoval bývalý známý důstojník, jenž se po svém sňatku etabloval v místě, které slečna Constancie ani nechtěla pojmenovat, jen o něm i hostinci psala jako o „bídém“.

Jak už bylo naznačeno, důležitější než cesta se všemi možnostmi poznávání či rozptýlení bylo pro prince Gustava setkávání se s lidmi, a to především s příbuznými obecně a mnohdy i nejbližší rodinou. V roce 1808, když podnikl dobrodružnou cestu do Haagu,

65 Koho má před sebou, však tento důstojník poznal až z předloženého cestovního pasu, který byl povinen překontrolovat. Cestovat nepoznan tehdy mohlo být docela snadné i v případě vysokých důstojníků. Jejich jména mohla být v armádě pojmem, ale skutečnou podobu vidělo až na drobné výjimky vždy maximálně pár pluků. MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, cestovní deník Constancie 1842, 1844.

například znovu po 13 letech uviděl vlastní matku.⁶⁶ Tu sice celá léta hmotně podporoval, ale na osobní setkání nedošlo. V roce 1842 nepochybně na jednom z čelných míst stálo setkání s bratrem Ludwigem Christianem, se kterým léta vedl korespondenci, ale osobně se potkávali opravdu ojedinele. Ačkoliv jednoznačně ctil rodovou příslušnost a identitu, přesto toto vymezení postrádalo geografický rozměr. Princ Gustav neměl osobně žádný pozemkový majetek, nebyl pozemkovou vrchností nikde v Evropě. V tomto směru nebyl poután ani k Weikersheimu, ani k Langenburgu. A pokud začal být později tímto způsobem vůbec někde alespoň investovaným majetkem zainteresován, nebylo to ve Württembersku, ale na Moravě.

V relativně rozsáhlé pozůstalosti prince Gustava, ve které však – až na drobné výjimky ze samého konce života – zůstalo jenom to, co on sám chtěl aby zůstalo, je k nalezení rukopis německé parafráze písně *Kde domov můj*. Jeho podstatu vyjadřuje už nadpis a ref-rén: „*Der Mährer – In Mähren mein Vaterland*“.⁶⁷ Zatímco první sloka je vlastně jenom překladem české Tylovy verze, v následujících je opěvována Morava jako země Metodějovy památky i nového slovanského ducha, starobyklých měst, bohatých vinohradů a zbožných, pracovitých obyvatel. Text není psán princovou rukou, a přesto cítil potřebu ho uschovat. Možná pro obraz ideální krajiny, pozemského ráje, krásné představy, kterou nepochybně znal z literatury.⁶⁸ Možná ale právě pro spojení s Moravou, kam se od určitého okamžiku pravidelně vracel a kde následně prožil nezanedbatelnou část života. Princ Gustav sice nikdy nepřistoupil na jakoukoliv nacionální identifikaci v novodobém smyslu, přesto nelze vyloučit jeho bližší identifikaci s krajinou, se zemí jak v prostě geografickém, tak ve smyslu zemského vlastenectví, panujícího za jeho života v některých vrstvách společnosti habsburské monarchie. „Domov“ pro něho patrně byli především lidé – příslušníci vlastní rodiny i široce pojatého rodu, rozptýlení po značně velkém území. Rodové sídlo v Langenburgu i Weikersheimu se stávalo vzdálenou vizí, se kterou ho spojovala korespondence se členy rodiny žijícími přímo tam, nebo velmi blízko. Osobní návštěva se rovnala výpravě se složitou logistikou a vysokými náklady. A poté, co na místě nezbyli lidé považovaní za opravdu blízké, nebylo třeba dalších osobních návštěv. Cesty do Langenburgu nebyly zřejmě v pravém slova smyslu „cestou domů“ – byly pragmatickou i společenskou záležitostí vůči rodu i vůči vlastní rodině.

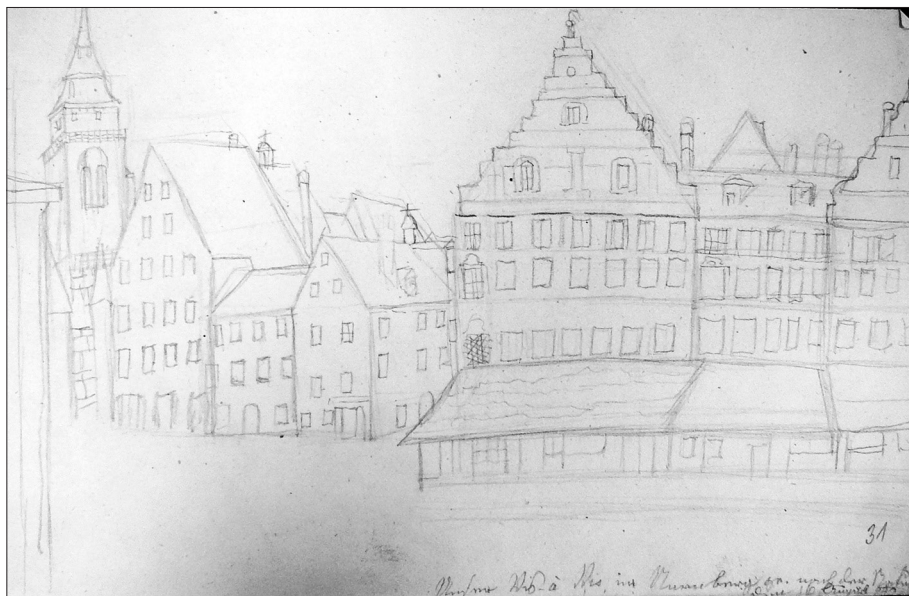
66 Tamtéž, kart. 60, inv. č. 160, Einzelne Vorfälle und Ereignisse aus meiner Leben.

67 Tamtéž, kart. 77, inv. č. 233. Rukopis je datován rokem 1849. Nepodařilo se zjistit, že by šlo o publikovanou práci. Nic podobného neuvádí ani Miloslav HÝSEK, *Literární Morava v letech 1849–1885*, Praha 1911. Ani není uvedena v *Kde domov můj. Varianty a parafráze*, Praha – Litomyšl 2004. Za konzultaci o této otázce děkuji Ivo Řihovi.

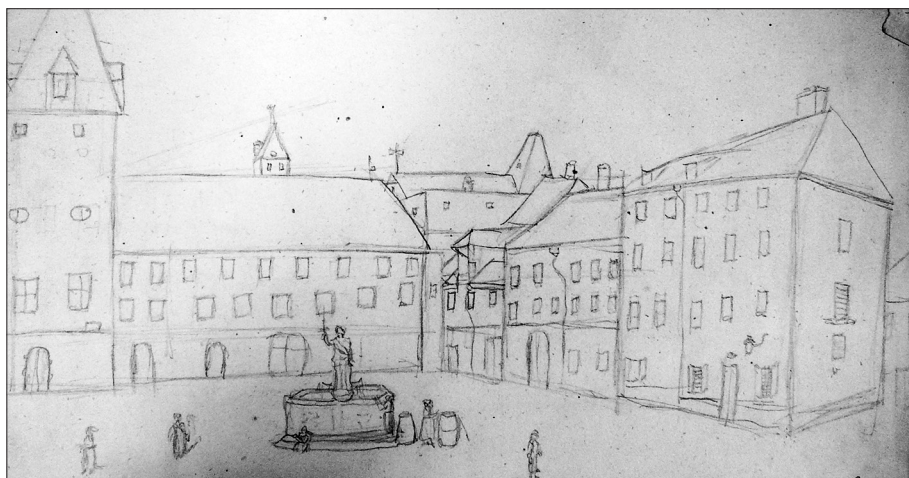
68 V dopise bratrovi minimálně citoval snovou krajinu s citroníky a oranžemi, která náleží do Johann Wolfgang GOETHE, *Viléma Meistera léta učednická* (Mignonina píseň *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?*, v překladu V. Jiráta a E. A. Saudka, Praha 1958, s. 155). MZA Brno, G 204, kart. 61, inv. č. 172.

Obr. 1: 15. 8. 1842, Kroje žen v Pilsachu,
jak je zachytila 15. srpna 1842 slečna Constance.
(MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, fol. 3)

Obr. 2: Norimberg roku 1844 očima slečny Constance.
(MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, fol. 31)

Obr. 3: Řezno očima slečny Constance, 1844.
(MZA Brno, G 204, kart. 43, inv. č. 92, fol. 30)

Zusammenfassung

Soldat des 19. Jahrhunderts auf Reisen.

Wanderung von Karl Gustav Wilhelm Prinz von Hohenlohe-Langenburg durch Europa

Prinz Karl Gustav Wilhelm Hohenlohe-Langenburg (1777–1866) wurde sehr früh zum Soldaten im Feld. Nach dem Zusammenbruch der niederländischen Armee wechselte er in die Dienste der Habsburgermonarchie und mit ihren Truppen streifte er fast durch ganz Europa. Alle Privatreisen unternahm er in der Zeit, als er noch im aktiven militärischen Dienst war. Er musste dafür einen Antrag auf Urlaub stellen. Privat reiste er nur auf den Sitz seines Adeligenstammes. Die einzige Ausnahme war die Begleitung seiner eigenen Schwester und deren Kinder auf der Fahrt von Haag nach Wien im Jahre 1808. Diese Reisen (1801, 1808, 1814, 1819, 1842 a 1844) wurden immer durch ein konkretes juris-

tisches Verfahren verursacht und dazu war die persönliche Anwesenheit des Prinzen notwendig. Vor allem jene im Jahre 1842 war in einem gewissen Sinne einer touristischen Bildungsaktivität ähnlich. Bis auf eine kleine Ausnahme sollten vor allem seine Kinder ausgebildet werden, nicht er selbst. Die Vergnügungen waren nicht der Sinn seiner Absichten. Dazu reichten ihm Jagden beziehungsweise eintägige Ausflüge in die nahe Umgebung seines Wohnorts. Trotzdem waren seine faktischen Erfahrungen riesengroß. In seiner Generation war das Soldatenleben reich auch an geographischen Erkenntnissen.

Magdalena OŻARSKA

Łucja Rautenstrauchowa's *In and beyond the Alps*: the Case of a Sentimental Italian Tour

Abstract: *The article presents Łucja Rautenstrauchowa's 1847 In and Beyond the Alps as an example of the Italian tour, a 19th-century sub-genre of the travelogue. Łucja Rautenstrauchowa herself was a Polish aristocrat and a published writer of sentimental novels and travel books. In and Beyond the Alps features markedly sentimental content which is interesting as sentimentalism was already a thing of the past in mid-19th-century Western Europe.*

Keywords: *women's travel writing – sentimentalism – Italian tour*

It has been observed that the first half of the nineteenth century was in Europe a period of lively interest in all things Italian.¹ Trips to Italy were undertaken for a variety of reasons, including those related to health (on account of the mild weather believed to arrest the progress of tuberculosis),² as well as education, culture and religion (Rome in particular was seen as the cradle of Western civilisation, art and Christianity, while the attractions of antiquity held an appeal of their own). Of interest to Romantic travellers were also the Italian national spirit and traits, Italian popular characters (such as Neapolitan idlers, called *lazzaroni*, or Venetian *gondolieri*), and finally – Italian nature. Yet another pull factor of Italy was the temporary unavailability of the Orient during periods of political unrest. The abundance of accounts of journeys to Italy has led researchers to refer to them collectively as “Italian tours” (Italian: “*viaggio d'Italia*”; French: “*voyage d'Italie*”; Polish: “*podróż włoska*”), displaying several generic characteristics. These typically featured a combination of the travellers' effusions concerning contemporary Italian cultural phenomena and intertextual reflection on the writings of other visitors to the same or nearby sites (whose travelogues were frequently perused during the journey

1 Olga PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch w polskiej i francuskiej literaturze okresu romantyzmu* [The Representation of Italy in Polish and French Literature of the Romantic Period], Krakow 2003, p. 13.

2 It has been suggested that Łucja Rautenstrauchowa undertook the trip to Italy for her nephew's health, having previously travelled through Germany and Switzerland (cf. Anna JAKUBISZYN-TATARKIEWICZOWA, *Od Malmaison do Puław czyli Odyseja polskiej Korynny* [From Malmaison to Puławy, or the Odyssey of the Polish Corinne], in: *Kamena* 1958, Nos. 10–12, p. 22). Rautenstrauchowa herself, however, does not mention the reason or any permanent travelling companions that she might have had. The latter is not at all unusual (cf. Reinhold SCHIFFER, *Oriental Panorama: British Travellers in Nineteenth-Century Turkey*, Amsterdam – Atlanta, GA 1999, p. 48).

itself) with subjective, personal experience of travelling. In view of that, the genre tended towards a hybrid of memoirs, diaries and letters, addressed to a certain “you”,³ and was relatively free from formal constraints.⁴ This article seeks to present Łucja Rautenstrauchowa’s *W Alpach i za Alpami* [In and Beyond the Alps] (1847) as a specimen of the Italian tour genre, its major departure from the convention being its extravagant sentimentality.

Łucja Rautenstrauchowa (1798–1886), as she is known to readers of Polish literature today, was born into the Giedroyc family of Lithuanian princes,⁵ of medieval origin. At twenty-two, she was married to General Józef Rautenstrauch, twenty-five years her senior. On account of her husband’s marital infidelity and overall spousal incompatibility, separation was decided in 1827, but the marriage was not fully terminated until 1842, with the General’s death. In fact, General Rautenstrauch had been a loyal supporter of the Russian tsar, which was a shameful affair for his patriotically minded wife at the time of the 1830 November Uprising.⁶ After his death, the widow never remarried. In her youth, Rautenstrauchowa, together with her sister Kunegunda, had been among the first women to attend university lectures delivered by Ludwik Osiński, a Classicist Polish poet, translator and literary critic.⁷ Knowledgeable about literature and painting, Rautenstrauchowa – in the course of her travels – was thus able to situate herself in the position of aesthetic subject in contrast to her eighteenth-century predecessors, who may have been aspiring to this “*by class, but not by gender*”.⁸

Rautenstrauchowa was a published writer: *In and Beyond the Alps* was her last full-length literary work. She had made her literary debut in 1821, with the publication of a sentimental romance, *Emmelina i Arnolf* [Emmeline and Arnolf]. In the following year, she published a pamphlet entitled *Mysli o wychowaniu kobiet* [Thoughts on Female Education]. Thoughts demonstrated her reformatory spirit by proposing several radical postulates, such as the need for women to be educated enough to become partners for men – or even politicians.⁹ In 1830 and 1831, two more novels were written by Rautenstrauchowa, both influenced by Ann Radcliffe’s and Matthew Gregory Lewis’s Gothic tales:

3 O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, pp. 39–48, 135–141.

4 Stanisław BURKOT, *Polskie podrózpisarstwo romantyczne* [Polish Romantic Travel Writing], Warsaw 1988, p. 27; O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, p. 136.

5 Lithuanian: “Giedraitis”.

6 Magdalena GIEDROJĆ, *Włoska podróż Łucji z Giedroyciów Rautenstrauchowej* [The Italian Journey of Łucja Rautenstrauchowa née Giedroyc], unpublished M.A. dissertation, Lublin: Maria Curie-Skłodowska University, 1996, pp. 10–14.

7 M. ILNICKA, *Łucya z księżąt Giedroyciów Rautenstrauchowa* [Łucya Rautenstrauchowa of the Giedroyc Princes], in: *Bluszcz* 1886, Nos. 19–21; M. GIEDROJĆ, *Włoska podróż*, p. 9.

8 Elizabeth A. BOHLS, *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics*, Cambridge 1997, p. 19.

9 Cf. M. GIEDROJĆ, *Włoska podróż*, pp. 19–20.

Ragana czyli *Płochosc* [Ragana, or Flightiness] and *Przeznaczenie* [Fate]. However, the plots of her novels proved too complicated to appeal to a wider readership.¹⁰ It seems that the writer felt more comfortable with travel writing, as she wrote and published several travelogues: *Wspomnienia moje o Francji* ([My Memories of France] 1839), *Ostatnia podróż do Francji* ([A Recent Trip to France] 1841) or the partly domestic *Miasta, góry i doliny* ([Towns, Hills and Valleys] 1844). The latter, as Andrzej Zieliński tells us, enjoyed considerable popularity in its day and had served to introduce an exaggeratedly sentimental view of the Polish Tatra Mountains, a trip into which was seen as fraught with dangers and difficulties.¹¹

To date, little sustained investigation into Łucja Rautenstrauchowa's literary work has been conducted. She receives an entry barely one page long in Grażyna Borkowska, Małgorzata Czermińska and Ursula Phillips's 2000 *Pisarki polskie od średniowiecza do współczesności. Przewodnik* [Polish Women Writers from the Middle Ages to Modern Times: a Survey].¹² Only one M.A. dissertation has been written on her oeuvre: *Włoska podróż Łucji z Giedroyców Rautenstrauchowej* [The Italian Journey of Łucja Rautenstrauchowa née Giedroyć] by Magdalena Giedrojć (1996). During the decade following her death, a few brief biographical notes appeared in Polish-language literary magazines. Until the 1960s, if Rautenstrauchowa receives any mention in collections of mountain goers' diaries or studies of early Polish novel, these are not devoid of gentle sarcasm, the trend possibly initiated by Ferdynand Hoesick's 1913 *Tatry i Zakopane: przeszłość i teraźniejszość* [The Tatras and Zakopane: the Past and the Present]. He deprecates her descriptions as "literary, very banal and pretentious, impressions of an affected woman, which in Molière's France would have earned her the name of a *précieuse*".¹³ Hoesick's stock adjectival expressions used to describe Rautenstrauchowa's writing include: "pełen romantycznej przesady i egzaltacji" ["romantically gushing and exaggerated"],¹⁴ "Byronic" and "ultra-romantic".¹⁵ What Hoesick finds utterly intolerable in Rautenstrauchowa's style is her metaphors: he particularly detests one which presents the Kościeliska Valley in the Tatra Mountains as

10 A point discussed by A. JAKUBISZYN-TATARKIEWICZOWA, *Od Malmaison do Puław*, p. 22.

11 Andrzej ZIELIŃSKI, *Romantyczne wędrówki po Galicji* [Romantic Wanderings in Galicia], Wrocław – Warsaw – Krakow – Gdańsk 1987, p. 13.

12 Grażyna BORKOWSKA, Małgorzata Czermińska and Ursula Phillips, in: *Pisarki polskie od średniowiecza do współczesności. Przewodnik* [Polish Women Writers from the Middle Ages to Modern Times: a Survey], Gdańsk 2000, pp. 46–47.

13 Ferdynand HOESICK, *Tatry i Zakopane: przeszłość i teraźniejszość* [The Tatras and Zakopane: the Past and the Present], Part II, Poznań – Warsaw – Vilnius 1913, p. 30. Translation from the Polish language is mine; the original reads: "opisy literackie, bardzo banalne i pretensjonalne, wrażenia kobiety, która we Francji za czasów Moliera zasłużyłaby sobie na miano *précieusy*".

14 F. HOESICK, *Tatry i Zakopane*, p. 35.

15 *Ibidem*, p. 36.

youthful Minerva wearing the headdress of a new wife.¹⁶ A similarly critical attitude is maintained by Konstanty Wojciechowski in his *Historja powieści w Polsce* [A History of the Novel in Poland], published posthumously in 1925. Since Wojciechowski cannot omit to mention Rautenstrauchowa's sentimental romances as a stage in the development of the novel genre in Poland, he discusses them disparagingly as “*deviations of the sentimental type*”,¹⁷ “*the author pushing it to the limit*”, “*external signs of emotion becoming a caricature*”,¹⁸ a mockery of the genre or a parody of the trend.¹⁹ Clearly, several decades would need to have elapsed for literary scholars to grasp the notion of “*domesticated sublime*”, a mode of women's subjectivity different from men's, derived from a systematic study of journals and autobiographies by writers of both sexes.²⁰

As late as 1958, Anna Jakubiszyn-Tatarkiewiczowa states quite explicitly that Rautenstrauchowa does not fare well with Polish historians of literature.²¹ Among the first heralds of a shift in critical approaches to Łucja Rautenstrauchowa and her writing is Halina Ptakowska-Wyżanowicz. In her 1960 book entitled *Od krynoliny do liny* [From the Hoop Skirt to the Climbing Rope], she refers but briefly to Rautenstrauchowa as a Tatra tourist. Ptakowska-Wyżanowicz begins her discussion on a familiar, ironical note, which is soon discarded as she compares Rautenstrauchowa's style to George Sand's.²² In 1961, when Zofia Sinko discusses Rautenstrauchowa's major novels, she subtly derides the author for her self-professed intention to enrich Polish literature, as she put it in one of her prefaces.²³ In 1962, Rautenstrauchowa's own 1857 translation (jointly with Karol Witte) of

16 Ibidem, p. 37. His words are as follows: “*To porównanie Kościeliskiej Doliny do Minerwy w czepeczku młodej mężateczki z amorkiem na kolanach jest wprost nieocenione*”, the diminutives adding extra mockery to the fragment. It may be interesting to observe that in a male-authored Italian tour (*Wspomnienia Włoch i Szwajcarii z podróży odbytych ... w latach 1832 i 1839* [Memories of Italy and Switzerland from the Tours Made ... in the Years 1832 and 1839] by Bartłomiej J. L. Orański) a similar comparison of Florence to a young diligent female student (cf. O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, pp. 118–119) has not become subject to similar ridicule.

17 Konstanty WOJCIECHOWSKI, *Historja powieści w Polsce: rozwój typów i form romansu polskiego na tle porównawczem* [A History of the Novel in Poland: a Comparative Study of Types and Forms], ed. Zygmunt Szwejkowski, Lvov 1925, p. 151. Translation from the Polish is mine throughout; the original reads: “*zwyrodnienia typu sentymentalnego*”.

18 K. WOJCIECHOWSKI, *Historja powieści w Polsce*, p. 154. The original: “*autorka przeciągnęła strunę*”; “*zewnątrzne objawy uczuć przechodzą w karykaturę*”.

19 Ibidem, p. 155.

20 Susan M. LEVIN, *Dorothy Wordsworth and Romanticism*, New Brunswick and London 1987; Anne MELLOR, *Romanticism and Gender*, New York & London 1993; Angela D. JONES, *Romantic Travel Writers and the Representation of Everyday Experience*, in: *Women's Studies* 1997, 26:5, pp. 497–521.

21 A. JAKUBISZYN-TATARKIEWICZOWA, *Od Malmaison do Puław*, pp. 16–22.

22 Halina PTAKOWSKA-WYŻANOWICZ, *Od krynoliny do liny* [From the Hoop Skirt to the Climbing Rope], Warsaw 1960, pp. 14–15.

23 Zofia SINKO, *Powieść angielska osiemnastego wieku a powieść polska lat 1764-1830* [Eighteenth-Century English Novel and Polish Novel in the Years 1764-1830], Warsaw 1961, p. 173.

Madame de Staël's *Corinne* is republished, edited by the already-mentioned Anna Jakubiszyn-Tatarkiewiczowa who not only contextualises the novel but also outlines the figures of both translators. In 1998, when Ewa Hadrian takes to editing and introducing a selection of passages from *Towns, Hills and Valleys*, she approaches her subject with due respect and without deriding her sentimental tendencies. Hadrian merely observes detachedly that Rautenstrauchowa may perhaps be following the dictates of the romantic sublime too far, and that it is not clear how much is true and how much is literary invention in the travel account at issue.²⁴

In and Beyond the Alps is Łucja Rautenstrauchowa's fourth, and last, work. Giedroją observes that it was her only text to be ever republished (1847; 1850).²⁵ Comprising three volumes of ca. two hundred pages each, *In and Beyond the Alps* documents Rautenstrauchowa's 1840s Italian journey, which follows a rather standard route (i.e. imitating Joseph Addison's 1705 *Remarks on Several Parts of Italy in the Years 1701, 1702, 1703*) from Piedmont, Turin, Pisa, Florence and Rome (Vol. I), Rome's surroundings, Naples, Sorrento (Vol. II), to Pompeii, Mt. Vesuvius, back to Rome again, then Bologna, Padua and Venice, already visited four years before (Vol. III). The final point on Rautenstrauchowa's itinerary is Trieste, after which no details of the journey home are provided, with the exception of a changing landscape, marked by the sight of a birch tree.²⁶ The latter operates on a metaphorical level as a visible gateway from the foreign to the domestic and the familiar, an unofficial frontier between the two worlds.

24 Ewa HADRIAN, *Romantyczka w podróży: górskie peregrynacje Łucji z Giedroyciów Rautenstrauchowej* [A Romantic Lady on the Road: Mountain Tours of Łucja Rautenstrauchowa née Giedroyc], Lublin 1998, pp. 16–17.

25 M. GIEDROJĄ, *Włoska podróż*, p. 15.

26 To frame her narrative at the end of Volume Three, having left Venice, passed through Trieste and thus leaving the Italian adventure behind her, the writer notes: "oko spostrzegło przy drodze niedbale zwieszoną brzozę, w białej swej szacie, z lekkimi na wiatr puszczone warkoczy... a widok tego rodzinnego drzewa (nieznanego na południu), inne obudził, zatarł tamte wrażenia. Była to jakby na spotkanie z domu przybyła siostra! zdało mi się słyszeć czule wymówione słowa: – Czyś już zapomniała rodzinną twą strzechę?... gdzież się w twej duszy podziały wspomnienia dni dziecinnych... młodzieńczych marzeń... złotych nadziei co może pod obcem nie zakwitłyby niebem!... czyż nie słyszysz tego głosu matki co mówi pamiętaj i kochaj!..." ["the eye caught sight of a casual roadside birch tree, in its white garment, with its lightweight wind-blown tresses... and the sight of this familial tree (unknown in the south) has obliterated those impressions by replacing them with others. It was as if a meeting with a sister just arrived from the family home! i thought i heard loving words: Have you forgotten your family's thatched roof?... where did your soul mislay the memories of your childhood days... youthful dreams... golden hopes which might perhaps never have been realised under foreign skies!... do you not hear the mother's voice saying 'remember and love!...'"] Łucja RAUTENSTRAUCHOWA, *W Alpach i za Alpami* [In and Beyond the Alps], 3 vols., Warsaw 1847, vol. III, pp. 201–202. As all quotations from and references to *W Alpach*... come from this edition, acknowledgements will hereafter be limited to volume and page numbers only. Spelling and grammar of the Polish text are original; translation from the Polish language is mine throughout.

The conventional form of nineteenth-century travel writing was epistolary,²⁷ which also subsumed diaristic elements. From the eighteenth century onwards, the division between various life-writing genres was arbitrary: journals, letters and journal-letters²⁸ were often viewed as one capacious genre, considered a good vehicle for travel writing. It is known, for instance, that “*Arthur Young classified epistolary travel accounts under the heading of ‘diaries’, and the Monthly Review opined that ‘the form of a journal’ is ‘the natural form for travels’.*”²⁹ However, it has to be noted that earlier travel books by Łucja Rautenstrauchowa were fictionalised accounts, without imitating a letter sequence. In contrast, in tribute to tradition, Rautenstrauchowa’s *In and Beyond the Alps* does use the epistolary format. Yet Rautenstrauchowa, while emulating familial correspondence, tends to be rather liberal in her observation of the convention: for example, she does not insert dates into her travelogue as part of letter-chapter headings. This unorthodox treatment of dating demonstrates that, despite the use of a traditional form, Rautenstrauchowa’s concerns may not be exactly the same as those of other contemporary writers, particularly in terms of verisimilitude. Nonetheless, it must be said that her travelogue is based on authentic letters written and notes taken during the author’s actual journey.³⁰ Magdalena Giedroją suggests that Rautenstrauchowa’s text may be viewed as one long familial letter, devoid of opening or closing structures (if chapter titles are disregarded as markers of division), and that due to its extensive reliance on the past tenses, it approximates the travel memoir genre.³¹

The selection of the epistolary form as the vehicle for a travel account necessitates other choices, including the figure of a narratee. Rautenstrauchowa’s affectionate “*Antos*”, or Italianised “*Antonio*” – as she occasionally calls him at the later stages of her journey, has been identified as Antoni Edward Odyńiec (1804–1885), a Polish Romantic poet who was a close friend of the author’s,³² and an acquaintance of the greatest three Polish Romantic poets – Adam Mickiewicz (1798–1855), Juliusz Słowacki (1809–1849) and Zygmunt Krasiński (1812–1859). Rautenstrauchowa’s narratee is never explicitly referred to with

27 Betty T. BENNETT, *Mary Shelley’s Letters: the Public/Private Self*, in: *The Cambridge Companion to Mary Shelley*, ed. Esther Schor, Cambridge 2003, p. 217.

28 A popular form of eighteenth-century serial writing (cf. Harriet BLODGETT, *Centuries of Female Days: English Women’s Private Diaries*, New Brunswick 1988, pp. 23–24; Clare BRANT, *Eighteenth-Century Letters and British Culture*, Houndmills, Basingstoke 2006, pp. 25–30).

29 Charles L. BATTEN, *Pleasurable Instruction: Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature*, Berkeley – Los Angeles – London 1978, p. 38.

30 Cf. Betty T. BENNETT, *Mary Wollstonecraft Shelley: An Introduction*, Baltimore and London 1996, p. 113; B. T. BENNETT, *Mary Shelley’s Letters*, p. 220; M. GIEDROJĄ, *Włoska podróż*, p. 60.

31 M. GIEDROJĄ, *Włoska podróż*, p. 60.

32 Cf. *ibidem*, p. 23.

his surname,³³ and is merely presented as a male friend of the female traveller narrator. Her forms of address are quite familial, almost intimate, some of them assuming his familiarity with certain facts of the writer's life and her outlook, as well as his eagerness to accompany her mentally on her Italian tour.³⁴ Rautenstrauchowa frequently uses his first name, some of her addresses including: "A więc chcesz, Antosiu, najprzód się wstrzymać na chwilę przed temi Alpami... Niechże się według woli twej stanie" ["So you want, Antoś, first to stop for a moment before the Alps... Let it be as you wish"];³⁵ "Ale w tem twoja jedynie, Antosiu, wina" ["That is only your fault, Antoś"];³⁶ "Uważaj, Antosiu, ten skromny i lakoniczny ... napis" ["Regard, Antoś, this modest and laconic ... inscription"];³⁷ "Chcesz, bym ci Włochy opowiadała, Antosiu" ["So you want me to tell you about Italy, Antoś"];³⁸ "Życzę ci Antosiu, ... prosto polecć do Neapolu" ["I wish you would, Antoś, ... fly straight to Naples"];³⁹ "Wybacz mi, Antosiu, ten długi ustęp" ["Excuse, Antoś, this longish passage"];⁴⁰ "Pójdź tylko, Antonio, brzegiem morza" ["Just take a walk, Antonio, along the sea shore"].⁴¹ At numerous points, she spices her text with simple conversational discourse markers, such as "So you see, Antoś", or "Yes, Antoś", and the like.

Needless to say, for mid-nineteenth-century travel writers (and their readers), familiarity with the convention and its standard features, was vital. Reader expectations were likewise conventionalised: theirs was a "tradition that expected figuration and selection in travel books and in which the boundary between travel and fiction was contested".⁴² While frequent addresses to one's readers create an aspect of what Ian Watt has called formal realism, Rautenstrauchowa's traveller also thinks fit to include statements concerning her own truthfulness and reliability.⁴³ The statements are repeated at various occasions, as travel writing conventions required. To enhance her narratorial credibility, Łucja Rautenstrauchowa makes several explicit declarations of truth-telling. When travelling through

33 Similarly reticent to publicly parade herself as a writer, Rautenstrauchowa seems to hardly claim authorship with the bare initials of "L. z G. R." ["L. R. née G."], which nevertheless leaves little doubt as to her identity.

34 As Giedrojc notes, on account of their long lifespans, Rautenstrauchowa and Odyniec shared a sense of alienation in the epoch of Positivism; mentally, they still belonged with the past era of Romanticism (M. GIEDROJC, *Włoska podróż*, pp. 24-26).

35 I, p. 1.

36 I, p. 25.

37 I, p. 53.

38 I, p. 58.

39 I, p. 74.

40 I, p. 96.

41 II, p. 151.

42 Jeanne MOSKAL, *Travel Writing*, in: *The Cambridge Companion to Mary Shelley*, ed. Esther Schor, Cambridge 2003, p. 243.

43 Ian WATT, *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, Harmondsworth 1979.

the Alps, she says in a seemingly casual manner: “*Opisać ci Simplonu nie mogę, bom go niewidziała*” [“I cannot describe Simplon Pass to you, because I have not seen it”].⁴⁴ Another representative fragment reads: “*ja na nieszczęście nie umiem opisywać, czegom nie widziała! Dla dotrzymania ci słowa pojechałam, widziałam, i powiem ci, com widziała*” [“unfortunately I cannot describe what I have not seen! To keep my word, I went there, saw it and will tell you what I have seen”].⁴⁵

When entering upon a subject dear to her – and to many other Italian tourists for that matter, that of George Gordon Lord Byron and his genius, she needs to rely on trustworthy sources of information, such as *Conversations de Lord Byron*. From the latter, she quotes in French, or her own talks with Countess Teresa Guiccioli, whom the narrator claims to have met in Paris in 1834.⁴⁶ These guarantee first-hand accounts of events to her: from Guiccioli, for example, Rautenstrauchowa learnt fairly intimate details, such as the fact that Lord Byron “*na śniadanie wypijał filiżankę zielonej herbaty bez cukru ani mleka, i żółtko surowego jaja*” [“breakfasted on a cup of green tea without milk or sugar, and a raw egg yolk”].⁴⁷ Pieces of formal realism like this clearly serve the purpose of proving one’s, as well as one’s informer’s, reliability.⁴⁸

More straightforwardly, Rautenstrauchowa aims to corroborate the artless sincerity of her text in yet another way, namely by refusing to resort to affected exclamations: “*Nie mam ja zawsze i ciągle zapалу na wszelkie zawołanie, a udawać nieumiem. Nieumiem także chwalić i unosić się jedynie dla tego, iż tam przede mną chwalono, po mnie unosić się będą. ... Nieraz słyszałam od ciebie, że w opowiadaniu nad wszystko lubisz prawdę. Ta nawet w kraju poezji niemoże być zawsze estetyczną. Trzeba ci więc się przygotować na rzeczy często suche i twarde. Wreście wszystko jest na tym świecie względnem; sama nawet prawda.*” [“I cannot pretend to be always and at all times enthusiastic. I cannot also praise or extol something because before me it was praised, and after me it will be extolled. ... I have often heard you say that you have a preference for truth in a story. But even in a poetic

44 I, p. 52.

45 I, p. 25; my emphasis.

46 I, pp. 85–86.

47 II, p. 86.

48 At this point, it must be noted that retracing the steps of famous Romantics, Byron’s in particular, was a popular part of Italian tours made by the Polish and by the French (cf. O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, pp. 66, 87–88, 104). On a more general note, it has been found that, to an extent, Polish Romanticism (the dates for which are 1822–1863) grew out of a certain amount of Britainomania, and as early as the 1820s came to embrace a Byron-style Italophilia. In the field of travel writing, this manifested itself in several translations of English-language Italian tours, beginning with the early (1805) Warsaw edition of Patrick Brydone’s 1773 *A Tour Through Sicily and Malta: In a Series of Letters to William Beckford, Esq. of Somerly in Suffolk* (cf. Henryk BARYCZ, “Notes” and “Afterword”, in: Michał Wiszniewski, *Podróż do Włoch, Sycylii i Malty* [A Tour of Italy, Sicily and Malta], Warsaw 1982, p. 498).

country, this may not always be appealing. So you need to prepare for things often dry or harsh. After all, everything in this world is relative, even truth itself.”⁴⁹

Consistently, Rautenstrauchowa tends to show her respect for the principle of feminine decorum, but altogether her travel book contains little of what might be termed properly apologetic. Two examples of her building a convenient veneer of objective limitations are as follows: “Kto przyrzeka Włochy tłumaczyć, albo ich nie zna, lub gorzej, bo poznavszy nie zrozumiał ich wcale.” [“Whoever promises to explain Italy either does not know the country, or – having known it – has failed to understand it.”]⁵⁰ or “Nic bowiem nudniejszego, jak opisy rzeczy nieznanych ... Dla tego to podróże, w chwili wyjazdu do opisanego kraju, czytać tylko trzeba, lub z niego wróciwszy. Inaczej biada autorowi! ... Będą to tylko jakieś Włoch próbki; weź z nich te, które ci w oko wpadną; inne omiń niepatrząc.” [“Nothing is more boring than descriptions of things unknown... That is why these travels ought to be read only at the moment of leaving for the country described, or upon one’s return. Otherwise, pity the author! ... These will be but glimpses of Italy; feel free to follow those which arrest your attention; skip others without looking.”]⁵¹

Conventional apology apart, Rautenstrauchowa’s travel account is extremely well documented: after all, the era of local *ciceroni* (guides for sightseers, knowledgeable about local curiosities) is over, and the demand for legitimate data has already been made clear by travellers’ employing *antiquari* (guides well-informed about the antiquity) instead.⁵² This trend towards verifiable information is reflected in the travelogue at issue: it contains numerous footnotes, referencing the writer’s sources, or comprising external information, unrelated to her immediate experience while travelling. Beyond doubt, Rautenstrauchowa’s footnotes reveal the author to be an accomplished upper-class lady and a competent reader of foreign language books, as her several citations in French testify. Enthusiastically, she quotes *La Nouvelle Héloïse*, very much like Mary Shelley did in her 1817 *History of a Six Weeks’ Tour*;⁵³ she indulges in an ironical critique of Jean-Jacques Rousseau only to pass on to François-René Chateaubriand’s *Voyage en Amérique, en France et en Italie* (1827); she highlights Henri Stendhal’s comparison of Florentine churches to barns in his *Histoire de la peinture en Italie* (1817).⁵⁴

49 I, p. 60.

50 I, p. 58.

51 I, p. 61.

52 H. BARYCZ, “Notes” and “Afterword”, p. 495.

53 I, p. 15. Cf. *Mary Shelley, History of a Six Weeks’ Tour Through a Part of France, Switzerland, Germany, and Holland With Letters Descriptive of a Sail Round the Lake of Geneva, and of The Glaciers of Chamouni. 1817.* <<http://www.archive.org/stream/sixweekhistoryof00shelrich#page/50/mode/2up>> [cit. 2011-05-05]

54 I, pp. 106, 184.

Naturally, Łucja Rautenstrauchowa's text would not be complete without references to contemporary travel writers, witness her many footnotes listing *Italie pittoresque* by Jacques Marquet de Norvins (1836), *Scènes de la vie italienne* by Joseph Méry (published 1837), *Voyage en Italie* by Jules Janin (1839), or *Une année à Florence* by Alexandre Dumas (1841).⁵⁵ Her insistent referencing of French-language sources is easy to account for: translations of French travel writers were more numerous than those from other tongues, the French language being the second language of Poland's upper class. As her reading demonstrates, Rautenstrauchowa is well versed in recent travel publications, and prepared to enter into topical debates, for example about the aesthetic appeal of the Arno river: as she puts it hyperbolically, there has never been an uglier river.⁵⁶

For the sake of her reader, putting her footnotes to yet another use, she elaborates on Mont Blanc and its vicinity (she renders the peak's name as "*Biała Góra*" ["White Mountain"]);⁵⁷ she provides additional details on a range of musical instruments,⁵⁸ history,⁵⁹ Polish poets,⁶⁰ date of Lord Byron's 1823 landing on the Greek island of Cephalonia and his 1824 death,⁶¹ the Pope's last will,⁶² the papal tiara,⁶³ or the Vesuvius explosions and ensuing earthquakes.⁶⁴ Rarely does she fill her footnotes with anecdotes, as in the story of two fops, dividing their time between two Florentine coffee houses.⁶⁵ Expectedly, this type of external information, unrelated to the traveller's personal experience, is not restricted to the footnotes: it frequently occupies the space of entire letters. The museum-going convention is occasionally called for to provide an excuse for involved discussions of art, history, politics, religion or social issues. But it must be remembered that, to Łucja Rautenstrauchowa, museum and gallery going is appealing in itself as she perceives the study of Italian art and history as the key to understanding Italy.⁶⁶

55 I, p. 77.

56 I, p. 77. The original reads: "*Dolina Arno jest zapewne ładna; ale ani uroków żadnych nie trzeba w niej szukać, ani oczekiwać, by jakąś estetyczną obudziła fantazyę. A sam Arno?... Ach Arno! niewiem, czym widziała w życiu brzydszą od niego rzekę!*".

57 I, p. 12.

58 I, p. 41.

59 I, p. 66.

60 I, p. 78.

61 I, p. 89.

62 II, p. 88.

63 II, p. 91.

64 III, p. 62.

65 III, p. 48.

66 I, pp. 74, 184, 198.

There exist several biographical issues which suggest the identity of the traveller persona and the narrating self with the actual writer.⁶⁷ The social status of the writer, inscribed in her travelogue, also serves to underscore this identity. Łucja Rautenstrauchowa represents herself as a “proper lady” (to use a term of Mary Poovey’s),⁶⁸ able to follow her fancy wherever it takes her. She mixes with upper-class company: she socialises with Countess Potocka, Michał Wiszniewski – a Polish philosopher, literary historian and professor of the Jagiellonian University in Krakow;⁶⁹ she is admitted to the Pope’s audience chamber; she wishes to attend a literary salon when in Florence. Significantly, somewhat contrary to generic requirements of a nineteenth-century travelogue,⁷⁰ Rautenstrauchowa’s text frequently fails to mention travelling practicalities, such as food or transportation prices, or the quality of accommodation and standards of cleanliness at the hostleries where she stays. It would seem that these details are altogether unimportant: as a “proper lady”, Rautenstrauchowa can afford to wander, explore and muse undisturbed. Only once does she complain about the greediness of *voituriers* (coachmen), and travellers’ having no choice but to meet their extraorbitant pecuniary demands;⁷¹ only once does she find fault with post horses and dirty, uncomfortable Italian inns.⁷² Complaints of this kind are, on the whole, part and parcel of the travel writing convention, but Rautenstrauchowa discards these motifs soon after her journey begins. The presentation of down-to-earth realistic detail is abandoned altogether and the travelogue tends to become preoccupied with the narrator’s experiences and observations. After all, discussion of practicalities such as food, lodgings or prices was to be avoided by “proper ladies” as indecorous. If Rautenstrauchowa does mention any money-related matters, these are connected with

67 Recent theories of autobiography (travel writing being seen as a type thereof), as proposed by Philippe Lejeune, postulate the so-called autobiographical pact, i.e. a working identity of the author, narrator and protagonist in a life writing text (Philippe LEJEUNE, *Le Pacte autobiographique. Nouvelle édition augmentée*, Paris 1996). Hence the name of the author is used herein interchangeably with the term “narrator”.

68 Mary POOVEY, *The Proper Lady and the Woman Writer: Ideology as Style in the Works of Mary Wollstonecraft, Mary Shelley and Jane Austen*, Chicago and London 1985.

69 It is worth noting that Michał Wiszniewski also authored an account of his 1845 journey. It was published in Warsaw in 1848 under the title of *Podróż do Włoch, Sycylii i Malty* [A Tour of Italy, Sicily and Malta]. It is interesting that in 1848 Wiszniewski took another tour of Italy, where he ultimately settled down for the rest of his days in 1865 (S. BURKOT, *Polskie podróżopisarstwo romantyczne*, p. 364). The purpose of his final journey to Italy was to escape political persecution, while the previous trip of 1845 was aimed at improving his health, researching Polish written artefacts kept at Italian libraries as well as becoming acquainted with the teaching and management of Italian institutions of higher education (cf. H. BARYCZ, “Notes” and “Afterword”, p. 502).

70 Cf. Chloe CHARD, *Pleasure and Guilt on the Grand Tour: Travel Writing and Imaginative Geography 1600–1830*, Manchester 1999; A. D. JONES, *Romantic Women Travel Writers*.

71 I, p. 75.

72 I, p. 76.

elegant living standards, e.g. a gardener's and a footman's wages,⁷³ or the estimated worth of the papal carriage, encountered by chance on a road to Castel Gandolfo.⁷⁴

Rautenstrauchowa the travel writer obeys the convention in one more way: by bestowing what has been called synoptic titles⁷⁵ on her letter-chapters. Commonly, Łucja Rautenstrauchowa limits these to catalogues of the sights seen. Yet some of her letter-chapter titles show clearly that certain cultural issues predominate over regular sightseeing: "Coppet – Necker – madame Staël",⁷⁶ "Pisa – Lord Byron",⁷⁷ "Italy after the fall of the Roman Empire",⁷⁸ "Dante ... – Divine Comedy",⁷⁹ "History",⁸⁰ or "More about music".⁸¹

Another aspect to be noted is the presence of dialogues. As is well-known, in any literary narrative, the narrator may relate events through mimesis (*showing*, i.e. reliance on scenes with dialogue which provides the grounds for illustrating unique idiolects⁸² of characters) or diegesis (*telling*).⁸³ Hence the proportion of *mimesis* to *diegesis* in the journals at issue is also interesting as it shows what Susan Lanser has called "mimetic authority", i.e. a combination of the following:

1. *belief that the narrator is honest and sincere; that is, that he or she will not dissimulate and will speak the truth as far as he or she perceives it; that the narrator will not omit any information that is crucial to the meaning of the story;*

2. *a belief that the narrator is intellectually and morally trustworthy; that is, that his or her perceptions and mental capacities are at least acceptable, useful, and accurate, if not enlightening; and*

3. *evidence that he or she has sufficient competence as a storyteller to present the story in a manner that is coherent, complete, and skilful enough for it to remain 'tellable'.⁸⁴*

To this end, the travel writer at issue includes mimetic (dialogic) elements, or references thereto. The method employed by Łucja Rautenstrauchowa does not, however, allow her

73 II, pp. 92–94.

74 II, p. 136.

75 Cf. Franz Karl STANZEL, *a Theory of Narrative*, Cambridge 1984.

76 I, p. 25.

77 I, p. 81.

78 I, p. 117.

79 I, p. 126.

80 III, p. 1; III, p. 15.

81 III, p. 40.

82 Gérard GENETTE, *Narrative Discourse*, transl. Jane E. Lewin, Oxford 1980, pp. 183–184.

83 This distinction between mimesis (i.e. imitated speech of a character) and diegesis (authorial discourse) goes back to Plato's *Republic*, Book III.

84 Susan SNIADER LANSER, *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*, Princeton, New Jersey 1981, pp. 170–171.

to begin with scraps of recorded dialogues,⁸⁵ yet she does not as a rule limit herself to barely noting the progress of the journey. On the whole, her chapter beginnings tend to be rather impressionistic and closely related to her own feelings experienced while visiting the various localities, witness: “*Podróż do Turynu najlepiej mnie przekonała o mem do podziwu, do uniesień małym usposobieniu*” [“The journey to Turin has best convinced me of my limited capacity for wonder and exultation”];⁸⁶ “*Niewiem czy jest kto na świecie, żeby na zimno, bez zapалу a przynajmniej wielkiego wzruszenia, po raz pierwszy Rzym ujrzeć*” [“I do not know of anybody in the world who would see Rome for the first time with a detached attitude or without being greatly moved”];⁸⁷ or “*Veder Napoli e poi morire. Ujrzeć Neapol a potem umrzeć!*” [“See Naples and die!”].⁸⁸ Besides personal statements like the above, she sometimes begins by initiating a dialogue with her narratee, as in one of the cases of Genettean anticipation: “*Później ci powiem, Antosiu, gdzie i jak powtórnie napotkałam owego poetę, owe dwie kobiety; jak dziwnym zdarzeniem widziałam obie, a każdą w inny sposób żegnającą się ze światem. Teraz muszę śpieszyć do Florencji...*” [“I shall tell you later, Antoś, about where and how I met that poet and those two women again; in what unusual circumstances I saw both of the latter as each of them was saying her good-bye to the world, but in different ways. Now I must hurry on to Florence...”].⁸⁹

Passages like this show that in *In and Beyond the Alps*, Łucja Rautenstrauchowa makes use of her ear for dialogue. Other than addressing her narratee, she records several lively and moving conversations, both ones in which she participates and ones which she overhears, the latter often aiming to demonstrate – apart from truth-telling – the traveller’s sensibility. Examples include a tearful scene featuring child chimney sweeps;⁹⁰ an exchange with a gentleman trying to decide to which lady he should send flowers and to which – a gift of sweets;⁹¹ the traveller’s hiring a cab and telling the driver to take her where he will, as long as it is away from the hustle and bustle of Naples;⁹² or the entire sequence concerning a male poet and two ladies, Angelina and Countess Egeria.⁹³

While the above evidently situates *In and Beyond the Alps* in the travel writing tradition, Rautenstrauchowa’s departures from the travelogue genre can be conspicuous. The title of Łucja Rautenstrauchowa’s work provides no clue as to the writer’s approach to the

85 This would be tantamount to straightforward imitation of Laurence Sterne.

86 I, p. 62.

87 II, p. 1.

88 II, p. 146.

89 I, p. 102.

90 I, p. 42.

91 II, pp. 104–105.

92 II, p. 149.

93 III, pp. 81 ff.

travel genre. It hardly defines the geographical locations visited, barely hinting at the opposition of northern and southern cultures as separated by the Alps.⁹⁴ When Rautenstrauchowa's narrator gives advice to her narratee on how to use the book, she thus summarises the place of *In and Beyond* in the tradition: "Gdy zaś te moje karty mają być, jak mówisz, przeznaczone do uprzyjemnienia cokolwiek tej podróży, i ty, i ja sama nieprzebaczyłabym sobie, gdyby wiedząc o tem, kilku przynajmniej słów z tego dykcjonarza ci niepowiedziała. Pamiętaj jednak proszę, iż przed podróżą włoską, niewarto ich czytać. ... lękałabym się stać ci się całkiem nieznośną. Jak każdy dykcjonarz co w kącie leży, póki do zrozumienia jakiego dzieła nieprzypomniemy o nim, tak i tego nie tykaj rozdziału, aż się Włochy przed tobą otworzą." ["If these leaves of mine, as you say, are meant to make your Italian trip more enjoyable, both you and I would find it unforgivable if I omitted some details from my encyclopaedia. Do remember, however, that there is no point reading them before your Italian trip... I would hate to make myself rather unbearable. As is the case with any encyclopaedia, discarded somewhere in a corner before we remember it in need to understand some work of art – in the same way, do not touch this chapter before Italy throws itself open to you."] ⁹⁵

Although the traveller narrator compares her work to an encyclopaedic compendium of factual information, her text appears to reflect an inexact understanding of the concept of an encyclopaedia. The most prominent deviation from the encyclopaedic convention is that her travel book is spiced with sentimental tales after the Sternean manner. Imitation of Sterne in the 1840s may appear odd at first glance, but it must be remembered that Western ideas of the eighteenth and early nineteenth centuries were not quick to penetrate Polish culture. English novels were usually translated from their French versions, which accounts for additional delay: Laurence Sterne's 1768 *Sentimental Journey* was not rendered into Polish until 1817,⁹⁶ although French adaptations were presumably read by polite society.⁹⁷ Polish sentimentalism is said to have lasted from the second half of the eighteenth century until the 1820s,⁹⁸ with Romanticism following the year 1822. No wonder then that sentimental, Sterne-inspired elements still persisted in the texts produced during the Polish Romantic period. They ranged from unconstrained narrative

94 Cf. M. GIEDROJĆ, *Włoska podróż*, pp. 47–48.

95 I, p. 184.

96 Z. SINKO, *Powieść angielska*, pp. 17, 87.

97 What the Polish reading public treasured in Sterne's writing was his ability to capture fleeting moods, transitory moments and impressions, relishing the understatement and the unfinished sentence, the specific punctuation – dashes, exclamation marks and ellipsis signs, as well as the overall ambience of sensibility (Z. SINKO, *Powieść angielska*, pp. 87–88).

98 Teresa KOSTKIEWICZOWA (ed.), *Słownik literatury polskiego Oświecenia* [Dictionary of Polish Enlightenment Literature], Wrocław – Warsaw – Kraków – Gdańsk 1977, p. 660.

styles, narratorial intrusions, the presence of a narratee in the text, alleged narratorial ignorance of certain facts, fragmentation, *medias res* chapter beginnings, dwelling on petty trivialities, digressions, maudlin sentimentality and moralising attitudes.⁹⁹ Sternean elements in Romantic travel books tended to focus on solitude, simplicity and naivety, friendship, charity and a wide range of other emotions, but were primarily centred around humans as individuals and provided human-oriented reflection rather than concentrating on land- or cityscapes.¹⁰⁰ All of this, obviously, is far removed from the idea of an encyclopaedic compendium of objective and reliable information.¹⁰¹

The author's posing as a sentimental heroine is conspicuous from the very start, as Łucja Rautenstrauchowa devotes considerable space to her dreamy mindset upon entering Italy and crossing the Alps: "*Ptaszki już pokończyły swe wieczorne hymny, i spały po krzewach. Gdzie niegdzie tylko nieśmiała gwiazdka tę ciemną noc przedarłszy, drżący swój promień po granicie śliznęła, lub gdzieś w dolinie ubogiego domostwa, widać byo grubą szybą przyćmione światelko. ... Ja, w najciemniejszym karety kącie na pół uśpiona, marzyłam to o Alpach, to o włoskiej podróży, na którą tysiące układałam coraz odmiennych planów.*" ["Little birds have already finished their evensong and were asleep in the bushes. Only in places did timid little stars glide their light along granite rocks through this dark night, or somewhere in the valley, one could see through the thick glass the little subdued lights of some poor household. ... Half-asleep in the darkest corner of the carriage, I was musing about the Alps and about my Italian tour, for which I was making thousands and thousands of various plans."] ¹⁰²

This passage is interesting for yet another reason: it oscillates between two contrasts: first, the grand Alps pitched against the diminutively-sized birds, stars and lights (the sublime vs. the beautiful in purely Burkean terms); second, the dreamy atmosphere of the inside of the carriage and – as the fragment unfolds – the sudden fright of the horses which go wild, causing palpable danger to the travellers, rescued by a clever servant who manages to stop them. This provokes the narrator's reflection on inevitability of death

99 Cf. Kazimierz BARTOSZYŃSKI, *Sternizm* [Sterneism], in: T. Kostkiewiczowa (ed.), *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, pp. 677–680.

100 Cf. Alina ALEKSANDROWICZ, *Wstęp i opracowanie* [Introduction and Notes], in: Maria Wirtemberska, *Niektóre zdarzenia, myśli i uczucia doznane za granicą* [Maria Wirtemberska: Some Occurrences, Thoughts and Feelings Experienced Abroad], Warsaw 1978, pp. 7–38. In fact, Wirtemberska's *Some Occurrences...* (1816–1818) is another prominent example of sentimentality in full swing, as are her more straightforward imitations of Sterne: *Malwina* [Malvina] (1816) and *Powieści wiejskie* [Countryside Tales] (1819).

101 Curiously, this approach to the encyclopaedic aspect of *In and Beyond* is also upheld by A. JAKUBISZYN-TATARKIEWICZOWA, *Od Malmaison do Puław*, p. 22 who labels Rautenstrauchowa's text "a short encyclopaedia of Italy, approximating a Polish 'Corinne'".

102 I, p. 39.

which she soon discards at a pang of morning hunger and need for a cup of coffee.¹⁰³ That provides another contrast: this time, between the spiritual and the mundane. Because the inn-keeper takes a long time to procure the coffee, the narrator wanders around the small town of Montmelian, walks through a forest and muses about roadside shrines, reminding her of home. She takes this opportunity to let the shrines inspire her to a quiet morning prayer and watches a boy shedding tears and praying in front of one of the road shrines. Concluding that the tears must be caused by destitution, she enlarges on general poverty of the province in which parents are forced to send their young children away to work at an early age, and in her thoughts she thus addresses the boy: “*O płacz, pomyślałam w duszy, płacz biedaku wszystkimi serca twego łzami; ty, któremu przy świetle czarne już chmury horyzont zaległy, i nigdy ci rodzicielskiego niedadzą ujrzeć słońca! ty, które wstępujesz w życie, ciernistą wysłane drogą; a gdy twoi rówiennicy, macierzyńskich doznają pieśczoł i uśmiechów, ciebie zimny w świecie czeka tylko egoizm, duma lub pogarda może... Szczęściem twem będzie, jeśli litość obudzisz!... o jakąż że okropna niedola, kiedy obcą litość można szczęściem nazywać!*” [“Oh, do cry, thought I deep in my soul, do cry, poor soul, with all the tears of your heart; your dawn is buried with black clouds which will not let you bask in parental sunshine! You, who are embarking on life along a route of thorns; when your peers enjoy their mothers’ caresses and smiles, only cold selfishness awaits you in the world, perhaps pride or contempt... Lucky you will be to arouse pity! ... Oh, what terrible misery it is to call a stranger’s *pity* your *luck!*”].¹⁰⁴

This is evident imitation of Sterne: pitying a miserable stranger, inventing his misfortunes, and lamenting them with all the stock rhetorical invocations and punctuation (an abundance of exclamation and ellipsis marks). But the scene develops as new characters enter: a girl carrying a basket and three others. The narrator overhears their conversation and finds out that the crying boy, Victor, is going to Paris to make a busker’s living, which is envied by the other three who have been hired as chimney sweeps for six years and are already starving. They all share two rolls of bread brought by the girl; the scene comes complete with a heart-rending parting of Victor from the rest of the group, with a hint that the girl may be his sweetheart. The sentimental scene is juxtaposed with an objective-sounding history of the Savoy region from the eleventh century onwards: another clash between sentimentality and matter-of-fact information.

Another passage in which Rautenstrauchowa’s narrator explicitly parades her sensibility is the episode concerning an acquaintance of hers, Countess “*A. Her... Po(t)...*”¹⁰⁵ (most probably Countess Antonina Potocka née Mokronowska, b. 1804, married to Count

103 I, p. 39–40.

104 I, p. 42.

105 I, p. 83.

Herman Potocki, d. ca. 1845 in Italy). Set in Pisa, the mecca of the sick, as the narrator explains, on account of its mild climate, the episode recalls a belated reunion with a friend of her youth. Countess “*Po(t)...*” is in poor health, but her casual asking “my dear *Łucja*” when and where they will meet again seems perfectly natural in polite conversation. “*W pięć dni później*” [“Five days later”], however, the narrator reveals, “*jej już nie było... A ja już tylko w tem niebie, do którego mimo wiedzy przy pożegnaniu wzniosłam oczy, jej szukałam wspomnienia*” [“she was gone ... and I could only lift my eyes up to heaven as I did at our parting, to seek a memory of her”].¹⁰⁶

A stock motif of literature of sensibility, that of solitude and its rewards, is also present in Rautenstrauchowa's travelogue as she praises the benefits of solitude in the following words: “*O dobra to rzecz, samotność; ta matka głębokiego rozmyślenia, rzetelnego oceniania siebie i wszech rzeczy świata, ta przyjaciółka religii i cnoty! ... czyści ona i dojrzewa umysł, chłodzi złe nałogi, namiętności usypia, duszę do nieba wznosi.*” [“Oh, solitude is a good thing; it is the mother of profound reflection, reliable assessment of the self and all the things of the universe, the friend of piety and virtue! ... It cleanses and advances the mind, arrests bad habits, puts passions to sleep and elevates the soul to heaven.”]¹⁰⁷

Yet the most accomplished sentimental element is a subplot which extends beyond one letter-chapter, beginning in Volume One and concluding in Volume Three. It involves a blond-haired, presumably Polish, poet and two women, Angelina and Egeria. The subplot begins at the Pisa cathedral, where the narrator watches an Italian-looking lady in mourning, crying in front of an altar. Her *cicerone* tells her that the lady is widowed and is crying because she is *innamorata* (in love), which (as Rautenstrauchowa's narrator cunningly hastens to explain) is as widespread in that country as the common cold. She had seen that lady before at her boarding house, sitting in the dining room with the blond-haired man. In what appeared to be a very animated conversation, the word “Egeria” was to be heard several times, and the puzzled narrator wondered – somewhat ironically – why a historical figure should arouse such excitement.¹⁰⁸ As she now leaves the cathedral, she sees the same poet sitting in the street and drawing. A group of young and wealthy people in hunting attire approach, led by a handsome woman wearing man's clothes and smoking a cigar, who stops to chat with the poet. Curious, the narrator asks her *cicerone* about the woman's identity, and learns that this is Countess Egeria, who will be singing a concert that night. He adds that she is not in Pisa for the cure, but on her way to Rome

106 I, p. 84.

107 I, p. 64.

108 The historical Egeria, possibly of Gallic nationality, was a fourth-century pilgrim to the Holy Land, who produced an account of her trip, *Itinerarium Egeriae*, generally regarded as the first specimen of a woman-authored text in Western Europe.

to try and convert the Pope to her own unspecified religious persuasion.¹⁰⁹ This earliest coming together of the narrator and Egeria concludes with narratorial anticipation of future events (another suggestion that the story may not be genuine), somewhat Sternean in nature as it connotes enhanced human interest of the travelogue: “*Niewiem czy przeczucie, iż nie po raz ostatni spotkać mi wypadnie główne ich figury, czy domysły, iż jakieś tajemne łączą je między sobą przeznaczenia, i jakiego rodzaju one być mogą? ... lecz długi czas myśl moja w tem pizańskim krążyła kole*” [“I do not know what kind of premonition it was that this is not the last time I was meeting these characters, or speculation that there was some secret destiny which they all shared, but what kind could these be? ... my thoughts kept going round the Pisa circle for a long time.”]¹¹⁰

In Volume Two, Egeria appears but once as the narrator describes Easter Week festivities in Rome. She claims to be surprised to see Egeria on Good Friday, dressed as a modest pilgrim, bearing hardly any resemblance to the self-assured, emancipated woman who she once was, as she helps to wash the feet of the poor. This episode shows clearly that Egeria must have returned to her Catholic faith, having given up her schism. Although not much more is said about the three characters for the most part of *In and Beyond the Alps*, they reappear in Volume Three, whose Letter VII, with its baffling title of “*Innamorata*” is entirely devoted to Angelina, and Letter X – to the eventual taking of the veil by Egeria. Letter VII begins with a casual mention of a Sorrento priest who came to visit the narrator while she was away on her Mt. Vesuvius trip. When he comes again, he brings the message that an *innamorata* lady in very poor health, with whom the narrator is acquainted, wishes to see her. On arrival, the narrator finds the mysterious lady in her dark bedroom, with dishevelled hair, wild eyes, feverish lips and a picturesquely drooping nightgown: a classic Romantic image of a lovelorn individual. Her first words to the narrator are: “*o tyś go pani znała!... tyś go widziała! ty wiesz com straciła!*” [“oh, you did know him! You did see him! You know what I have lost!”].¹¹¹ The narrator is duly perplexed, and fails to recognise the woman or make sense of her agitated speech until Pisa is mentioned. Only then does she connect the person in front of her with the widow weeping at the Pisan cathedral, and remembers the poet about whom she is talking so excitedly. In an affected utterance, the sick lady who foresees her forthcoming death asks the narrator to find the man and tell him how much she has loved him, even though “*on zostanie w miłosnych objęciach tej kobiety, co go z moich wyrwała*” [“he will continue in the arms of the woman who tore him out of mine”].¹¹² The narrator is told that she will surely meet

109 I, pp. 97–100

110 I, p. 100.

111 III, p. 82.

112 III, p. 83.

the man in Rome where she is going to winter. She learns his first name, Edward, and hears a detailed account of what happened in Pisa on the day when he was accosted by Egeria with her hunting party. It would seem that Edward the poet was instantly enslaved by Egeria's graces. On that ill-fated day, he had spoken to Angelina in the following dramatic manner: "*Co się ze mną stało?... Niepytaj mnie, Andzolino, tybyś tego niezrozumiała. Na mnie wyższe, nadziemskie zawołały głosy, do wyższych mnie wołają przeznaczeń, do niebiańskiej przeznaczają missyi! Ja ją mam nawrócić, mam tę zbłąkaną owieczkę znowu na prawą, na opuszczoną naprowadzić drogę! Czy pojmujesz tego szczęścia miarę? Czy widzisz blask tego nieba co nademną świeci! o czyż jam godzien tego! Cóż za dobroć Twórcy!... niezglębione wyroki Jego! korzmy się przed nimi! ... Usuń się odemnie Andzolino, nie ścigaj mnie więcej. My chyba w lepszym zbliżemy się świecie, na tym wszystko między nami skończone.*" ["What has happened to me? ... Don't ask me, Angelina, you won't understand. Higher, extraterrestrial voices are calling me to my higher destiny, to a celestial mission! I am to convert her, the stray sheep, and bring her back onto the righteous path! Can you understand the measure of my happiness? can you see the heavenly glow above me? Oh, how have I deserved this! What grace of God! ... God moves in mysterious ways! Let us humble ourselves before the Lord! ... Go away, Angelina, do not follow me anymore. We may hope for intimacy in another world, but in this all is over between us."] ¹¹³

This is, plainly, a speech worthy of a proper Man of Feeling – with all its elevated diction, rhetorical questions, high-pitched expressions of faith, and an abundance of exclamation marks to represent its excited tone. Having thus excused himself with his lofty task, the poet feels free to pursue Egeria. Angelina, suffering the tortures of her hurt sensibility, falls seriously ill. Even in immediate danger of death, she cannot forgo relishing the details of God's punishment for Egeria, the way she imagines it. She also discloses all the information she has found about her rival, her Prussian origin, Polish parents, and Catholic religion which she subsequently exchanged for Calvinism. She also purports to show the narrator Egeria's real surname, written on a piece of paper. This name, however, is never revealed to the narratee, which is another argument for the story's fictionality: other family names, if not given in full, are at least signalled with initials enabling identification of the characters.

The chapter then depicts the dying woman's gift of her tear-stained correspondence to the narrator, who is entreated to read and hand it over to the poet whose Rome address she is given. This is to be part of Angelina's revenge: she rejoices in a vision of the poet's belated remorse on rereading the letters. The narrator briefly summarises the content of the various phases of the correspondence, and reports her inability to "*oderwać myśli od*

nieszczęśliwej Andzolinie. Jej spojrzenie jeszcze mnie paliło, każde jej słowo, któremu wyraz twarzy, głosu i zwroty języka ... nowej nadawały siły, wszystko to w uszach i w duszy mi brzmiało [“take my mind off the miserable Angelina whose look still pierced my heart, whose every word was reinforced by facial and verbal expression ... all of which resounded in my ears and in my soul”].¹¹⁴ As she reads the final letter from Angelina’s ex-lover in which he renounces their relationship, the narrator admits: “*Wyznaję, iż po przeczytaniu tego ostatniego dokumentu, uczułam w mem sercu zimno żelaza, co przeszło skrwawione biednej Andzolinie serce*” [“I own that upon reading this last document I felt in my heart the icy iron which must have pierced the bleeding heart of poor Angelina”].¹¹⁵ This brings to mind Yorick’s sentimental effusions in Sterne’s *Sentimental Journey*.

When the narrator introduces a short interlude as she orders her donkey driver to take her anywhere that she can enjoy fresh air (which gives her a welcome opportunity to depict the Salerno Bay), she is shown a lonely house said to have been inhabited by a hermit for five years. Naturally, following her sentimental turn of mind, her imagination is sparked off, and her first thought is – mistakenly – that this may be poet Edward, striving to repent his sins. The chapter ends, fittingly, in a church where the dead body of Angelina is ready for her funeral service, the priest asking the narrator to pray for the poor soul of the deceased, to which she responds rhetorically: “*O któżby jej był modlitwy odmówił! modlitwy i łzy litości*” [“Oh, who could refuse a prayer for her! a prayer and a compassionate tear”].¹¹⁶

The sentimental subplot continues with Egeria’s taking of the veil, vindicating once more the benefits of a secluded life. The narrator obtains a ticket to the ceremony, to be held at the *Sepolte Vive* (Italian for “buried alive”) convent which used to stand by the Piazza di San Francesco di Paola in Rome since ca. 1641.¹¹⁷ That infamous convent had a very strict rule, which Rautenstrauchowa thus describes: “*Zakonnice raz za jego wstąpiwszy kratę, nie tylko rodziny i towarzystwa, ale powietrza, natury, całego zarzekały się świata. Nigdy nikogo i nic nie widziały, prócz murów swego klasztoru, i ołtarza przez kratę swej kaplicy*” [“The nuns who once cross its threshold give up not only on their families and friends, but also fresh air, nature and the whole world. They never see anybody and anything other than the nunnery walls and the altar – and that through the latticework of their chapel wall”].¹¹⁸

114 III, p. 90.

115 III, p. 91.

116 III, p. 93.

117 I owe this information to Dr Marianna D’Ezio of the University for Foreigners in Perugia, Italy.

118 III, p. 137. This convent was renowned among travellers, and seemed to excite the imagination of visitors to Rome, witness the following passage from Charlotte Anne Waldie Eaton’s 1820 *Rome in the Nineteenth Century*: “*There is in Rome a convent, called, and justly called, the Sepolto Vivo, in which are buried contumacious, or fanatic nuns, from all convents – females condemned by the inquisition*”

The ticket to the ceremony comes to Rautenstrauchowa's narrator as a token of gratitude for her contribution to a novitiate nun's dowry (which serves as yet another proof of her human interest and compassion for those less well-off than she is), and she goes to witness the ceremony of another who has just completed her novitiate. This new nun proves to be Egeria, whose physical beauty leads the spectators to question her determination in pursuing a spiritual path. Meaningfully, she takes the name of sister Maddalena, after the biblical repentant sinner. The narrator expects to see Edward nearby and is not disappointed. Unfortunately, at the mention of Angelina's last days, he cannot bear to hear the whole story, tears blocking his speech as the narrator – again – fashions him into a Man of Feeling. “*Zostawiłam go na wpół martwego przy tym murze, z sercem między dwa podzielonem groby, Andzolino i Egeryi*” [“I left him half dead next to the wall, his heart torn between two graves, that of Angelina and that of Egeria”],¹¹⁹ says the narrator in her affected manner of a sentimental heroine. The heartless lover leaves Rome almost immediately.

The final conclusion of this Letter is interesting in the narrator's apology for her insertion of the above story: “*Niechcąc jednak nadać tym kartom pozorów zbiorowych powieści, odrzuciłam prawie wszystkie, jakie mi się wpośród licznych wspomnień pod pióro nasuwały. To jednak zdarzenie, większej nieco wagi, tak mi się wydało charakterem epoki nacechowane, tak doskonale odbiło w mych oczach dwa główne jej typy, a obok nich dość także ciekawy zakochanej Włoszki wierny obraz, iż żał mi było tobie go tu nie opisać, jako dopełnienie wieku i kraju opisów*” [“Not wanting to give these pages the collective aspect of novels, I have discarded almost all stories which came from my many memories to my pen. Yet these incidents of greater significance seem to me to be so typical of its epoch, to

for too little, or too much religion – and wives and daughters, whose husbands and fathers have the means to prove they deserve, or the interest to procure the order for such a dreadful punishment. Instances have occurred, where mere resistance to the will of a parent, or causeless jealousy conceived by a husband, have been followed by this horrible vengeance. What may pass within its walls can never be known; none but its victims may enter, and none of them may quit it. They see no human being... They hear no tidings of the world that surrounds them, nor even know when the friends dearest to them are removed by death.” (Charlotte Anne WALDIE EATON, *Rome in the Nineteenth Century; Containing a Complete Account of the Ruins of the Ancient City, the Remains of the Middle Ages, and the Monuments of Modern Times, with Remarks on the Fine Arts, on the State of Society, and on the Religious Ceremonies, Manners and Customs of the Modern Romans in a Series of Letters, Written During Residence at Rome in the Years 1817 and 1818, in Three Volumes*. Vol. III, Edinburgh 1820, p. 189 [on-line]).

Eaton also describes a taking-of-the-veil ceremony, which – although held at a different convent – bears much resemblance to that depicted by *Lucja Rautenstrauchowa*, complete with several stories of romantic love coming to an end beyond the convent gate. Eaton's stance is, needless to say, typical of Protestantism, as she regards the very idea of conventual renunciation of the world as absurd and superfluous. This stands in marked contrast to the approach of *Rautenstrauchowa*, an ardent supporter of Roman Catholicism herself. Naturally, taking-of-the-veil ceremonies had a special appeal to Roman Catholic travellers: a Polish aristocrat, Anna Potocka, who wrote her French-language *Voyage d'Italie* in the years 1826–1827 (published 1899), also includes a scene of the kind, with stress on the theatrical rather than spiritual aspects thereof (cf. O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, pp. 97–98).

my mind so well reflecting its two major character types, as well as an interesting faithful image of an Italian woman in love, that I would have been sorry not to include it for your sake, as a complement to the presentation of the age and the land”].¹²⁰

The triangular love subplot has been recounted here in considerable detail as it illustrates the dominant narratorial tendency rather well. It clearly serves to accentuate Rautenstrauchowa’s travelogue’s human interest – even though it does not assume a Sternean scale, never coming close to exclusion of the landscape. The Egeria plot undermines its own verisimilitude, not only because it spans – too coincidentally to be feasible – three locations, namely Pisa, Sorrento and Rome, consecutively visited by the narrator, but also because – out of all the hordes of strangers, whether of English or other nationalities – the narrator repeatedly runs into the same set of characters. Yet it does fit in well with the sentimental strand of *In and Beyond the Alps*. The plot’s fictionality is further corroborated by the fact that no record of a foreign lady of quality of Polish origin, known under the name or pseudonym of Egeria, entering the *Sepolte Vive* convent in Rome under the appellation of Sister Maddalena in early to mid 1846 has been found. But even if today it is not possible to determine whether the love story was genuine or not, the very fact of inventing or selecting this sub-plot from among others, whichever may have been the case, is meaningful,¹²¹ and underscores the narrator’s enhanced sensibility. The story of Angelina and Egeria does not disrupt the flow of the travelogue; it takes on the requisite appearance of non-fictionality as it seems to have been partly witnessed by the narrator, who at points becomes involved in the relationship between its three protagonists as a confidante.

Another significant aspect of the Egeria subplot is that it puts into question the identity of the travelogue’s narratee, to whom the narrator refers as “Antoś” or “Antonio”. If the narratee is male, as the narrator maintains, why is he expected to relish the sentimental love story? Can the narrator be placing the subplot in her book as one of those already-mentioned “glimpses of Italy” which the narratee (but not the reader) is invited to “skip”?¹²² Or is the narrator really aiming her narrative at a wider readership, composed mostly of women, despite her repeated addresses to a man reader? This does not seem completely implausible, having been practised before by women writers: witness the case of Mary Wollstonecraft’s 1795 *Letters Written during a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark* (published 1796). This collection was ostensibly written to Wollstonecraft’s faithless lover, Gilbert Imlay, but in fact designed to appeal to a larger female audience.¹²³

120 Ibidem.

121 Cf. M. GIEDROJĆ, *Włoska podróż*, p. 86.

122 I, p. 61.

123 Cf. Magdalena OŻARSKA, *Mary Wollstonecraft as Narrator of “Scandinavian Letters” and Private Correspondence*, in: Paweł Schreiber – Joanna Malicka – Jakub Lipski (eds.), *The Central and the*

Nonetheless, the text of *In and Beyond the Alps* is not consistent in its seemingly unrestrained inscription of sensibility. There are isolated examples, even if few in number, which testify to Rautenstrauchowa's ambivalent perception of the matter. Early in Volume Three, she narrates an anecdote concerning a Polish lady of quality who was in need of medical assistance. An Italian doctor, having taken her pulse, asks which passion is the cause of her ailment: love, jealousy or a desire to revenge. The lady bursts out laughing as her common cold is a direct consequence of soaking her feet,¹²⁴ and clearly refuses to pose as another *innamorata* on the verge of a tear-jerking death.

On a sensational rather than sentimental note, an interesting recurrent motif in Łucja Rautenstrauchowa's travel account is her fascination with the figures of Percy Bysshe Shelley (1792–1822) and George Gordon Lord Byron (1788–1824), with marked preference for the latter. Rautenstrauchowa places a summary of best known incidents concerning both Byron and Shelley in Volume One of *In and Beyond the Alps*, using her stay in Pisa as an opportunity to retell stories. Even though these are incidents of roughly two decades before, they had by the mid-1840s entered the popular upper-class Continental culture, and the characters associated with Byron had acquired the status of celebrities. Apart from the name of Countess Teresa Guiccioli, Byron's mistress, Rautenstrauchowa mentions the fact that all English visitors to Pisa are very eager to visit Sergeant Masi's cigar shop; the demand for Sergeant Masi's portraits in London; and the fact that the occurrence which brought him renown and linked his name to that of Lord Byron had scandalised the polite society of Europe in its time.¹²⁵

In order to clearly illustrate the nature of Rautenstrauchowa's regard for the two English Romantic poets as well as her versions of the incidents which she undertakes to report, it is necessary to refer to Mary Shelley's personal journals and letters. The Masi incident took place on March 24, 1822 (and not March 21, as Rautenstrauchowa has it), which can be ascertained on the basis of Mary Shelley's journal entries.¹²⁶ Shelley did not actually describe the incident in her journal, preferring a characteristically brief record, in which she barely mentions the *zuffa*, or brawl. However, in her letter to a friend, Mrs. Gisborne, dated April 6, 1822, the incident receives a detailed coverage. From this letter, the reader learns that Lord Byron, P. B. Shelley and several friends of theirs were returning from a shooting practice when one of the party, a man called Taaffe, was

Peripheral: Studies in Literature and Culture, Newcastle-upon-Tyne 2012, in press.

124 III, p. 46.

125 I, pp. 86–87.

126 Mary SHELLEY, *The Journals of Mary Shelley 1814–1844*, eds. Paula R. Feldman and Diana Scott-Kilvert, Baltimore and London 1995, p. 403.

“knocked up against” by “a soldier who galloped through the midst of them”.¹²⁷ It was Taaffe, it seems, who triggered the entire commotion by posing the question of whether such insolence can be tolerated. This spurred on Byron, Shelley and the others; the Italian soldier was stopped. He sent them a string of verbal abuse, unsuccessfully tried to arrest them and finally, “drawing his sabre, began to cut at them”.¹²⁸ Byron insisted on knowing the man’s name for the purpose of a duel; the name was given as Sergeant-Major Masi. Masi was then assaulted by one of Byron’s servants with a pitch-fork, wounded, taken to hospital and pronounced to be in danger of death. So much for Mary Shelley’s version of the events, “probably the least biased of the surviving accounts of the incident”.¹²⁹ Łucja Rautenstrauchowa, in her rendering of the story, ascertains that Masi was the first to touch Lord Byron and allegedly start the brawl, in the final phase of which a servant stabbed Masi with a dagger. The latter act is authoritatively pronounced by the narrator to be typically Italian,¹³⁰ and the dagger naturally lends itself much better to an engaging narrative than the prosaic pitch-fork.

Discrepancies are also present between Rautenstrauchowa’s and Shelley’s accounts of Percy Bysshe Shelley’s funeral (in the case of Mary Shelley, again one needs to resort to her 1822 personal journal to learn this). Rautenstrauchowa chooses to see the event from the viewpoint of Byron, whom she presents as the main actor of the funeral ceremony, fulfilling the last wishes of “Schelley” (Rautenstrauchowa’s Germanised misspelling of the name) and “William Smith, także między tegoczesnych pisarzy się liczył” [“William Smith, also among contemporary writers”]¹³¹ (another inaccuracy: the name of Shelley’s companion, who died together with him was Edward Williams; he was a military officer, not a writer). They both perished in a storm on Shelley’s boat called *The Don Juan*, and their bodies were washed ashore after almost three weeks within the sailing accident (8 July; 26 July), rather than a fortnight as Rautenstrauchowa maintains.¹³² Although Rautenstrauchowa’s account of events follows the actions of Byron, crediting him with playing the central role in the *Aeneid*-like, heroic funerary ceremony of his two friends,

127 After: Paula R. FELDMAN – Diana SCOTT-KILVERT, “Introduction” and “Notes”, in: M. Shelley, *The Journals of Mary Shelley 1814-1844*, p. 403.

128 After: *ibidem*, p. 404.

129 *Ibidem*, p. 405.

130 I, p. 87. Interestingly, this appears to be a stereotype. Mary Shelley, for instance, also mentions it very much in the same way in her *Rambles in Germany and Italy in 1840, 1842, and 1843*. 2 vols., Breinigsville, PA 2011, I, pp. viii–ix.

131 I, p. 88.

132 M. SHELLEY, *The Journals of Mary Shelley 1814–1844*, pp. 419–424; Mary SHELLEY, *Selected Letters of Mary Wollstonecraft Shelley*, ed. Betty T. Bennett, Baltimore and London 1995, p. 96; Rautenstrauchowa, I, pp. 88–89.

she also demonstrates her general familiarity with Percy Bysshe Shelley's works by naming "Beatrix Cenci" (to mean Shelley's 1819 tragedy *The Cenci*) and "*The Spirit of Solitude*" (i.e. *Alastor*, 1815). Her narrative is centred on the figure of Lord Byron, whom Rautenstrauchowa repeatedly juxtaposes with Napoleon, viewing these two as the greatest figures of her century.¹³³ The above inaccuracies aside, Rautenstrauchowa's interest in English Romantics is, as already indicated, quite conventional.

A final question is to what extent Łucja Rautenstrauchowa's account is a typical Italian tour if juxtaposed with others produced by her Polish and European contemporaries. The 1840s in Poland saw the publication of several popular Italian tours. These included Antoni Karśnicki's memoir entitled *Wyciąg z dziennika powtórnej podróży do Włoch* [An Excerpt from a Second Journey to Italy] (published in Lvov, 1842), Bartłomiej Ignacy Ludwik Orański's poeticised account of *Wspomnienia Włoch i Szwajcarii z podróży odbytych ... w latach 1832 i 1839* [Memories of Italy and Switzerland from the Tours Made ... in the Years 1832 and 1839] (published in Poznań, 1845), or Michał Wiszniewski's 1845 *Podróż do Włoch, Sycylii i Malty* [A Tour of Italy, Sicily and Malta] (published in Warsaw, 1848). In the late nineteenth century, a French-language account of a much earlier Italian tour by Anna Potocka-Wąsowiczowa was published (Paris 1899). The title of her Grand-Tour memoir-cum-diary was *Voyage d'Italie (1826–1827)*; the text was modelled on Lady Morgan's 1821 *Italy* and has consequently been classed as pre-Romantic.¹³⁴

All in all, these tours are representative as they share the most fundamental Italian tour characteristics: the self-declared purpose of provision of information, disclosed by an accomplished traveller, capable of situating his/her experience among the variety of model literary texts on Italian subjects, such as *Corinne* or Byron's *Childe Harold's Pilgrimage*. They follow roughly the same itineraries, enthusing not only over the sights of Rome, Vesuvius or Pompeii, but also wild Italian nature, unrestrained local lifestyles and stock Italian characters or festivities. Some of these (Potocka's early account being a case in point) focus more closely on the topos of transience of human life rather than rampant sensuality. Whether centred on the problems of contemporary Italy or its glorious ancient past, or combining the two tendencies,¹³⁵ they do not move in the direction of rampant sentimentalism as displayed in Łucja Rautenstrauchowa's travelogue. The prevalent non-sentimental attitude of contemporary Italian tours does not appear to be gendered, al-

133 I, pp. 85–89.

134 O. PŁASZCZEWSKA, *Wizja Włoch*, pp. 86–98; 108–119. Anna Potocka's was a private text, meant primarily for her offspring.

135 *Ibidem*, pp. 136–137. As has been observed, pre-Romantic Italian tours were written in the Grand-Tour style, focusing on the past splendours of Italy and its rich cultural heritage; Romantic ones, in turn, tended to centre on the present and were not explicitly didactic.

though more emotion clearly comes to the fore in feminine writing. This is the case with Anna Potocka who undertakes the journey following the death of her daughter, but the trip does not allow her to forget the pain of her bereavement.

Within the temporal framework of the 1840s, beyond the circle of Polish authors, Rautenstrauchowa's *In and Beyond the Alps* is perhaps best juxtaposed with Mary Wollstonecraft Shelley's *Rambles in Germany and Italy in 1840, 1842, and 1843* (which came out in London in 1844). Although there exist several parallels between these two Italian tours, Shelley's interest lies not in the sentimental or romantic experience of her trip. Her travelogue originated due to her partiality to Ferdinand Gatteschi, an impoverished Italian aristocrat committed to the cause of his country's liberation from Austrian rule. Consequently, she wished to support him and his cause with the proceeds on the publication, i.e. £ 60, and – widowed as she was since 1822 – may even have hoped for marriage.¹³⁶ Yet the avowed aim was to create a positive attitude towards the Italian nation, “to arouse interest in their subjugation by the Austro-Hungarian Empire, and to aid them in their fight for independence and liberty”.¹³⁷ Evidently, Mary Shelley deemed actions of this type necessary: part of the British, while sympathising with the fates of the Italians, still considered them incapable of self-government.¹³⁸

Overall, it may be surmised that Łucja Rautenstrauchowa's sentimental approach to her Italian tour is to be attributed not only to European influences belatedly affecting Polish culture of the first half of the nineteenth century. Another significant factor seems to be the personality of the writer herself. Yet the two are entwined, and not to be seen in isolation from each other. As Rautenstrauchowa herself is said to have put it, “otoczenie moje składa trzecia generacja. Pojęcia, uczucia, dążności i cele nasze różnią się w zupełności, oni gonią za swymi nadziejami, ja jestem im obca” [“a third generation has now joined those around me. Our ideas, feelings and goals are utterly different. They pursue their own desires, and I am a stranger to them”].¹³⁹

As has been shown, Łucja Rautenstrauchowa's *In and Beyond the Alps* is, on the face of it, a largely conventional travelogue, conforming to several contemporary requirements for the Italian tour sub-genre. Yet it transcends the limits of the convention by its sentimental load which diverts her text into the realms of fictionality. This is what makes Rautenstrauchowa's travelogue stand out from scores of other women-authored texts of the genre, ridiculed in the 1826 *Diary of an Ennuyée* by Anna Brownell Jameson, who

136 J. MOSKAL, *Travel Writing*, p. 250.

137 Betty T. BENNETT, *Mary Wollstonecraft Shelley: An Introduction*, Baltimore and London 1996, p. 114.

138 J. MOSKAL, *Travel Writing*, p. 248.

139 A. JAKUBISZYN-TATARKIEWICZOWA, *Od Malmaison do Puław*, p. 22.

thus wrote disparagingly on the travelogue writing trend: “*What young lady, travelling for the first time on the Continent, does not write a “Diary?” No sooner have we slept on the shores of France ... than we call ... for “French pens and French ink,” and forth steps from its case the morocco-bound diary, regularly ruled and paged, with its patent Bramah lock and key, wherein we are to record and preserve all the striking, profound, and original observations, the classical reminiscences, the thread-bare raptures, the poetical effusions.*”¹⁴⁰

But Rautenstrauchowa is no young lady as she sets off on her Italian tour; neither does her travel book deserve to have fallen into oblivion. It is not a record of trivialities, committed to paper by the many travellers who might be subsumed under the category of Buzard’s “anti-tourists”,¹⁴¹ unable to relate to their foreign encounter without “*the mediating texts of European Romanticism tell[ing] them what distinctively enriched experience should feel like*”.¹⁴² While repeatedly demonstrating familiarity with the Italian tour convention and proudly parading her extensive reading, Łucja Rautenstrauchowa follows her own mental route across Italy, striving to produce a text that will be original and inimitable – her own.

140 Anna BROWNELL JAMESON, *The Diary of an Ennuyée*. <<http://www.gutenberg.org/files/18049/18049-8.txt>> [cit. 2011-05-05].

141 James BUZARD, *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to ‘Culture’ 1800–1918*, Oxford 1993.

142 *Ibidem*, p. 158.

Milena LENDEROVÁ

Kněz na cestách. Cesta Josefa Chmelíčka do Francie a Španělska v roce 1861

Abstract: The author analyses three volumes of the travelogue that was written by Moravian priest Josef Chmelíček (1823–1891) and was published in Brno in 1869 and 1872. It is based on his experience from the journey to France and Spain that he made with the family of Alfons Friedrich of Dietrichstein-Mensdorff-Pouilly (1810–1894) in 1861. In this article the author tries to define specific character of the travelogue created by a clergyman.

Keywords: travellogues – 19 century – France – Spain – Josef Chmelíček (1823–1891)

Skutečnost, že v průběhu druhé poloviny 19. století rostl počet Čechů, kteří si jako destinaci své pracovní či volnočasové cesty zvolili Francii, je obecně známá. Nemálo z těchto cestovatelů zanechalo o své cestě písemná svědectví, ať již v korespondenci, či přímo některou z forem cestovní zprávy.¹ Nicméně třídílný cestopis, který v letech 1869–1872 vydal v Brně katolický kněz Josef Chmelíček² a v němž zachytil cestu, kterou s rodinou boskovických Dietrichsteinů³ podnikl roku 1861 do Francie a Španělska, je svým způsobem unikátem. Nejen pro svůj rozsah či délku podniknuté cesty, ale i protože je to patrně jediný cestopis zachycující cestu do Francie v 19. století, jehož autorem je duchovní. Bude jistě zajímavé zjistit, jaké byly body zájmu tohoto cestovatele a jeho „družiny“, jak on sám hodnotil cestovní infrastrukturu obou navštívených zemí, jak vnímal místní obyvatelstvo a do jaké míry je jeho reflexe odlišná od reflexe laických cestovatelů. Naše výpověď bude do určité míry omezena skutečností, že cestopis je jedi-

1 Srov. např. Milena LENDEROVÁ, *Francouzská inspirace české kultury (Cestování do Francie v průběhu „dlouhého“ devatenáctého století)*, Scientific Papers of University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities. Supplement 3 (2000), Pardubice 2001, s. 59–72.

2 Josef CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz a Španělska, již vykonala a sepsal Josef Chmelíček, doktor filosofie a svobodných umění, profesor pastoralky na theologickém ústavu diecézy Brněnské, skutečný rádce Brněnské biskupské konsistoře, rada knížete biskupa Sekovského, člen výboru Dědictví sv. Cyrilla a Methodia, vídeňského spolku pro zvelebení a rozšíření přesné hudby kostelní, cis. král. mor. slez. společnosti pro zvelebení hospodářství a rozmnožení znalostí přírody a vlasti, hist. stat. sekce atd. I. – III.*, Brno 1869, 1872. Do třetího dílu autor přičlenil i vzpomínky na návštěvu Paříže roku 1867, kdy navštívil světovou výstavu – tyto záznamy tvoří větší část knihy.

3 Zjevně šlo o boskovické Dietrichstein-Mensdorff-Pouilly, Alfonse Friedricha (1810–1894), který byl v letech 1856–1862 vdovcem, a snad děti, které měl s první ženou Terezií Rosou, roz. Dietrichstein-Proskau (1823–1856), Patřil jim Preitenstein (Nečtiny) v západních Čechách, který nechal Alfons Friedrich přestavět v novogotickém stylu. Roku 1862 se podruhé oženil s Marií hraběnkou von Lamberg (1833–1876). Po určitou dobu byl starostou města Boskovice.

ným pramenem, o který se můžeme opřít – další materiály k této cestě se zatím nepodařilo objevit.

Život Josefa Chmelíčka

Základní informace o autorovi nebylo příliš obtížné získat – především coby hudební skladatel si vysloužil zvláštní heslo v *Ottově slovníku naučném*⁴ i v *Československém hudebním slovníku*, kde heslo shrnulo starší biografické zmínky otištěné v dobových časopisech.⁵ Navíc mu část své bakalářské práce v roce 2008 věnovala Barbora MOCOVIÁ.⁶ Josef Chmelíček (1823–1891), doktor filozofie a svobodných umění, profesor pastorálky na brněnském teologickém ústavu, „skutečný rádce Brněnské biskupské konsistoře, rada knížete biskupa Sekovského,⁷ člen výboru Dědictví sv. Cyrilla a Methodia, vídeňského spolku pro zvelebení a rozšíření přesné hudby kostelné, cí. král. mor. slez. společnosti pro zvelebení hospodářství a rozmnožení znalostí přírody a vlasti, hist. stat. sekce“ atd.,⁸ se narodil roku 1823 v Náměšti nad Oslavou v rodině panského zednického mistra, jenž byl ve službách hudbymilovného hraběte Jindřicha Haugwitze, v jehož kapele malý Chmelíček zpíval. Nižší gymnázium studoval v dolnorakouském Hornu, vyšší v Brně, kde absolvoval i bohoslovecký ústav, a v roce 1847 byl vysvěcen na kněze. Působil jako kaplan ve Křtinách u Brna. Vedle češtiny, němčiny a latiny ovládal také francouzštinu, kterou se domluvil i při cestě po Španělsku.

Doktorát z filozofie získal na univerzitě ve Štýrském Hradci během pobytu ve štýrském Peggau, kam se dostal jako zámecký kaplan hraběnky Dietrichsteinové. V rodině Dietrichsteinů působil nejen jako kaplan, ale i jako učitel náboženství; spolu s ní střídal místa pobytů na jednotlivých dietrichsteinských sídlech. Když byl jmenován profesorem brněnského bohosloveckého ústavu, vyučoval zde mimo jiné i pastorální hudbě. Sám ovládal několik hudebních nástrojů, včetně varhan. Skládal hudbu ke kázáním, mším i mariánským melodramatům. Svoji knihovnu čítající více než 600 svazků odkázal brněnské biskupské knihovně.

Cestoval po habsburské říši, s rodinou Dietrichsteinů podnikl cestu do Palestiny a Egypta, z níž výtěžil dvousvazkový spis *Cesta do Svaté země*.⁹ Nás bude zajímat cesta, na niž se

4 *Ottův slovník naučný*. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. 12, Praha 1998, s. 262–263.

5 *Československý hudební slovník* 1, Praha 1963, s. 542.

6 Barbora MOCOVIÁ, *Obraz Španělska v českých cestopisech 2. poloviny 19. století*, bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, Pardubice 2008.

7 Seckau ve Štýrsku.

8 Viz titulní list Chmelíčkovy cestopisu.

9 Josef CHMELÍČEK, *Cesta do Svaté země, již vykonal a sepsal Josef Chmelíček...*, I., II. Brno 1865, 1867.

s Dietrichsteiny vydal roku 1861. Zamířili do Francie a Španělska a Chmelíček cestě věnoval třísvazkový cestopis. Redigoval ho až po návratu domů, jistě se opíral o poznámky, které si dělal během cesty, možná o cestovní deník. Zápisy nejsou bohužel datovány, úvodní kapitola začíná nic neříkající větou: „*Na druhý den ráno o sedmi hodinách jeli jsme na nádraží, chtíce cestu dále konati.*“¹⁰ Faktografie je provázena různými autorovými úvahami, sentencemi a anekdotami. Z textu je zřejmé, že si řadu informací o jednotlivých destinacích zjistil předem, navíc neváhal dát se do řeči s místním obyvatelstvem. Měl smysl pro humor a ironii, vyprávění je prokládáno texty písní a básněmi českých, španělských i francouzských autorů.

Motivy, pro které se vydal, respektive vydali jeho zaměstnavatelé na cestu, nesdělil, v knize ostatně své spolucestovníky vůbec nezmiňuje. Snad šlo o tehdy běžnou cestu poznávací. Není pochyb o tom, že sám Chmelíček měl dobré zeměpisné, topografické i historické znalosti a že mohl mnoho svým spolucestujícím objasnit; zda po cestě užíval též apodemické literatury, nevíme. V textu se ale často odvolává na výroky Albana Stolze, katolického německého spisovatele (1808–1883), jehož si zjevně velmi vážil. Stolz vydal roku 1853 *Spanisches für die gebildete Welt* (dílo vyšlo do roku 1864 pětkrát), publikoval též své deníky a v roce 1866 pak *Wanderbüchlein*.¹¹ Třebaže není vyloučené, že část informací o Španělsku Chmelíček čerpal z jeho prací, Stolze výslovně nikde nezmiňuje.

Trasa

Tak jako Chmelíček neuvádí motivy, které knížecí rodinu vedly k podniknutí dlouhé a jistě nákladné cesty, nezmiňuje ani, podle čeho byl stanoven itinerář cesty. Jisté je, že její počátek absolvovali „*rychlouvlakem na železné dráze*“.¹² Výprava vyjela z Vídně, přesešla v Salzburgu a pokračovala přes Mnichov a Stuttgart do Karlsruhe. Následovala přestávka ve Štrasburku, dále Besançon, Dijon, Citeau (s prohlídkou kláštera), Lyon, Grenoble, Chartreuse, Orange, Avignon, Montpellier, Narbonne, Perpignan, kde cestovatelé překročili francouzsko-španělské hranice, a přes Figueras, Geronu a San Celoni¹³ dojeli do Barcelony. Odtud učinili výlet do Montferratu. Z Barcelony jeli přes Madrid do Toleda, do Sevilly, odkud se vrátili do Madridu. Následovaly Ávila a univerzitní Salamanca, z Mediny del Campo pak cestovali do Leónu, slavného poutního místa Santiaga de Compostela,

10 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 1.

11 Srov. <http://de.wikipedia.org/wiki/Alban_Stolz> [cit. 2012-02-24].

12 Katalog Deutsche National Bibliothek obsahuje jen odkazy na novější vydání, resp. moderní úpravy těchto Stolzových děl: Alban STOLZ, *Spanische Reise*. Bearb. u. hrsg. v. Klaus Weyers, Leipzig 1983; TÝŽ, *Aus meinem Wanderbuche*. Ausgew. u. hrsg. v. Rudolf Linge, Leipzig 1964; TÝŽ, *Spanische für gebildete Welt*, Freiburg 1913. V Národní knihovně v Praze jsou jen Stolzovy náboženské spisy.

13 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 16.

odtud zpět na východ do Burgosu, pak do baskické Pamplony a hraničního San Sebastianu. Zde byli podrobeni přísné celní kontrole: podle Chmelíčka pátrali celníci nejvíc „po čokoládě a cigarách španělských, na které také nejvyšší clo vysazeno jest“.¹⁴ Cesta pak vedla přes Bayonne, Bordeaux, Libourne, Angoulême, Cognac, Poitiers, Le Mans a Chartres do Paříže. Popisem Paříže třetí díl cestopisu končí – autor ještě nepřímo zmiňuje, že odtud odjeli vlakem do Vídně.¹⁵

Turistická infrastruktura

K cestování patřily tři nevyhnutelné komponenty: dopravní cesty, dopravní prostředky a dopravní instituce.¹⁶ Podívejme se, jak se na ně díval Josef Chmelíček.

Dopravní prostředky a cestování

Z Vídně do Perpignanu v jižní Francii dojela výprava vlakem, v Perpignanu se pak seznámila „se zlopověstnou španělskou diligencí“.¹⁷ Španělsko disponovalo v uvedené době již poměrně hustou sítí kvalitních cest, nikoli kvalitním vozovým parkem, který tvořily tzv. galéry a diligence.¹⁸ Podle Chmelíčka byl „každý španělský diligenční vůz [...] pravou hradbou vozovou. I s vojem jest 10 mužských kroků dlouhý a poněvadž má dvoje poschodí, nejméně půl druhého sáhu vysoký. První poschodí má tři oddělení (coupés), z nichžto má přední tři sedadla pro cestující. Ve druhém poschodí jsou napředu tři a k zadu také tři sedadla pro cestující. Nad hlavami cestujících těchto rozestře se tlustá kůže, která i truhlám a jinému nákladu za střechu slouží. Cestovatelé tam sedící nevidí denního světla, nemají čerstvého vzduchu a musí nelibou vůni kůže kolomaží napuštěné a od slunce zapařené do sebe vdýchat. Sedadlo v tomto poschodí jest v pravdě místo hrozné, kde panuje kvílení a skřípění zubů; tam má cestující příležitost okoušeti části trestů pekelných. [...] v takové španělské vozové hradbě sedává tedy, jede-li v celé své majestátnosti, 21 až 22 osob. Osm aneb i deset mezků (mulův) aneb koňův po dvou k sobě připřažených táhnou tento ohromný vůz. Mezkové a koně jsou jako panenky ku plesu či na bál se chystající, kvítím a různobarevnými stužkami okrášleni a zvonky opatřeni.“¹⁹ Zvířata se přepřahala na stanicích, vzdálených 2–3 hodiny jízdy.

14 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 119.

15 Tamtéž, s. 219.

16 K nim především Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníku. Všední den na středoevropských cestách*, Praha 1996.

17 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 214.

18 Jean DESCOLA, *La vie quotidienne en Espagne au temps de Carmen (1833–1968)*, Paris 1971, s. 177–178.

19 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 216–217.

V městečku Empalme nasedli opět na vlak²⁰ a jeli do Barcelony. Ani jízda vlakem nebyla bez problémů – výprava trávila čas v čekárnách železničních stanic a nádražních restaurací; navíc železniční síť byla v uvedené době ve Španělsku teprve ve stadiu zrodu (trať Madrid – Paříž, postavená za účasti francouzského kapitálu, bude s velkou slávou a sloganem „*Pryč jsou Pyreneje!*“²¹ otevřena v roce 1864),²² a tak cestovatelé museli začasté vzít zavděk opět diligencí. Cestu ze Salamancy do nedaleké Alby de Tormes vykonali v tartaně, otevřeném dvoukolovém voze, se střechou krytou kůží a taženém jedním koněm. Aby toho nebylo málo, na této trase se setkali s lupiči, kteří přes intenzivní snahy španělské vlády (každý lupič chycený při činu byl na místě oběšen) sužovali některé cesty.²³ Naštěstí pro Chmelíčkovu výpravu nahlédli, že by se jejich násilná akce nemusela setkat s úspěchem, a odjeli.²⁴ Z Valladolidu do Burgosu už výprava cestovala opět železnicí.²⁵

Z hlediska dopravy se Francie zdála autorovi civilizovanější: až na výlety do venkovských oblastí, kam dráha nevedla, jezdili výhradně vlakem. Za pozoruhodnou autor – jistě oprávněně – pokládal skutečnost, že francouzská železnice zaměstnává ženy: „*Ženy strážcův při tamnější železné dráze mají zvláštní oblek. Jsou uniformovány, mají klobouky z bílého voskovaného plátna jako milosrdné sestry, temnomodré šaty a kabátky téže barvy a červenými výložkami na prsou. Stojí-li taková amazonka na místě svém, drží v levé ruce malý prapor a pravou dává znamení, že vlak bez překážky dále jeti může.*“²⁶ Muže v této souvislosti nezmiňuje.

K pohybu po Paříži používali naši cestovatelé jednak fiakrů,²⁷ jednak levnějších omnibusů; ty byly ale málo pohodlné, takže autorovi připomínaly „*diligenci španělskou, ve které seslábla kolena má a v níž kosti mé pokoje neměly.*“²⁸

Ubytování

Tak jak tomu v případě cestovních deníků, jejichž autory jsou muži, bývá, ani Chmelíček nevěnoval valnou pozornost kvalitě ubytovacích zařízení. Názvy hotelů až na výjimky neuvádí a při jejich charakteristice je většinou skoupý na slovo. Jeho chválu si zasloužil madridský hotel de Ambajadores v Celle Victoria, což ale bylo proto, že zde cestující

20 Tamtéž, s. 223.

21 „*Il n’y a plus de Pyrénées!*“

22 William SMITH, *Espagne et Portugal*, in: Jean Tulard (ed.), *Dictionnaire du seconde Empire*, Paris 1995, s. 500.

23 J. DESCOLA, *La vie quotidienne*, s. 186.

24 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 69–70.

25 Tamtéž, s. 79.

26 Tamtéž, s. 144.

27 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, III., s. 6.

28 Tamtéž, s. 12.

nalezli „sklepníka, rozeného Švýcara, který měl nemalou radost, že s námi německy mluvit mohl“.²⁹ Kritice naopak neušel hotel d' Eldorado v Burgosu, kde „místo sklepníků sklep-nice hosty obsluhují. Již oblek těchto na způsob pávů vyšperkovaných dívek byl v pravdě pohoršlivý; a co mám teprv říci o jejich chování? Dle toho bylo lze souditi, že krásnou ctnost, pro kterou panna pannou se nazývá, již dávno byly ztratily...“.³⁰ Ještě ke všemu se ráno probudili zamčení na svém poschodí, neboť se hostinský obával, aby mu neujeli bez placení. Vysvobodil je nějaký toreador, který byl ubytován na stejném patře a jednoduše vy-lomil zámek.³¹

Na rozdíl od Španělska, které – navzdory zájmu cestovatelů zřetelnému od čtyřicátých let 19. století – svou turistickou infrastrukturu teprve budovalo,³² mohla Paříž, už před revolucí turistický cíl Angličanů a Němců, nabídnout dobré podmínky jak dopravní, tak kulinární či ubytovací. Chmelíček a spol. bydleli v centru, v Hôtel de l' Europe, jehož luxus Chmelíčka téměř pohoršil: „Světnice, ve které jsem já přebýval, měla mnoho nářadí pro mně [!] zcela zbytečného. Tři vysoká zrcadla byla v ní na stěnách tak postavena, že jsem se v nich současně ze tří stran viděl; kdybych byl měl přirozené vlohy k marnivosti a strojivosti, mohl jsem se tam zdokonaliti. V zrcadlích těch četl jsem toliko napomenutí, abych si oděv od cesty velmi zaprášený vykartáčovati dal. Kdybych byl míval vlohy k lenivosti, mohl jsem se ve své světnici také zdokonaliti. Tři červeným aksamitem potažené lenošky (fauteuil), tolikéž podobných sedadel, postel, hodiny, nádoby s kvítím, dva stoly, červené čalouny na podlaze a u oken... Tato světnice stála každodenně jenom – 6 franků (přes 2 zl. stříbra).“³³

Stravování

Na španělské kuchyni neshledal Chmelíček nic pozoruhodného, naopak. Už v Junceře ho nepotěšila slabá snídaně, skládající se z čokolády, piškotů a vody.³⁴ Podobnou snída-ni dostali i na dalších místech, a tak Chmelíček své konstatování o stravování ve španělských hostincích shrnul těmito slovy: „Sv. František Saleský byl velkým milovníkem hospodských a říkával, že mají nejvíce příležitostí cestujícím cizincům skutky milosrdenství prokazovati; nevím ale, zdaliž také na hospodské ve Španělech pamatoval. Já alespoň o mnohých hostincích ve Španělsku říci musím, že majitelové jejich hosty své drancují a jim peníze vydírají. Mnohý španělský hostinský podobá se pijavici; pijavice totiž poskytuje

29 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 5.

30 Tamtéž, s. 80.

31 Tamtéž, s. 82–83.

32 J. DESCOLA, *La vie quotidienne*, s. 180 an.

33 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 221.

34 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 215–216.

*úlevu tělu a hospodský kapse. jednomu hospodskému ve Španělich musel jsem za sklenici vody 1 frank zaplatiti...*³⁵

Ve Francii bylo patrně vše v pořádku, neboť nic nezavdalo příčinu k Chmelíčkovým protestům. Skromný a nenáročný autor byl bohužel zcela indiferentní ke svodům francouzské kuchyně, reflexe svých společníků nezachytil. Také víno a destiláty, zdá se, hodnotil Chmelíček jen na základě zaručených zpráv: takto odbyl i proslulé bordeaux.³⁶ Zjištění, že existuje lokalita Cognac, která „*dala jméno jistému druhu kořalky, která se tam z matolin čili mláta pálí*“, je pro Chmelíčka pouze podnětem k úvaze o užitečnosti abstinence.³⁷ K úvahám o nebezpečí alkoholu a blahodárnosti čisté vody ho ovšem přivedly i zříceniny akvaduktu u Chartres.³⁸

Krása krajiny

Podobně jako většina cestovatelů své doby byl Chmelíček vnímavý k podobě krajiny. Na cestě do Španělska ocenil půvab francouzského Roussillonu, kde silnice přes „*nebetýchné hory vedoucí táhne se z větší části líbeznými údolími, ve kterých velmi mnoho korkových dubů roste*“.³⁹ Ve středním Španělsku ale postrádal stromy⁴⁰ a krajinu označil vesměs jako „*nekrásnou*“: „*Krajina, ve které se lesy vysekaly, stává se nekrásnou a horkou a trpívá velikou nouzí o dříví*...“⁴¹ Milost v jeho očích našly až krajinné pasáže kolem Luga či kolem Santiaga di Compostella,⁴² především pak v okolí cesty z Burgosu.⁴³ Jihozápad Francie, konkrétně písčité Landy, ocejoval opět jako poušť;⁴⁴ poněkud neprávem, neboť jedním z cílů vlády Napoleona III. bylo tento kout zúrodnit a první práce začaly v roce 1857.⁴⁵ Chmelíčkovu pozornost ale vzbudili lidé chodící na chůdách, které viděl při cestě vlakem z Bayonne do Bordeaux – kvůli písčité půdě zde chůdy hojně používali pastevci ovcí. Pak už byl autor spokojenější – na severovýchod od Bordeaux železnice vedla krajinou, jež mu – s odvoláním na čtvrtý žalm – připomněla rajskou zahradu oplý-

35 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 109–110.

36 Tamtéž, s. 147.

37 Tamtéž, s. 48.

38 Tamtéž, s. 221.

39 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 215.

40 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 72.

41 Tamtéž, s. 29, též s. 56.

42 Tamtéž, s. 74.

43 Tamtéž, s. 113.

44 Tamtéž, s. 144.

45 Jacques SARGOS, *Histoire de la forêt landaise. Du désert à l'âge d'or*, Bordeaux 1997, s. 464.

vající „*plodem obilí, vína, oleje*“; a dodal: „*nedá se upřítí, že Francouzové umějí použítí i nejmenšího místa a zakládají, kde jen poněkud možno, květné zahrádky...*“⁴⁶

Obyvatelstvo

Reflexe povahových vlastností a vzhledu obyvatel oblastí, kudy cestovatel projížděl, zaujímala po celé 19. století v jednotlivých cestovních zprávách nepřehlédnutelné místo; po každé šlo o kombinaci panujících stereotypů a vlastních zážitků. Cestovatel byl omezen svými jazykovými kompetencemi, proto bývala reflexe často povrchní. Španělé i Francouzi byli pro Chmelíčka neznámým etnikem, s jehož příslušníky zřejmě před cestou nebyl ve významnějším kontaktu. Nicméně domluvil se německy, francouzsky a latinsky (dovednost velmi užitečná především v kontaktu s místním klérem), španělsky patrně nikoli. Přes schopnost komunikovat se ale ani on nevyvaroval náhlosti a povrchnosti soudů, které jsou pro apodemickou literaturu typické.

V prvé řadě ho zaujaly krajové oděvy, které se od českých – resp. moravských – výrazně lišily.⁴⁷ Líbil se mu oděv toreadorů,⁴⁸ podrobně popisuje kroj ženský, jehož nositelky se mu zamlouvaly snad víc než jejich oděv. Zaujala ho jejich hra s vějířem; ba povšiml si, že nenosí krinolínu.⁴⁹ Lidové kroje, ve srovnání s městským oděvem jednoduché a skromné, ho potěšily i ve Francii.⁵⁰

Ve Španělsku ocenil, že se místní obyvatelstvo chová k cizincům přívětivě a úslužně, v diligenci či vlaku se dělí se spolucestujícími o jídlo a nápoje, „*ba paničky podávají spolucestujícím i vějíře, aby se, je-li horko, povýjením poněkud ochladiti mohli. Dosti často i mně vějíře podávaly, já však zpomenuv si, že syn Adamův jsem, poděkoval jsem se a jedl jsem chléb svůj raději povždy v potu tváře své.*“⁵¹

Ocenil hlubokou víru Španělů, byť prokazovanou – na vkus chladného Středoevropa – příliš ohnivým způsobem.⁵² Zaznamenal velký počet slepců žebrajících u chrámových dveří a vyslovil názor, že často se vyskytující slepota, hlavně v Madridu, je důsledkem horkého počasí a prašných ulic.⁵³ Pokud se víry týče, Francie dopadla logicky hůře – ve vlaku do Chartres Chmelíčka velmi rozhořčila jedna starší dáma, která se neuctivě vyjádřila o Římu a papeži: „*Že ale tato dáma velmi opovážlivá a hloupá byla, tož jsi milý čtenáři již uhodnul. Oslice se neopováží na klarinet pískati, ani kráva na basu hráti, poně-*

46 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 147–148.

47 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 215.

48 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 4.

49 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 237.

50 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 154–155.

51 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 238.

52 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 7.

53 Tamtéž, s. 7, 11.

vadž tomu nerozumí; a hle! stará panička, která kozinou smrdí, opovažuje se o věcech rozmlouvat, kterým tak dobře rozumí jako opice klarinetu...“⁵⁴

Povšiml si, že Španělé nemají rádi Francouze,⁵⁵ tato skutečnost měla své kořeny v hořké vzpomínce na časy Napoleona I. a na francouzskou intervenci v roce 1820; do jaké míry věděli obyčejní lidé (a Chmelíček) o poměrně intenzivní ekonomické politice (už roku 1856 byla v Madridu otevřena první francouzská banka, *Crédit mobilier espagnol*, konkurent banky Rothschildovy)⁵⁶ prováděné Francouzi v Španělsku, se můžeme jen dohadovat. Velkým překvapením byl pro Chmelíčka první kontakt s mužem a ženou černé pleti, služebníky, kteří na nádraží v Seville provázeli zámožnou kupeckou rodinu. Patrně se dal s rodinou do hovoru, neboť v závěru své úvahy nezapomněl podotknout, že bílí páni dali své černé sluhy pokřtít.⁵⁷

V obou dílech věnovaných Španělsku je na několika místech poznámka o týrání zvířat – Chmelíček za ně považuje především býčí zápasy: „Zabíjí-li řezník vola, kuchařka kachnu a myslivec zvěř, stává se to k užítku člověka; ale ukrutné půtky s býky nemají jiného účelu, leč aby upokojily divou krutost Španělův.“⁵⁸ A po shlédnutí býčí zápasů v Madridu, které podrobně popsal, dodává: „Jestli to v pravdě zábava tak ukrutná a ošklivá, že bych jí podruhé obcovati nechtěl.“⁵⁹ Dokladem malé citlivosti Španělů k utrpení němě tváře je mu i týrání koní v tahu⁶⁰ či běžný zvyk vybírat ptáčata z hnízd.⁶¹ Ani Francouzi nevyvázli v tomto ohledu bez hany: Chmelíček pranýřuje bičování koňů a surové zacházení s těžnými psy.⁶² Zdůrazněme, že projevy soucitu s němou tváří jsou specifikem Chmelíčkovy práce – v dalších cestovních zprávách se prakticky nevyškytují.

Body zájmu (města, fakta, události)

V době, kdy Chmelíček se svou svitkou navštívil Španělsko, nebyla tato země ještě místem, kam by se cestovalo za rozptýlením nebo poučením. Časy Španělska turistického měly teprve nastat. Nevíme, čím bylo v případě Chmelíčka a spol. sestavení itineráře motivováno – dokonce ani nevíme, neboť nám to autor zamlčel, jak dlouho cesta trvala. Je ale zřejmé, že navštívili významná města a místa, kudy kráčely dějiny. Přitažlivé byly pro Chmelíčka především církevní památky: v každém místě, kde pobývali, věnoval autor

54 Tamtéž, s. 207–208.

55 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 238.

56 W. SMITH, *Espagne et Portugal*, s. 499.

57 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 2.

58 Tamtéž, s. 22.

59 Tamtéž, s. 22, 114.

60 Tamtéž, s. 28.

61 Tamtéž, s. 78–79.

62 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, III, s. 15.

velkou pozornost kostelům, které popisuje často na několika stránkách, a místním svatým, jejichž osudy perfektně zná, stejně jako osudy světců ve Francii. Stranou jeho zájmu nezůstaly ani univerzity.⁶³

Francie se už v druhé polovině 19. století mohla honosit návštěvnicky přitažlivými lokalitami. Vedle Paříže to bylo nepochybně také francouzsko-španělské pomezí s Biarritzem, který přišel do módy právě za druhého císařství.⁶⁴ Také prosperující Bordeaux, vyhlášené hlavně vinařstvím, přitahovalo. O městě se Chmelíček rozepisuje podrobně, se základní faktografií se nesporně seznámil předem; město považuje za krásné.⁶⁵

Po celé 19. století zůstávala důležitou destinací Paříž, město proklínané i obdivované. Dochovanými cestovní deníky mapujícím cestu do města na Seině disponujeme pro celé toto století. Po celou druhou polovinu 19. a první desetiletí 20. století přitahovala Paříž jak vyznavače rušného kulturního a společenského života a milovníky výtvarného umění, tak samotné umělce. Body turistického zájmu se ustálily už na konci 18. století. Patřily k nim Louvre, Arc de Triomphe, Panthéon, Invalidovna, Jardin des Plantes, Palais Royal, případně Versailles. Některá z těchto míst zmiňuje i Chmelíček (líbila se mu Jardin des Plantes, kde poprvé spatřil „*hrochy obecné aneb koně říční*“ a nemálo se divil, „*s jakou lehkostí a obratností velikánská zvířata tato ve vodě plovati a potápěti se umí*“).⁶⁶ Jeho hodnocení památek jsou často svérázná. Jistě pochopitelný je jeho názor na Panthéon: ten by se podle něj spíš hodil za pohanský chrám. Podobně jako je tomu v případě jiných, starších cestovních zpráv, přináší i Chmelíček exaktní údaje o výšce, šířce a délce budovy. A nemilosrdně dodává: „*V předešlém století pochovali revoluční Francouzové zlopověstné neznabohy a ukrutníky Rousseaua a Voltaira a jiné v tomto chrámě a zasvětili jim ho tak-kořka.*“⁶⁷ Císař Napoleon I. ale dal kosti těchto neznabohů z chrámu odstraniti, by v něm opět služby Boží konány býti mohly. ...“⁶⁸ Hluboká nechuť k francouzským osvicencům nebyla u osob jeho stavu žádnou výjimkou. Ocenil skutečnost, že v době Napoleona III. se v Pantheonu konaly opět bohoslužby. Nevalně dopadla v Chmelíčkových očích Invalidovna, coby pacifista valně nedocenil její charitativní význam: „*Kdo množství rozličných mrzákův viděti chce, ať navštíví budovu invalidů; tamť jsou vojáci bez noh, bez ruk, kulhaví a slepí, na všelijaký způsob zmrzačení. Pohled to vpravdě strašlivý [...]. Máme za to, že*

63 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 66.

64 J. SARGOS, *Histoire de la forêt landaise*, s. 463.

65 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 14.

66 Tamtéž, s. 288–289.

67 V dubnu 1791 uzavřela Konstituanta chrám bohoslužbám a uložila sem ostatky některých slavných osobností. Po několika peripetiích se z Pantheonu stalo definitivně mauzoleum v roce 1885, kdy zde byly uloženy ostatky V. Huga.

68 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 244–245.

[...] *mnohý zmrzačený voják, třebaš i zcela zaopatřen v krásném paláci přebývá, ničeho sobě nežadá, leč aby mu oči, nohy, aneb ruce jeho opět dány byly...*⁶⁹

Chmelíčkův cestopis je první, který komentuje pařížskou morbidní kuriozitu, la Morgue. A na jejím vylíčení si dal autor skutečně záležet: „Navštívili jsme také domeček „La Morgue“ [...], zvaný; stojí na pravém břehu řeky Seine a jest místem v pravdě hrůzoplým. Kdo se zastřelil, utopil, otrávil neb jakýmkoli způsobem z tohoto světa odpravil, aneb snad nějakou nešťastnou náhodou o život přišel, bývá, není-li známo, kdo to byl, do tohoto domečku přenesen. Zde bývá mrtvola jeho položena na prkno, aby od okolo jdoucích oknem viděna býti mohla. [...] v domečku la Morgue může 12 mrtvol na podívanou vystaveno býti.“⁷⁰ Zajímaly ho rovněž pařížské hřbitovy: navštívil Père Lachaise, Montmartre a Montparnasse.⁷¹

V Chmelíčkově cestopisu zcela postrádáme reflexi změn, jimiž Paříž v uvedené době procházela – Hausmannova přestavba pravého břehu Seiny byla zahájena v polovině padesátých let. K městu byly připojeny jeho okrajové části, nádraží byla spojena s centrem mosty, Paříž dostala „zelené plíce“ v podobě Bouloňského a Vincenského lesíku. V době Chmelíčkovy návštěvy stál už např. Boulevard de Sébastopol.⁷²

Postřeh, který ve starších cestovních zprávách postrádáme, je reflexe „břicha Paříže“, Les Halles. Tato proslulá tržnice sice existovala od 12. století, ale práce po polovině 19. století nabyla, díky architektu Victoru Baltardovi, který ji zastřešil kopulí ze skla a železa, zajímavé podoby. Chmelíčka oprávněně zaujala, nikoli ale sortimentem svého zboží či celodenním ruchem, ale promyšleným úklidem. Také úklid pařížských ulic pochválil: „V Paříži jest snadno ulice čisté zachovati; neboť jsou tam podle trottoiru... V kamenné dlažbě stroužky, do kterých lze snadno vody napustiti. Vymetači ulic jsou z větší části Němci z Würtemberska.“⁷³ Dodejme ještě, že toto byl první, nikoli poslední Chmelíčkův kontakt s městem nad Seinou – vrátí se sem v roce 1867, na Světovou výstavu.⁷⁴

Specifika Chmelíčкова cestopisu ve srovnání s cestopisy laiků

K naší lítosti je Chmelíček naprosto indiferentní k politickému zřízení a vůbec veřejnému životu obou navštívených zemí – i tím se jeho cestopis liší do známých cestovních zpráv psaných po celé 19. století osobami neduchovními. Že autor postrádá kladný vztah k fran-

69 Tamtéž, s. 283.

70 Tamtéž, s. 231–232.

71 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, III., s. 1 an.

72 Michel FLEURY, *Paris*, in: Jean Tulard (ed.), *Dictionnaire du seconde Empire*, Paris 1995, s. 964–970. Též <http://en.wikipedia.org/wiki/Haussmann's_renovation_of_Paris> [cit. 2011-11-20].

73 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, III., s. 16.

74 Srov. pozn. 2.

couzské revoluci,⁷⁵ je zcela pochopitelné, stejně jako skutečnost, že o náboženské poměry obou zemí jevil pochopitelný zájem. Až na výjimky neměl smysl pro světské radovánky: vadí mu, že se ve Španělsku, stejně jako v dalších zemích, „lid v divadlech se kazí a proti duchovenstvu popichuje. A jako divadla tak přivádějí i špatné časopisy lid o víru a mravopověstnost a podkopávají během tím základy časného a věčného blaha jeho.“⁷⁶ I tím se liší jeho cestovní zpráva od zpráv laických, kde je divadlu věnována poměrně velká pozornost.⁷⁷

Nepřekvapí, že rád vyhledává kontakty s katolickým duchovenstvem,⁷⁸ byť se tak někdy děje ze zistných důvodů, neboť díky pomoci Chmelíčkových „kolegů“ může jeho výprava vidět z jednotlivých památek více než obyčejný smrtelník.⁷⁹

V Madridu se výprava zúčastnila nedělní mše v kapli královského hradu, kde byla přítomna španělská královna, což Chmelíčka pochopitelně potěšilo.⁸⁰ Nadšen byl poutním místem Santiago de Compostella, jež „mezi poutnickými místy ve světě po Jeruzalémě a Římě první místo zaujímá“.⁸¹ Rozsáhlou pasáž věnuje podobě a historii kláštera La Trappe.⁸² Upozorňuje na špatné materiální poměry španělského duchovenstva a církve.⁸³ Jako dobrého hudebníka ho zajímá hudba, byť především církevní.⁸⁴

Je poměrně kritický k bohoslužebné praxi ve Francii – nelíbí se mu jistá frivolnost francouzských kněží, ani fakt, že ve francouzských kostelech nejsou lavice, ale židle, kterých nebývá dostatek pro všechny návštěvníky mše. Navíc se za jejich použití musí platit.⁸⁵

75 „Nedaleko Sorbonny stojí krásný a veliký palác Luxemburský, v němž se nachází velmi bohatá obrazárna (Bildergallerie). Jeden z nejvýbornějších obrazů, jež tam viděti, představuje ukrutníka krvežíznivého Robespiera... an právě mužům a ženám ortel smrti ohlašuje; obraz ten malován jest od Müllera...“ (J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II, s. 252); dále se rozepisuje o chapelle „expiatoar“ (správně: expiatoire) a jejím hřbitovu. Kaple byla postavená na místě bývalého hřbitova Madeleine, kde byli pohřbeni Ludvík XVI. a Marie Antoinetta před tím, než byli 21. 1. 1815 přemístěni do baziliky Saint Denis. Také zde byli pohřbeni někteří členové švýcarské gardy, kteří padli při útoku na Tuilerie 10. 8. 1792: „Na hřbitově tom odpočívají kosti nešťastných, jenž v čas revoluce nevinně usmrčeni byli. Je-li každý hřbitov místem hrůzyplným, jest jím tím více hřbitov zmíněný; neboť tu odpočívají lidé, kteří, poněvadž Bohu a náboženství a králi věrni zůstali, od krvožíznivých revolucionářů a nezabohů nevinně ke smrti odsouzeni byli...“ Tamtéž, s. 264.

76 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 219.

77 Srov. např. cestovní deníky žen z roku Schwarzenbergů, Elisy Schlikové apod., viz Milena LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008, s. 214–246.

78 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 223–224.

79 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 65–66, 69, 74–75.

80 Tamtéž, s. 9.

81 Tamtéž, s. 74.

82 Tamtéž, s. 187.

83 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 229.

84 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 47.

85 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 121.

v zájmu objektivitě je třeba říci, že nelibost nad touto skutečností vyjadřovaly rovněž dámy z rodu Schwarzenbergů, a to už na počátku 19. století.⁸⁶

Pro rozsáhlou pozornost, kterou věnuje náboženským otázkám a církevním památkám, má Chmelíček vysvětlení: je si jistý, že čtenář sáhl po jeho opusu především proto, aby se dověděl něco o náboženském životě v navštívených zemích, nikoli o třeba o francouzském divadle, které diváky mravně ohrožuje. Chmelíčkovi čtenáři, podle jeho vlastních slov, „čítávají raději o svatých nežli o divadlech“.⁸⁷

Dokladem radosti nad dialektickým propojením kategorie svatosti a světskosti budiž Chmelíčkova radost nad skutečností, že ve Španělsku může kněz ve vlaku kouřit: ve vlaku z Barcelony do Montferratu všichni kněží kouřili a Chmelíček „jim v tom pomáhal. Ve Španělsku se nad tím nikdo nepohorší, kněz-li i v taláru veřejně kouří.“⁸⁸

Zusammenfassung

Ein Priester auf Reisen.

Die Reise von Josef Chmelíček nach Frankreich und Spanien im Jahre 1861

Im Laufe der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wuchs die Zahl der Tschechen, die sich als Dienstreiseziel oder Freizeitreiseziel Frankreich wählten. Niedriger war die Zahl derjenigen, die nach Spanien aufbrachen. Ein dreiteiliges Reisebuch, das in den Jahren 1869–1872 in Brno der katholische Priester Josef Chmelíček herausgab und in dem er die Fahrt beschrieb, die er mit der Familie Dietrichstein aus Boskovice im Jahre 1861 nach Frankreich und Spanien unternahm, ist in seiner Art ein Unikum. Nicht nur wegen dem Umfang oder der Länge der Reise, sondern auch dafür, dass es wahrscheinlich das einzige eine Fahrt westlich von der österreichischen Monarchie beschreibende Reisebuch ist, das von einem Geistlichen verfasst wurde. Der Beitrag verfolgt den Itinerar dieser Reise, einzelne Interessen der Reisenden und die Art, wie der Autor die Reiseinfrastruktur sowie die Gewohnheiten der örtlichen Bevölkerung beider besuchten Länder wahrnimmt. Die Reflexion des Verfassers unter-

scheidet sich einigermaßen von der Reflexion anderer Laienreisenden, vor allem in Bezug auf die „profanen“ Unterhaltungen und auf die Religion. Identisch ist sie bezüglich des Interesses an Sehenswürdigkeiten beider Länder sowie bezüglich der schnellen Urteile, die der Autor über die örtliche Bevölkerung formuliert. Ganz selten ist die Verweigerung der Tierquälerei, die vor allem die Stierkämpfe in Spanien betrifft. Obwohl die Interpretation dieser umfangreichen gedruckten Quelle durch die Tatsache eingeschränkt ist, dass das Reisebuch das einzige Material ist, auf welches wir uns stützen können (weitere Schriftstücke zu dieser Reise konnte man bis jetzt nicht entdecken), bringt es ein interessantes Zeugnis von der Reisexaxis der 60er Jahre des 19. Jahrhunderts im allgemeinen sowie von der spezifischen Einstellung des Geistlichen Josef Chmelíček zum Gesehenen und Erlebten.

86 Srov. Milena LENDEROVÁ, *Paříž, rok 1808. Deník Eleonory ze Schwarzenbergu*, *Minulostí Západočeského kraje* 33, 1998, s. 161–197, zde s. 171.

87 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, II., s. 256.

88 J. CHMELÍČEK, *Cesta do Francouz*, I., s. 236.

Kristýna KOSINOVÁ

Představy českých turistů ze střední třídy o „pravém turistovi“ a jejich snahy šířit zásady turistiky v českých zemích ve druhé polovině 19. století

Abstract: *The second half of the nineteenth century is a period when a modern tourism was born as one of the results of an industrial society. Considering a growing importance of leisure in the middle class, the tourism became an alternative, how to spend it. Since that time leisure has been accessible not only for noblemen but for members of the middle class as well. The purpose of this article is to describe a Czech middle class touristic (hiking) community in the second half of the nineteenth century. The research is based on the revue of The Czech Tourist Club, called The Revue of Tourists. The findings of the article are expected to reveal a character of relations among middle class active tourists and their opinions on disseminating of touristic principles in the society.*

Keywords: *modern tourism – experienced tourist – middle class – art of hiking – The Czech Tourist Club*

Je jisté, že pěší turistika¹ nebyla vynálezem druhé poloviny 19. století. Pěší výlety do přírody byly podnikány již dříve, například přírodovědci či romantickými umělci. Ve druhé polovině 19. století však byl položen základ moderní turistiky, jak to například dokazuje Martin Pelc ve své knize *Umění putovat*.² Co se týče vymezení pojmu moderní turistiky, zdůrazňuje Pelc její dva hlavní aspekty: estetické vnímání okolí a pozitivně vnímaná fyzická zátěž, která u romantických turistů ještě neexistovala.³

S rozvojem občanské společnosti a vlivem technického rozvoje nabyl v rámci střední vrstvy na významu fenomén volného času.⁴ Volným časem již nedisponovala pouze šlechta, nýbrž také lékaři, právníci, továrníci, obchodníci, úředníci, učitelé a živnostníci. Jedním ze způsobů trávení volného času byla právě pěší turistika. Ta byla zároveň produktem industriální společnosti.⁵ Právě vlivem industrializace začal člověk druhé poloviny 19. století pociťovat touhu navrátit se k přírodě. Že byl o pěší turistiku v českých zemích

1 Pěší turistikou rozumíme cestování pěšky pro zábavu v krajině, která je považována za esteticky hodnotnou.

2 Martin PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2010.

3 Tamtéž, s. 33; Catherine BERTHO LAVENIR, *La Roue et le stylo. Comment nous sommes devenus touristes*, Paris 1999, s. 63.

4 Roy PORTER, *Les Anglais et les loisirs*, in: Alain Corbin (ed.), *L'Avènement des loisirs 1850–1960*, Paris 1995, s. 24.

5 M. PELC, *Umění putovat*, s. 142–144.

zájem, svědčí vznik turistických spolků, jejichž členskou základnu tvořili především příslušníci střední třídy. Jedním z nich byl Klub českých turistů, založený v roce 1888 v Praze.

Budeme-li vycházet z předpokladu, že se ve druhé polovině 19. století formoval v českých zemích okruh občanů, kteří se ve svém volném čase aktivně věnovali pěší turistice a kteří příslušeli ke střední vrstvě, můžeme si položit otázky, jaké byly vztahy mezi jeho příslušníky, zda byli jednotní v názorech na způsob provozování turistiky a zda usilovali o jejich další šíření ve společnosti, a pokud ano, jakými způsoby. V tomto článku se, vzhledem k jeho rozsahu, zaměříme pouze na českojazyčné prostředí. Vycházet budeme z rozboru článků *Časopisu turistů*, představující hlavní platformu turistů z českých zemí, hlásících se k české národnosti.

Zkušení versus nezkušení turisté

Pročteme-li jednotlivá čísla *Časopisu turistů* od roku 1889 do roku 1918, můžeme konstatovat, že se v nich pravidelně objevují články s tematikou umění správného cestování.

Na otázku, proč se právě ve druhé polovině 19. století toto téma znovu objevuje,⁶ uvedme domněnku francouzské historičky Catherine Bertho Lavenir, že jedním z důvodů byla skutečnost, že se poprvé v historii cestovalo pěšky nejen za účelem dosažení nějakého výjimečného cíle (historická památka, přírodní zajímavost atd.), ale také za účelem radosti z chůze samotné a s ní spojené fyzické námahy.⁷ Moderní pěší turisty tedy bylo především potřeba naučit správné pěší chůzi. Teprve po jejím osvojení si mohl turista vychutnávat na výletech jak fyzický pohyb, tak estetiku okolního prostředí. V rámci aktivních turistů, pocházejících ze střední vrstvy, se tak postupně vyprofilovaly dvě skupiny, a to skupina zkušených turistů („turisticky gramotných“ jedinců), kteří věděli, jaká je nezbytná výbava turistova, jak se má plánovat turistický výlet a co vše obnáší jeho příprava, měli výlet proběhnout hladce, a skupina turistů nezkušených.

Zkušení turisté, kteří zásady správné pěší chůze bezvadně ovládali, si nezřídká z nezkušených turistů utahovali. Nazývali je různými posměšnými názvy jako „*tuctoví turisté*“, „*tak zvaní turisté*“ či „*běhouni*“. Autor článku *Slovo k turistické výchově*, Ferdinand Velc, například popisuje nezkušeného turistu, který se víc než o chůzi samotnou stará o svůj žaludek, následovně: „*Na svých cestách setkáváme se často s lidmi, «také turisty», jichž způsob cestování značně odlišuje se od oněch rutinovaných, ba přičí se i všem pravidlům turistickým. Takových máme dosud mnoho. Jsou občané laici, kteří, přihlásí-li se za členy Klubu českých turistů, domnívají se býti také již hned hotovými neomylnými turisty.*

6 Viz literatura o umění cestovat z poloviny 16. století až konce 18. století, tzv. ars apodemica.

7 C. BERTHO LAVENIR, *La Roue et le stylo*, s. 63.

[...] Takoví lidé stojí za podívanou, když chystají se na nějakou cestu. Chce-li takový pán podniknout větší výlet, pobouří celé své okolí, alarmován jest celý dům, nejvíce ale kuchyně, kde smaží a peče se o závod po několik dní a kde připravují se z různých mas všechny možné druhy pečení.⁸ Turista-zelenáč mohl vypadat i jinak: „Jsou také turisté jiného druhu, vycvičenější a již trainovaní, kteří se domnívají, neurazí-li kdo určitou vzdálenost v jisté době – ovšem poměrně vždy hodně krátké – že není žádným dobrým chodcem a hledí naň jako na turistu méněcenného. To jsou tak zvaní běhouni. Němci jim říkají «Kilometerfresser». S kloboukem v ruce, s kabátem pod paží, vestu a límeček rozepnut, druhá ruka třímá šátek a sotva stačí stíratí krůpěje potu z čela a obličej – tak uhání po zaprášené silnici jako natažený stroj, neohlížeje se ani vpravo ani vlevo a jen hlavou svou nejraději by se již dotýkal cíle, kdyby nohy na to stačily. A leze-li do vrchu, předhání se a žene se, pokud mu ovšem stačí dech a síla, touže rychlostí jako v rovině. Když pak je u cíle, plíce mu pracují jako výheň, tváře mu hoří, oči více skleněným než živým podobné má takřka na tyčinkách vypouleny na vrchu hlavy, jazyk suchý beze slin a slov a tak určen s třesoucíma se nohama a do krajnosti znaven, usedne na vrcholu, kde obyčejně hodně vítr fouká, jen aby vítězoslavně mohl se pochlubiti, že byl první na místě, nahoře. [...] Takový člověk nemá smyslu pro nic na světě a nevšímá si, co se vedle něho děje, měl by býti spíše roznašečem telegramů než turistou.“⁹ Takovýmto turistům se zkušením turistám obloukem vyhýbali, protože jim jednak kazili příjemný a uspokojivý pocit z cesty a jednak byli častými oběťmi různých úrazů.

V očích zkušených turistů měli ti nezkušení, vedle neovládání správné pěší chůze, také řadu dalších vad. V *Časopise turistů* se často objevují nářky na jejich nevychovanost. Nejčastěji zmiňovaným nešvarem bylo znečišťování lesů, a to hlavně v okolí velkých měst. V důsledku turistické neukázněnosti byly tyto lesy plné odpadků, zničeného porostu a někdy dokonce část lesa shořela kvůli nedbalosti turistů při rozdělávání ohně. Nejmenovaný majitel parku u Teplic byl dokonce ze svého vlastního pozemku vyhozen skupinkou rozjařených výletníků, kteří nevěděli, s kým mají tu čest.¹⁰ Není potom divu, že leckterý majitel lesa či parku do něj veřejnosti vstup zcela zapověděl. Tím však turisté přicházeli o přístup k turisticky nejatraktivnějším místům. Turisté měli v roce 1889 zakázaný vstup například do krčského lesa, na ďáblickou horu či do okolí Benešova.¹¹ Marné byly po takovýchto incidentech pokusy Klubu českých turistů domluvit se s majiteli lesů na tom, že v lesích vyznačí turistické stezky s tím, že mimo ně bude vstup zakázán, čímž se zamezí dalšímu ničení lesního porostu a zároveň se turistům umožní vychutnávat přírodní kra-

8 Ferdinand VELC, *Slovo k turistické výchově*, *Časopis turistů* (dále jen ČT) 20, 1908, č. 7, s. 294.

9 Tamtéž, s. 295.

10 *Ze světa turistického: turisté škůdcové lesův*, ČT 1, 1889, č. 5, s. 77.

11 Tamtéž.

sy lesa.¹² V jiné stížnosti její autor hovoří o zlovyku turistů vyrývat svoje jména na fasády kulturních památek.¹³ Poškozovány byly také horské útulny, kde se objevovaly roztrhané knihy, propálené podlahy od doutníků a občas někdo odcizil i vystavený plánek či mapku.¹⁴ Jiří Guth-Jarkovský vysvětloval neslušné chování některých turistů tím, že samou radostí, že jsou na výletě, neví z bujnosti co tropit, a nebo se domnívají, že jakmile opustili svoji domovinu, zbavili se veškeré zodpovědnosti.¹⁵

Za zkušeného turistu byl naproti tomu považován ten, kdo cestoval klidným a rozváženým tempem, s přiměřeně velkým zavazadlem a hlavně s veselou myslí, která mu pomáhala překonávat cestovní nesnáze: „[...] *pravý turista s veselou myslí a v růžové náladě [...] nelpí houževnatě na svém rozvrhu cestovním, počítá s deštivými dny jako s čísly určitými, trpělivě vyčkává pohody lepší a zvoní smíchem i žertem, když se jiní durdí a láteří, že slunce nechce vyskočiti z mlh samou radostí nad vzácnou jejich návštěvou. Zběhlý turista nejraději si vyhledává místa ještě nezkažená proudem tuctových turistů [...]*“¹⁶

Snahy poučit nezkušené turisty o zásadách pěší turistiky

Cílem zkušených turistů však nebylo ostrakizovat turisty-zelenáče z turistické rodiny, nýbrž je poučit a vychovat z nich disciplinované a ukázněné turisty. Jedním z důvodů těchto snah bylo to, že nezkušení turisté na veřejnosti kazili reputaci všem turistům bez rozdílu, tedy včetně těch zkušených,¹⁷ kteří potom ve společnosti nenalezali takovou podporu pro své turistické akce, jakou by si představovali.

Způsobů, kterými se zkušení turisté snažili rozšířit své řady, bylo několik. V případě Klubu českých turistů to byly především články, publikované v klubovém časopise, poskytující začínajícím turistům praktické informace různého druhu. Turisté byli nabádáni k tomu, aby nejprve poznali svoji vlast, a pak se teprve vypravili do ciziny.¹⁸ Z cizích zemí

12 Karel POHNERT, *O některých překážkách v turistice*, ČT 7, 1895, č. 4, s. 89–92.

13 D. PANÝREK, *Jména hloupých ...*, ČT 23, 1911, č. 12, s. 559–561.

14 F. MICHL, *Kousek Kniggeho pro turisty*, ČT 20, 1908, č. 8–10, s. 362.

15 Jiří GUTH-JARKOVSKÝ, *Turistika. Turistický katechismus*, Praha 2003, s. 139.

16 E. M. RUTTE, *Turisté ve Švýcarsku*, ČT 1, 1889, č. 1, s. 24.

17 Zkušeným turistům se na konci 19. století říkalo „*praví turisté*“, „*zběhlí turisté*“ či „*routinovaní turisté*“.

18 I když nutno poznamenat, že cestování po českých zemích bylo paradoxně mnohdy obtížnější než cestování v zahraničí. Podmínky pro cestování po českých zemích nebyly totiž pro turisty příliš příznivé, a to hlavně na venkově. V Časopise turistů se to jen hemžilo stížnostmi na špatné železniční a poštovní spojení mezi českým venkovem a většími městy, na zapáchající venkovské restaurace nabízející jídla nevalné chuti a kvality a na nedostatečně vybavené a špinavé pokoje, a to často za přemrštěně vysoké ceny. Viz např. následující články: *Vlastenecké povinnosti turistovy*, ČT 4, 1892, č. 6, s. 139–141; Jindřich KOUTECKÝ, *Po prázdninách*, ČT 17, 1905, č. 10, s. 330–334; *Miscellanea*, ČT 25, 1913, č. 9–10, s. 429–434.

pak měli nejdříve navštívit ty se slovanským obyvatelstvem. Poté bylo prostřednictvím několika článků vysvětleno, jak si správně naplánovat cestu. Řešeny byly otázky volby cíle cesty, společnosti na cestách, nutné výbavy a oblečení, jídla vhodného na cestu a vybavení cestovní lékárníčky.¹⁹ Co se týče cesty samotné, hlavní zásady zkušeného turisty byly shrnuty v takzvaném turistickém desateru, které bylo sice původně určeno především pro alpské turisty, ale dalo se vztáhnout na pěší turisty obecně. Toto desatero turistům ukládalo:

- 1) neodkládat na cestách svoje vychování a vzdělání;
- 2) podnikat jen takové túry, na které člověk stačí;
- 3) na každou cestu se dobře připravit, a to nejen co se týče vybavení, ale i znalostí, a to cestuje-li se s průvodcem či bez něj;
- 4) nechovat se k průvodci pánovitě, ale ani se s ním příliš nebratřit;
- 5) psát průvodci pouze pravdivé vysvědčení ohledně spokojenosti s jeho poskytnutými službami;
- 6) v útulně se chovat skromně, nemít nároky jako ve velkoměstském hotelu;
- 7) alkohol je nejhorším společníkem turisty;
- 8) neznečišťovat krajinu;
- 9) neničit faunu a flóru;
- 10) nevysmívat se mravům a obyčejům obyvatel hor.²⁰

Dále byli turisté v *Časopise turistů* poučeni o správné chůzi²¹ a o uměleckém požitku na cestách. Podle autora tohoto článku by turista neměl příliš lpět na tištěném průvodci a rozhodně by mu neměl věnovat více času než samotným zajímavostem v něm uvedených. Měl by se sice připravit na cestu, ale nemělo by se jednat o příliš detailní naplánování, aby se turista nestal jeho otrokem. Rovněž se turistům nedoporučovaly hromadné výpravy, jejichž účastníci byli honěni jako stádo bez vlastní volby, vlastního úsudku a radosti.²² Dále byli čeští turisté nabádáni, aby se ve venkovských restauracích chovali slušně a nedělali v nich ještě větší nepořádek, než jaký v nich již obvykle býval: „*Vejděte i do tak řečených restaurací malých našich měst, neřku-li do vesnické hospody, najdete předem místnost od zimy začouzenou, nevětranou, páchnoucí pivem a i kořalkou a podlahu až běda. Těch podlah zejména! Bývají poplity, poházeny odpadky doutníků, popelem z nich i z dýmek, sirky ohořelé jinam se neházejí než na podlahu, na podlahu házejí se i kosti a nedojedky z jídel čekajícím psům a kočkám, někdy zkrocená kavka nebo jiná zvěř po podlaze se*

19 *Výzbroj turisty na cestu*, ČT 1, 1889, č. 5, s. 70–72; *Vzhůru na Šumavu!*, ČT 5, 1893, č. 6, s. 135–137; D. PANÝREK, *Turistovy nehody. Lékařské vademecum na cesty*, ČT 12, 1900, č. 6 a č. 7, s. 204–208 a s. 223–232; J. MODLIČOVSKÝ, *Co vzítí s sebou na cestu*, ČT 21, 1909, č. 5, s. 207–211.

20 *Turistovo desatero*, ČT 19, 1907, č. 3. Časopis turistů toto desatero převzal z článku *Zehn Gebote des Bergsteigers*, uveřejněném v časopise *Mittelungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*.

21 K. CHODOUNSKÝ, *Chůze*, ČT 29, 1917, č. 5, s. 185–191.

22 V. KOBLISKA, *Umělecký požitek na cestách*, ČT 26, 1914, č. 1–2, s. 22–25.

*procházející zanechává za sebou stopy dobrého trávení, jindy zas nezvedené štěně ... Ne cele padá vina na hostinského, leda potud, že nepobídne vhodným způsobem neslušné hosty, aby dbali čistoty.*²³

Dalším způsobem, kterým Klub českých turistů zamýšlel vzdělat nezkušené turisty, byly přednášky na různá turistická témata.²⁴ Protože se ale Klub nemohl této činnosti, z důvodu své vytíženosti, věnovat soustavně, doporučoval českým turistům alespoň návštěvu vídeňské odborné školy pro turisty, která tam byla zřízena při Gischlerově vojenském učilišti. Vyučování zde trvalo čtyři týdny, třikrát po dvou hodinách odpoledních nebo večerních týdně. Výuka zahrnovala důkladné seznámení se s kartografií, s orientací v mapách a s pomocnými cestovními a zeměměřičskými přístroji. Návštěva kurzu byla zpoplatněna 10 zlatými, přičemž se prvního běhu, který proběhl v dubnu roku 1889, zúčastnilo 20 zájemců.²⁵

Aby se mohli turisté-začátečníci v praxi seznámit s tím, jak má vypadat správně vykonaná cesta, začal Klub českých turistů rok od svého vzniku, v roce 1889, organizovat pro své členy hromadné výlety. Nezkušení turisté tak měli možnost nejprve absolvovat několik takových výletů pod vedením turistů zkušenějších, aby se pak mohli následně osamostatnit a plánovat si a podnikat své výlety sami.²⁶ Ne každý organizátor hromadných výletů však byl zkušeným turistou. Na nezdařeném výletě se mohl turista snad jen poučit, jak organizace výletu vypadat nemá. Často to však bylo za cenu fyzického vyčerpání či jiných nepříjemností. Příklad takového výletu je popsán v *Časopise turistů* z roku 1895.²⁷ Turista si proto musel hromadný výlet pečlivě vybrat, a to hlavně na základě zkušeností jeho organizátora. Pouze výlet organizovaný zkušeným turistou mohl být z turistického hlediska zdrojem poučení.

23 *Drobnosti – hostince*, ČT 27, 1915, č. 8–9, s. 222.

24 V roce 1913 byl například zorganizován Klubem českých turistů cyklus přednášek o českých, moravských a slezských krajích pro pražské a předměstské středoškoláky. Za tímto účelem byl zapůjčen sál s 300 místy k sezení ve škole u Nejsvětější Trojice ve Vladislavově ulici v Praze. Vstupné na přednášky stálo od 20 do 60 haléřů. Žáci z nemajetných rodin měli vstup zdarma. I přes pečlivou organizaci ze strany Klubu českých turistů však přednášky, až na pár výjimek, u středoškolských studentů příliš velký zájem nevyvolaly. – *Přednášky Klubu českých turistů pro studentstvo středoškolské*, ČT 25, 1913, č. 11, s. 474.

25 *Odborná škola pro turisty*, ČT 1, 1889, č. 6, s. 92.

26 *Naše snahy*, ČT 1, 1889, č. 1, s. 2.

27 Organizátor dal ve výchozím městě účastníkům výletu rozchod, aby si prohlédli místní pamětihodnosti. Protože však většina výletníků město neznala, bloudili ulicemi a památky museli složitě hledat, přičemž jich většinu nenašli. Organizátor šel mezi tím navštívit svoji tetu. Po společném obědě měla výprava navštívit tři hrady v okolí. Po cestě na první hrad však organizátor zabloudil, a tak se výprava cestou necestou a s vypětím všech sil dostala pouze k prvnímu hradu. Odtud se pak účastníci vydali úprkem na nádraží, aby stihli zpáteční vlak. Ten však stihlo pouze pět z nich spolu s organizátorem, který nechal zbylých jedenáct účastníků na pospas svému osudu kdesi na cestě. – *Aranžování výletů*, ČT 7, 1895, č. 7, s. 174–175.

Česká mládež – budoucnost české turistiky

Za neefektivnější způsob rozšiřování řad zkušených turistů však bylo Klubem českých turistů považováno především působení na českou mládež. Právě ta představovala potenciální zdroj nových turistů, a proto bylo zapotřebí vést ji k lásce k cestování a poučovat ji, jak správné cestování vypadá. Tento program byl zveřejněn v *Časopise turistů* na počátku roku 1890: „[...] neomezme se na pouhé rekrutování vyspělých již turistů, přičiňme se raději také o vypěstování naší mládeže, aby dospívajíc rozmnožovala naše řady a šířila horlivost u mládeže obvyklou naše zásady po vší zemi“.²⁸

Turistika byla považována za mládeži prospěšnou hned z několika důvodů. Rozvíjela mladého člověka jak po stránce fyzické, tak po stránce duševní. Utužovala jeho samostatnost, ostražitost (sledování správné cesty, vyvarování se nebezpečí), pevnou vůli (překonávání nezdarů během cesty), odstraňovala předsudky a posilovala sebevědomí (z vykonané cesty). Díky cestování se měl z úzkoprsého a omezeného maloměšťáka stát uvědomělý a zkušený světoobčan s patřičným nadhledem.²⁹ Mládež měla být k turistice vedena následujícím způsobem: měly být sepsány informační brožury o turistických cestách pro mládež, zajištění zkušených průvodců (nejlépe z řad učitelů) a především nabídnuty levné noclehy.

Právě v nedostatku levného ubytování spatřoval Klub českých turistů hlavní příčinu velice omezeného cestování české mládeže. Proto Klub v květnu roku 1893 oslovil prostřednictvím *Časopisu turistů* všechny příznivce české studentské turistiky a apeloval na zřízení studentských nocleháren, které by nabízely po dobu letních prázdnin noclehy s večeří a snídaní buď zcela zdarma, nebo za mírný poplatek.³⁰ Noclehárny měly být přednostně zřizovány v prostorách škol či ve spolkových místnostech (například Sokola). Pouze pokud by se žádné takové místo v okolí nenašlo, měla se studentská noclehárna zřídit v hostinci. Že lze za takovýchto požadavků provozovat studentské noclehárny, ukázal jilemnický odbor Klubu českých turistů, který od roku 1889 provozoval po dobu letní sezóny čtyři studentské noclehárny (Jilemnice, Rezek, Žalý a Labská bouda). Každý student, který v nich chtěl přenocovat, si musel u pokladníka jilemnického odboru vyzvednout poukázku, na základě které pak mohl v příslušné noclehárně zdarma přenocovat a za mírný poplatek dostal večeři a snídaní. Na konci letní sezóny pak jilemnický odbor zaplatil jednotlivým noclehárnám smluvený poplatek za noclehy na základě příslušného počtu

28 Vilém KURZ, *Odchovávejme mladé turisty! Novoroční úvaha o našem dorostu cestovatelském*, ČT 2, 1890, č. 1, s. 2.

29 Tamtéž, s. 3.

30 Večeře měla obsahovat kus uzeného masa nebo sýra s chlebem a sklenici piva, k snídaní měl být podáván hrnek kávy s chlebem nebo s houskou. Přenocovat se mělo na slamníku. – *Zřizujte studentské noclehárny!*, ČT 5, 1893, č. 5, s. 99.

vrácených poukázek. Během prvních čtyř let fungování nocleháren na Jilemnicku je navštívilo v průměru 20 studentů ročně.³¹ Nicméně považovat tyto studenty za zkušené turisty by bylo mylné. Jednatel jilemnického odboru Klubu českých turistů J. Buchar na prvním sjezdu českých turistů v Praze v roce 1895 referoval, že studenti, kteří žádají o poukázky na noclehy v Krkonoších, se většinou vydávají na cestu bez určitého plánu či přípravy.³²

Zřizování studentských nocleháren probíhalo vcelku úspěšně, takže v roce 1897 se mohl Klub českých turistů pochlubit 89 noclehárnami v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. Jejich počet každým rokem vzrůstal, takže v roce 1906 už bylo studentům v českých zemích k dispozici 235 nocleháren a k tomu nově ještě tři noclehárny ve Vídni, zřízené spolkem Komenský, které sloužily českým studentům jako výchozí stanice pro jejich cesty do Alp.³³

Tabulka 1a: Přehled studentských nocleháren Klubu českých turistů a jejich návštěvnost v letech 1897–1900³⁴

Rok	1897		1898		1899		1900	
	n	s	n	s	n	s	n	s
Praha	1	77	1	189	1	181	1	265
Plzeň	1	103	1	96	1	162	1	125
Brdy	12	188	14	349	16	353	16	335
České Středohoří	8	54	9	69	10	102	10	162
Českomoravská vysočina	5	47	10	94	17	232	18	570
Krkonoše	20	301	22	285	27	655	26	999
Orlické hory	11	54	11	94	11	139	14	132
Šumava	25	891	37	1437	35	1986	33	1697
Brno	1	76	1	106	1	142	1	102
Západní Morava	3	77	5	68	5	137	5	137
Východní Morava	1	11	9	245	9	166	9	233
Slezsko	1	0	0	0	0	0	0	0
Vídeň	0	0	0	0	0	0	0	0
Celkem:	89	1879	120	3032	133	4255	134	4757

n – počet nocí

s – počet studentů

31 Tamtéž, s. 100.

32 *První sjezd českých turistů*, ČT 7, 1895, č. 9, s. 228.

33 *Zpráva o studentských noclehárnách zřízených péčí Klubu českých turistů za rok 1906*, nákladem Klubu českých turistů, Praha 1907.

34 Obě tabulky jsou sestaveny na základě údajů zveřejněných v práci *Zpráva o studentských noclehárnách zřízených péčí Klubu českých turistů za rok 1906*, nákladem Klubu českých turistů, Praha 1907.

Tabulka 1b: Přehled studentských nocleháren Klubu českých turistů a jejich návštěvnost v letech 1902–1906

Rok	1902		1903		1904		1905		1906	
	n	s	n	s	n	s	n	s	n	s
Praha	1	326	1	266	1	261	1	322	1	365
Plzeň	1	170	1	217	1	249	1	173	1	212
Brdy	20	574	21	392	21	403	22	528	23	592
České Středohoří	13	208	15	209	16	248	19	350	20	355
Českomoravská vysočina	25	702	30	719	31	556	32	763	33	566
Krkonoše	33	1186	30	1039	34	1075	35	1239	36	1566
Orlické hory	15	473	15	268	15	260	15	351	15	387
Šumava	40	1893	41	2138	40	1980	45	1714	45	2279
Brno	1	170	1	157	1	311	1	490	1	512
Západní Morava	20	208	26	294	29	359	29	266	31	389
Východní Morava	18	498	21	284	23	481	21	803	25	777
Slezsko	2	15	4	0	4	3	4	83	4	44
Vídeň	0	0	0	0	0	0	0	0	3	64
Celkem:	189	6423	206	5983	216	6186	225	7082	238	8108

n – počet nocí

s – počet studentů

S nárůstem počtu nocleháren se objevil další cíl Klubu českých turistů, kterým bylo zajistit jejich rovnoměrné rozložení po celých českých zemích, tedy i v jejich německých oblastech, což nebylo mnohdy jednoduché. Ideálem bylo vytvořit takovou síť studentských nocleháren, které by od sebe byly v turistických oblastech vzdáleny 6 až 7 hodin pochodu. Nejméně studentských nocleháren bylo na Moravě a ve Slezsku. Například ve Slezsku nebyla, s výjimkou roku 1897, k dispozici žádná studentská noclehárna až do roku 1902. Dalším cílem Klubu českých turistů byl rozvoj slovanské turistiky. V roce 1900 se Klubu českých turistů podařilo uzavřít dohodu se slovinským Planinským spolkem, který zpřístupnil své noclehárny českým studentům. Klub českých turistů se naopak snažil přilákat slovanské turisty do českých zemí, a tak začal zasílat seznamy svých nocleháren slovanským turistickým spolkům v Krakově, Lublani, Záhřebu a Zadaru.³⁵ I přes tyto snahy zůstávala návštěvnost studentských nocleháren v českých zemích ze strany zahraničních slovanských studentů zanedbatelná.

To jak byli studenti s noclehárnami Klubu českých turistů spokojeni, ukazují jejich dopisy došlé do redakce *Časopisu turistů*. Ty zveřejněné jsou, jak jinak, většinou pochvalné,

35 A. KOSTINEC, *O našich noclehárnách*, ČT 12, 1900, č. 7, s. 235–236.

i když se v nich občas vyskytne i nějaká ta výtka. Nejvíce byli studenti spokojeni s domažlickou noclehárnou, o které se mluvilo pouze v superlativech. Čisté prostředí, milý správce, k dispozici turistické mapy a příručky, zkrátka studentská noclehárna jak měla být.³⁶ Naopak velice špatnou reputaci měla noclehárna v Železné Rudě a na Labské boudě v Krkonoších. Studentskou noclehárnu v Železné Rudě popsal jeden z jejich návštěvníků takto: „Noclehárna jsou tři pokojíky, z nichž v jednom jsou tři postele, ve druhém dvě postele a pět slavníků, ve třetím čtyři slavníky. Pokojíky snad nejsou myty za celé prázdniny ani jednou, slavníky jsou snad již tak staré, jak dlouho jest noclehárna zařízena, postele se sotva drží na nohou, podlaha je poloshnilá, zdi pokojů otlučeny. Umyvadla tam vůbec není, studenti se musí chodit mýt k pumpě. Ručníky jsou vždy jeden nebo dva pro celou noclehárnu (20–35 lidí). Na ústní upozornění pan dozorce (majitel) nic nedá (ačkoliv ve všem ostatním je velice přívětivý pán), knihy stížností není a poznámky psané do výkazu o návštěvě pan dozorce vymaže.“³⁷ Tentýž autor se rovněž rozepsal o studentské noclehárně na Labské boudě v Krkonoších. Ta měla zase jiné mouchy. V roce 1902 tam byli studenti ubytováni v podkroví, kde byl tak nízký strop a celkově tak málo místa, že bylo téměř nemožné opustit tento prostor, aniž by se člověk neuhodil do hlavy, nebo nešlápl na spícího spolunocležníka. Tyto problémy vyřešil provozovatel noclehárny po svém, a to tak, že ji přesunul do dřevěného příbytku vedle chalupy. Ani tam však nebyly ideální podmínky pro nocleh: „Nyní je o studenty lépe postaráno, mají místa dosti a vzduchu až příliš. Noclehárna jest v dřevěné boudě, jejíž druhá část slouží za dřevník, třetí za útulek pro potulné umělce, muzikanty apod. Ve stěnách jsou takové otvory, že se jimi může skoro ruka prostrčiti, takže voda v jediném umyvadle přes noc zmrzla, jiné pak nebylo.“³⁸

Studentské noclehárny se netýkaly pouze studentů, ale od roku 1911 i studentek. Na popud Ústředního spolku českých žen a Sdružení akademicky vzdělaných žen byly v tomto roce na zkoušku zřízeny na šesti místech v Čechách studentské noclehárny pro dívky. Zároveň o těchto noclehárnách byly informovány dívčí školní ústavy. Podle negativních reakcí některých z nich můžeme usuzovat, že se pravděpodobně jednalo o počín, který předběhl svoji dobu. V měšťanské společnosti ještě stále povětšinou přetrvával názor, že prázdninové cestování není pro dívky vhodné.³⁹ Navzdory společenským konvencím pokračoval Klub českých turistů v rozšiřování sítě dívčích studentských nocleháren a v létě roku 1912 tak bylo otevřeno již 14 nocleháren pro dívky. Jejich návštěvnost byla ale toho roku velice slabá, neboť v nich přenocovalo pouze 20 studentek.⁴⁰ V roce 1913 počet dív-

36 ČT 20, 1908, č. 8–10, s. 385–386.

37 *Různé zprávy: O studentských noclehárnách*, ČT 20, 1908, č. 6, s. 278.

38 Tamtéž, s. 278.

39 *Na podporu turistiky mezi českými studentkami*, ČT 25, 1913, č. 7–8, s. 392–393.

40 *Studentské noclehárny*, ČT 25, 1913, č. 6, s. 332.

cích nocleháren vzrostl na 17 a navštívilo je již 87 návštěvnic.⁴¹ I když jen velmi zvolna, přece jen si tak pěší turistika nacházela své příznivkyně i mezi dívkami.

I když počet českých studentů věnujících se turistice stále narůstal, nedala se kvalita jejich cestování a míra turistického vzdělání měřit s německými studenty z českých zemí. Tak například Jan Dvořák, autor článku *Získejme českou mládež pro turistiku*, upozorňoval, že zatímco v Krkonoších můžeme potkat četné hloučky německých studentů, kteří cestují na vlastní pěst, pohybují se čeští studenti po horách většinou v doprovodu dospělé osoby. Také ohledně celkového počtu českých studentů, kteří se o prázdninách věnovali cestování, byl Jan Dvořák velice skeptický. Podle jeho odhadů cestovalo o letních prázdninách roku 1913 pouze necelých 8 % všech českých středoškolských a vysokoškolských studentů.⁴² Z této skutečnosti autor vyvozuje, že na podporu studentského cestování zakládání studentských nocleháren evidentně nestačí, a doporučuje, že by se měl po válce vytvořit nový koncept podpory turistiky.⁴³

Podpora „turistické gramotnosti“ měla být ze strany Klubu českých turistů zajištěna rovněž udělováním cestovních stipendií nemajetným studentům na jejich prázdninové cesty. V roce 1899 tak poskytl Klub českých turistů⁴⁴ nemajetným studentům dvě cestovní stipendia.⁴⁵ Tato stipendia byla na základě doporučení profesorských sborů udělena středoškolákům z Prahy a ze Smíchova. Podle podané zprávy procestovali žáci společně za osm dní Adršpašské skály a Krkonoše. I následující roky byla poskytována obdobná cestovní stipendia, a to ve výši 40 korun. V roce 1900 a 1901 to byla tři cestovní stipendia, mezi léty 1902 až 1904 dvě cestovní stipendia a v roce 1905 stipendium jedno. V roce 1906 se od udělování těchto stipendií upustilo, jelikož iniciativu převzala městská rada královského hlavního města Prahy, která vypsalala 42 studentských cestovních stipendií.⁴⁶

41 *Zpráva o studentských noclehárnách zřízených Klubem českých turistů za rok 1913*, vlastním nákladem KČT, Praha 1914, s. 4.

42 Jan DVOŘÁK, *Získejme českou mládež pro turistiku*, ČT 30, 1918, č. 1–2, s. 38.

43 Tento koncept měl být založen na vytvoření akademických odborů Klubu českých turistů, dotování školních výletů na středních školách ze strany školských úřadů, rozšíření cestovních podpor udělovaných Klubem českých turistů atd. Tamtéž, s. 39–42.

44 Byl to konkrétně tzv. Kroužek pražských turistů, který tvořil Jindřich Tesánek, lékárník z Berouna, Václav Zárecký, majitel pekařského závodu v Praze, a František Šašek, obchodník s oděvy v Praze. – *Studentská stipendia cestovní*, ČT 12, 1900, č. 2, s. 55. Nebyli však jediní, kdo poskytovali studentům příspěvky na jejich cestování, což ukazuje například zpráva o studentském cestovním fondu Ing. Josefa Ejema a MUDr. Josefa Trotzela – viz *Požítky studentských cestovních fondů*, ČT 21, 1909, č. 8–10, s. 389.

45 *Výroční zpráva Klubu českých turistů za rok 1899*, Praha 1900, s. 13.

46 *Rozmanitost: Studentská stipendia turistická*, ČT 21, 1909, č. 4, s. 168–169.

Střední škola jako širitelka turistiky mezi mládeží?

Podle názoru redakce *Časopisu turistů* neměly mládež k pěstování turistiky vést pouze turistické spolky, ale také střední školy, a to v podobě školních výletů. V ideálním případě měl být učitel, organizující školní výlet, zkušeným turistou, který se na cestu pečlivě připravil, aby mohl žáky cestou poučovat o kulturních a přírodních zajímavostech okolí. Školní výlety měly podporovat zdravý tělesný rozvoj žáků, měly zpevňovat jejich charakter, rozšiřovat vědomosti nabyté ve škole a být pro ně zdrojem inspirace pro jejich prázdninové cesty.⁴⁷ Realita školních výletů však byla někdy poněkud odlišná. Pedagogům předně chyběla motivace, aby se zodpovědně ujímali role organizátorů školních výletů. Za účast na školním výletě nebyli učitelé nijak honorováni a na jejich výdaje během výletu se skládali žáci ze zámožnějších rodin na začátku školního roku (jednalo se o tzv. vycházkový fond).⁴⁸ Navíc uhlídat mimo školní budovu 30 či více rozdávaných žáků vyžadovalo mnohdy od vyučujícího nadlidské síly a kladlo na něj velkou míru zodpovědnosti. Naplánované pochody byly navíc vzhledem k věku žáků často neúměrně dlouhé a namáhavé, a jejich zdraví tak spíše škodily, než aby ho utužovaly.⁴⁹ Dokonce se někdy zdálo, že místo aby vedení středních škol usilovalo o postupné a systematické zocelování mládeže, předháněly se ve svých výročních zprávách v množství uskutečněných výletů a v počtu zdolaných kilometrů.⁵⁰ Často se potom stávalo, že v důsledku nadměrné fyzické námahy či nedostatečného dozoru na školním výletě student vážně onemocněl, nebo dokonce přišel o život.⁵¹ Ač měli rodiče o své potomky strach, nepřestávali je na školní výlety posílat, aby si nepohněvali vedení školy či profesorský sbor. Také výchovná funkce školních výletů byla pochybná. Jak se můžeme kupříkladu dočíst v jednom z příspěvků v *Časopise turistů*, studenti se často z výletu nerozešli rovnou domů, nýbrž zašli ještě do hospody na pivo, a doma potom řekli, že se výlet protáhl.⁵²

Kolem roku 1910 proto turisté, přispívající do *Časopisu turistů*, začali pozvolna upouštět od představy školních výletů jako prostředku sblížení mládeže s turistikou. Uznali, že školní výlety by měly sloužit především ke sblížení žáků s učitelem a žáků mezi sebou a k jejich osvěžení. V případě školních výletů se nemělo jednat o turistické výkony, a pokud přece, neměly se v žádném případě přehánět.⁵³ Jestliže se chtěli žáci věnovat opravdové turistice, mělo se tak dít v rámci žákovských turistických kroužků, vedených nejčas-

47 Antonín KOSTINEC, *Vycházky, feriální cesty a noclehárny studentské*, ČT 8, 1896, č. 12, s. 239 a F. VELC, *Turistika jakožto výchovavací prostředek*, ČT 18, 1906, č. 7, s. 231–236.

48 *Školní vycházky. Výchovou k turistice*, ČT 25, 1913, č. 12, s. 529–530.

49 *O turistice na středních školách*, ČT 21, 1909, č. 5, s. 218.

50 *Turistika ve školách středních*, ČT 22, 1910, č. 6, s. 306.

51 Tamtéž, s. 307.

52 *Drobnosti – školní výlety*, ČT 27, 1915, č. 5, s. 119–120.

53 *Turistika ve školách středních*, s. 307–308.

těži učitelů tělocviku. Jako příklad takového turistického kroužku můžeme uvést turistické akce na první české reálce v Praze, kde bylo v roce 1912 pod vedením učitelů tělocviku zorganizováno několik půldenních vycházek do Chuchle a Modřan, spojených v zimě se sáňkovaním a v létě s koupáním, dále vycházky do Divoké Šárky, během nichž proběhl dobrovolný horolezecký výcvik, a nakonec i několik několikadenních výletů spojených s tábořením a přenocováním ve stanech.⁵⁴ I na dalších školách organizovali učitelé, zkušení turisté, pro žáky různé turistické akce.⁵⁵

Zásady správného praktikování turistiky mohly být rovněž šířeny v rámci rodiny, a to v případě, že některý její člen byl zkušeným turistou. Úkolem takového zkušeného turisty bylo rodinné příslušníky o zásadách turistiky poučit, a pokud možno v nich vzbudit zájem o její pěstování v praxi. Tak tomu bylo například v případě synů dr. Viléma Kurze, člena výboru Klubu českých turistů a redaktora *Časopisu turistů*. Vilém Kurz se řídil zásadou, že cesta má především odpovídat věku a vyspělosti dítěte. Proto se syny nejprve podnikal dvou až tří denní pochody v převážně rovinnatých nebo mírně zvlněných terénech (Berounsko, Posázaví, Karlštejsko atd.). Později přešli do náročnějšího horského terénu, kde konali jeden až čtyřtýdenní horské túry (Krkonose, Šumava, České středohoří, rakouské Alpy, Švýcarsko). Po tomto turistickém výcviku považoval Vilém Kurz své syny za natolik zkušené, že již mohli bez obav cestovat sami.⁵⁶

Na závěr zodpovíme otázky, které jsme si na začátku článku položili. Můžeme konstatovat, že turisté, pocházející ze střední třídy české části obyvatelstva českých zemí, nebyli ve druhé polovině 19. století z hlediska praktikování pěší turistiky homogenním celkem. V rámci tohoto celku se postupně vydělila skupina turistů, kteří se na základě představ o „správném cestování“ považovali za mistry turistického řemesla a cítili potřebu poučovat ostatní, méně zkušené turisty o jeho zásadách. Toto tvrdé jádro české turistiky samo sebe považovalo za turistickou elitu. Způsobů, kterými se zkušení turisté snažili dosáhnout výše zmíněných cílů, bylo hned několik. Jednalo se o publikování článků, pořádání veřejných přednášek a výletů. Velký turistický potenciál spatřovali zkušení turisté v české mládeži, kterou se snažili nadchnout pro turistiku prostřednictvím nabídek cestovních stipendií a levného prázdninového ubytování ve studentských noclehárnách, což se jim poměrně úspěšně dařilo. Nesmíme však tento úspěch nijak přeceňovat, jelikož turistice se v celkovém součtu věnoval jen malý zlomek české mládeže. Naopak jako nerealizova-

54 Školní vycházky. *Výchovou k turistice*, s. 530.

55 Například studentské výpravy Jaroslava Karáska, učitele tělocviku na I. českém gymnáziu v Brně, do Paříže v roce 1900 a do Solné komory v roce 1901. – *Studentské výpravy*, ČT 13, 1901, č. 4, s. 186. Nebo tří týdně studentská výprava gymnaziálního profesora z Jičína, Antonína Trnky, do Skandinávie. – *K feriální výpravě studentské do Skandinávie*, ČT 21, 1909, č. 6, s. 276. Nebo studentské výpravy učitele Ladislava Šreka – L. ŠREK, *Školní cestování*, ČT 27, 1915, č. 1–2, s. 18.

56 Vilém KURZ, *Odchovávejme mladé turisty! Novoroční úvaha o našem dorostu cestovatelském*, ČT 2, 1890, č. 1, s. 5.

telná se ukázala myšlenka středních škol jako šířitelé turistické osvěty mezi českou mládeží. Střední školy nedisponovaly dostatečným množstvím zkušených pedagogů-turistů, a hlavně turistika nepatřila mezi jejich učební priority.

Vzhledem k omezenému rozsahu tohoto příspěvku připouštíme, že mnohé otázky, týkající se českých turistů ze střední třídy v českých zemích, zůstávají nezodpovězeny. Jedná se například o jejich vymezení vůči německým turistům a jejich spolkům v českých zemích, o jejich vztahy s turisty urozeného původu nebo o recepci turistických zásad zkušených turistů širokou veřejností. Tyto a další otázky poukazují na skutečnost, že téma české turistiky není zdaleka vyčerpáno a že si zaslouží další badatelskou pozornost.

Summary

The Czech middle class tourists' vision of a „real tourist“ and their efforts to disseminate the principles of tourism in the Czech lands in the second half of the nineteenth century

The second half of the nineteenth century is a period when a modern tourism was born as one of the results of an industrial society. By the term of *modern tourism* we mean a tourism incorporating an esthetic aspect of walking in the nature as well as a positive perception of a physical movement. Considering a growing importance of leisure in the middle class in the second half of the nineteenth century, the tourism became an alternative, how to spend it. Since that time leisure has been accessible not only for noblemen but for members of the middle class as well. Thanks to the increasing number of tourists, a new opposition of *experienced* and *inexperienced tourists*, appears among active tourists from the middle class in the Czech society in the Czech lands. This new opposition is based on the idea of handling of a correct way of traveling (an art of travel). Whilst experienced tourists considered themselves like masters of a touristic art destined to disseminate it in the society, inexperienced tourists were being found ridiculous.

Subsequently the author describes how experienced tourists perceived the inexperienced ones. The inexperienced tourists were criticised while they weren't familiar with a correct way of walking, often polluted the nature, were rude against other tourists and underestimated their forces, which of-

ten led to bad injuries. All things considered, they didn't represent very well a touristic community in public. As compared with the inexperienced tourists, the experienced ones traveled deliberately and without hurry. They were modest and always well prepared for their journey in order to take advantage of its physical, educational, and aesthetic aspects at the same time.

Due to the example of The Czech Tourist Club, the author demonstrates various ways in which experienced tourists were trying to educate inexperienced tourists about a correct way of traveling. This education was carried out under several forms like publishing of articles about tourism, organizing public lectures about interesting destinations or organizing collective trips. Particular emphasis has been put on the touristic education of pupils and students. To allow them a cheap holiday traveling, The Czech Tourist Club began establishing student dormitories throughout the Czech lands and provided travel scholarships to needy ones. The idea of secondary schools like a promoter of touristic ideas among young people, claimed by The Czech Tourist Club, wasn't realized because of the lack of teachers experienced in tourism and different teaching priorities.

Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ

Heinrich Coudenhove-Kalergi a Mitsuko Aoyama: cesty, prostor a čas na přelomu 19. a 20. století¹

Abstract: *The article explores travels and the ways of travelling of count Heinrich Coudenhove-Kalergi, father of the founder of pan-European movement Richard Coudenhove-Kalergi, and his wife Mitsuko Aoyama, focusing not only on their travel from Japan to Europe in 1896 but also on the necessity of their further travels in Europe, planned carefully by Heinrich, with the aim to educate Mitsuko.*

Keywords: *19th century – Coudenhove-Kalergi – Mitsuko Aoyama – travelling – aristocracy – time – gender*

Přestože je úpadek aristokracie, spojený s vzestupem měšťanstva a rozmachem občanské společnosti založené na jiných principech než na privilegii zrodu, tradičním a již překonaným historickým klišé, zůstávají různé způsoby koexistence starých a nových elit v 19. století nadále jen částečně probádanou otázkou.²

Jedním z témat, které dosud nebyly dostatečně reflektovány, jsou právě cesty a cestování, jakožto místo možného střetu starých a nově nastupujících elit. Stejně jako cestování přestává být v 19. století výsadou jedné společenské vrstvy a znakem společenské prestiže, tak i aristokratické cestování mohlo v době na konci 19. století doznat jistých změn. Hledala aristokracie ve svých cestách potvrzení své výlučnosti? Či svými cestami, jejich

1 Tato studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR č. 404/09/0970, s názvem *Konstrukce mužské identity v ego-dokumentech od 16. do poloviny 20. století*.

2 Za přelomovou práci, popírající negativní vnímání šlechty jakožto sociální kategorie lpějící na svých prerogativách a feudalismu, je možno považovat monografii Guy CHAUSSINAND-NOGARETA, *La noblesse au XVIIIe siècle. De la Féodalité aux Lumières*, Paris 1976. V opozici vůči koncepcím marxistických historiků G. Chaussinand-Nogaret tehdy jako jeden z prvních upozornil na kompozitní charakter předrevolučních francouzských elit a naznačil jejich vzájemnou fúzi. Tato teze o vzájemném ovlivňování jak aristokratických, tak buržoazních elit byla podpořena především provokativní monografií Arno MAYERA, *The Persistence of the Old Regime in Europe*, London 1981, po jejímž vydání následovaly další studie, zdůrazňující distinktivní způsob života a specifickou kulturu aristokracie, jež se udržela ještě dlouhou dobu po zrušení většiny šlechtických privilegií v 19. a 20. století. Uvedme např. David HIGGS, *Nobles in Nineteenth-Century France. The Practice of Inegalitarianism*, Baltimore 1987; Jürgen KOCKA (Hg.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, München 1988; Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*, London 1992; Claude-Isabelle BRELOT, *La Noblesse réinventée. Nobles de Franche-Comté de 1814 à 1870*, Paris 1992; David CANNADINE, *Aspects of Aristocracy. Grandeur and Decline in Modern Britain*, New Haven – London 1994; Elisabeth FEHRENBACH – Elisabeth MÜLLER-LUCKNER (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*, München 1994; Suzanne FIETTE, *La noblese française des Lumières à la Belle Époque. Psychologie d'une adaptation*, Paris 1997.

zaměřením a obsahem, reagovala na společenské proměny? Reflektovala svou „ztrátu výjimečnosti“?

Dosavadní studie poukazují na to, že aristokracie v době habsburské monarchie pokračovala v životním stylu svých předků, k němuž neodmyslitelně patřily cesty a cestování. Aristokracie s jistou pravidelností nadále sezónně přejížděla mezi svými venkovskými statky a paláci v Praze či ve Vídni, léto trávila na venkově, zimní společenskou sezónu ve svých palácích, přičemž podzimní lovecká sezóna pobyt na venkově ukončovala.³

Tyto běžné cesty byly pak stejně jako u jejich předků doplňovány delšími pobyty mimo vlastní panství či za hranici monarchie. Jednalo se jak o cesty spojené s vojenskou a diplomatickou kariérou, tak o cesty poznávací, v jistém smyslu navazující na cesty kavalírské. Častým cílem aristokratických cest byly lázně, ve druhé polovině 19. století patřily k oblíbeným Mariánské a Františkovy Lázně, Teplice či Baden-Baden a Ischl. Jezdilo se také k moři, a to v zimních i letních měsících.

Zatímco cesty mužů byly mnohdy spojeny s vojenskou a diplomatickou kariérou, při kterých je jejich ženy často doprovázely, samotné ženy, zdá se, podnikaly méně poznávacích cest, zato hojně navštěvovaly své příbuzné a známé či, ovšem v závislosti na zdravotním stavu a finančních možnostech, jezdily do lázní. Otázka cestování a rozdílných možností mužů a žen nebyla dosud dostatečně prozkoumána, jak však naznačují např. cesty kněžny Vilemíny ze Schwarzenbergu (1833–1910) nebo Josefíny (1862–1888) a Leopoldiny Serényiové (1872–1917), ženy nemusely nutně akceptovat svou pasivnější roli s radostí.

Tak kněžna Vilemína ze Schwarzenbergu, manželka Karla III. ze Schwarzenbergu, začala cestovat až po narození svého posledního dítěte v roce 1869, přičemž jedinou výjimku představovala pravděpodobně jen cesta do Drážďan v roce 1865.⁴ Ač v pozdějších letech pobývala téměř výhradně jen na venkovském sídle Orlíku, je z její korespondence zřejmé, že cesty za poznáním ji těšily, ať už se jednalo o návštěvu papeže, cestu k moři či do Paříže.

Další příklad, poukazující na dosud opomíjený genderový aspekt cestování v 19. století, představují manželky Oty Serényiho. Ani tyto šlechtičny příliš necestovaly. První Otova manželka Josefína roz. Berchtoldová kvůli svému podlomenému zdraví podnika-

3 Srov. např. Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973; Hannes STEKL – Marija WAKOUNIG, *Windisch-graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 1992; Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, České Budějovice 2005.

4 Např. o této cestě si kněžna Vilemína poznamenala: „Tyto dny chci navštívit ještě galerii a ten nejkrásnější skleník, na což se velmi těším.“ Citováno in: Klára MYŠKOVÁ, *Kněžna Vilemína ze Schwarzenbergu. Obraz šlechtičny ve druhé polovině 19. století*, diplomová práce HŮ Jihočeské univerzity, České Budějovice 2001, s. 72.

la především cesty ozdravné, jeho druhá manželka Leopoldina roz. Harrachová si byla v tomto směru vědoma omezení, dané mateřstvím: např. V dopise otci roku 1916 si povzdechla: „Můžeš si myslet, jak žalostně mi bylo v St. Peter, protože jsem nemohla do Abbazie, neboť mateřská povinnost volala.“⁵

Mitsuko Aoyama (1874–1941), dcera bohatého obchodníka s olejem a uměním v Tokiu, byla vychovávána v tradičním duchu. Rodiče ji vštěpovali myšlenky buddhismu a morálku Konfucia, vzpomíná její druhorozený syn Richard, učila se, jak být neustále pokorná, trpělivá, přívětivá, jak skrývat své pocity. Znova a znovu, pokračuje Richard, jí bylo vštěpováno, že žena je zrozena k poslušnosti, a to nejprve vůči otci, později manželovi a nakonec vůči nejstaršímu synovi.⁶

K tématu cestování by tak Mitsuko, stejně jako většina japonských žen její doby, patrně neměla co nabídnout, kdyby do obchodu jejího otce často nejezdil mladý rakouský diplomat Heinrich Coudenhove-Kalergi (1859–1906) a kdyby jeho kůň jednoho dne neuklouzl a Heinricha v blízkosti obchodu neshodil. Mitsuko mu hbitě přispěchala na pomoc, alespoň tak se traduje, a mladý hrabě vzplanul láskou. Brzy zaměstnal Mitsuko na velvyslancectví a v roce 1892 se s ní oženil.

Na přelomu 19. a 20. století vrcholila doba, kdy se Japonsko začalo otevírat světu a starý systém uvolňoval prostor nově se rodící světové mocnosti. Usazovali se v něm cizinci a Japonci zase nebývale rychle a ochotně přejímali evropské zvyky a způsoby chování.⁷

5 Citováno in: Kateřina KOŘÍNKOVÁ, *Serényiové. Šlechtická rodina v druhé polovině 19. století v zrcadle rodinné korespondence*, seminární práce Katedry historie FF UP, Olomouc 2003, s. 14 a 19. Právě poznámka Leopoldiny Serényiové upozorňuje na nedostatečnou prozkoumanost emancipačních snah aristokratických žen na přelomu 19. a 20. století. Zatímco ve většině pokrokové smýšlejících měšťanských rodinách dívky, které dostaly přiměřené vzdělání, neměly stále na výběr, na rozdíl od chlapců, ohledně jejich budoucího směru života, tj. manželství představovalo ekonomickou nutnost a jedinou alternativu, na což tyto ženy reagovaly vzrůstajícím odporem, aristokratické dívky jsou povětšinou představovány jako ideologii domácího krbu neodporující. Otázkou ovšem je, nakolik aristokratické dívky a mladé ženy přelomu 19. a 20. století tyto role vzorné hospodyně a obětující se manželky přijímaly jako nevyhnutelné. Dokazují to např. vzpomínky Heleny Čapkové, jejíž vzdělání, na rozdíl od vzdělání jejích bratrů, bylo chápáno jako zbytečný přepych. Podrobněji např. Marcin FILIPOWICZ – Alena ZACHOVÁ, *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové*, Červený Kostelec 2009, s. 128.

6 Mitsuko COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky Micuko Coudenhove-Kalergi*, Domažlice 2006, s. 9. Úryvky ze vzpomínek Richarda Coudenhove-Kalergiho, jednoho ze zakladatelů Panevropské unie a jejího prvního prezidenta, tvoří úvod k přepsaným a z němčiny přeloženým pamětím Mitsuko, které jsou v originále uloženy ve Státním oblastním archivu Plzeň (dále jen SOA Plzeň), Rodinný archiv (dále jen RA) Coudenhove. Nutno však podotknout, že konfucianismus se v tehdejší Japonsku netěšil obecně oblibě a od osmdesátých let, kdy vláda přijala politiku náboženské tolerance, se třemi hlavními náboženstvími Japonska staly vedle buddhismu tradiční japonský šintoismus a také křesťanství. Srov. Edwin O. REISCHAUER – Albert M. CRAIG, *Dějiny Japonska*, Praha 2000, s. 160–161.

7 Jeden z prvních českých cestovatelů v Japonsku, Josef Kořenský, např. vzpomíná, jak ho při návštěvě „typicky“ japonské domácnosti urážela petrolejová lampa, kterou se chtěli hostitelé před Evropany pochlubit. Josef KOŘENSKÝ, *Cesty po světě. Žaponsko*, Praha 1899.

Sňatek Japonky s cizincem byl však dosud nezvyklou záležitostí.⁸ V případě Heinricha byla situace komplikovanější v tom, že se jednalo o příslušníka starobylého šlechtického rodu, jehož kořeny sahaly do 13. století.⁹ Mladý pár tak, vypráví dále syn Richard, musel přesvědčit rodiče Mitsuko, stejně jako musel sňatek odsouhlasit císař a katolická církev.¹⁰ Mitsuko byla jednou z mála Japonek, které se provdaly za cizince, Heinrich se stal prvním rakousko-uherským diplomatem, který si vzal Japonku.¹¹

Po nezbytné audienci u císařského dvora, při které císařovna zdůraznila Mitsuko lásku a povinnost k vlasti, odjela Mitsuko v lednu 1896 se svým manželem a dvěma dětmi, které se mezitím narodily, Hansem (1893–1965) a Richardem (1894–1972), do Evropy.¹²

Mladý pár však nesměřoval do Čech, kde měl Heinrich statky, přímo, tj. lodí, což byla nejrychlejší možnost. Zatímco do Poběžovic (tehdejší Ronsperg) byly poslány obě děti spolu s kojnými a Heinrichovým věrným arménským komorníkem Babikem,¹³ Heinrich s Mitsuko se rozhodli využít Heinrichovy půlroční dovolené a prodloužit si cestu po pev-

-
- 8 Počet mezinárodních sňatků uzavíraných v době Meidži postupně narůstal. Ze čtyř sňatků uzavřených v roce 1873, kdy byly sňatky Japonců s cizinci právně legalizovány, stoupl jejich počet až k sedmácti v roce 1897. Celkem bylo za tuto dobu uzavřeno 230 mezinárodních sňatků. Citováno in: Kristýna VRBASOVÁ, *Micuko Coudenhove-Kalergi: Japonka v české společnosti konce 19. a počátku 20. století*, seminární práce Katedry historie FF UP, Olomouc 2001, s. 12. Statistické zpracování mezinárodních sňatků uzavřených v Japonsku v letech 1873–1897 možno najít na <http://members.jcom.home.ne.jp/yosha/yr/nationality/Naturalization_1873.html> [cit. 2012-10-09].
- 9 Heinrich pocházel ze starého brabantského rodu Coudenhovů, pozdějších říšských hrabat, jež se v Čechách usadili v roce 1834. Heinrichovým otcem byl Franz Karl Coudenhove (1825–1893), majitel statku Poběžovice (Ronsperg) v západních Čechách, statku Zamuto v uherských Karpatech a Ottensheimu v Horním Rakousku, matkou Marie Kalergi (1840–1877), dcera Johanna Kalergiho a Marie Nesselrode-Ereshoven, taktéž adoptivní dcera ruského kancléře Nesselrodeho. Bratr Franze Karla, Karl Maria, sňatkem s Leopoldinou Honrichs zu Wolfswarffen v roce 1851 umožnil vznik linie Coudenhove-Honrichs, která následně sídlila na moravském Kunštátě. Syn Karla Marii, Franz Joseph Coudenhove-Honrichs, se v roce 1889 oženil s Thelou Coudenhove, sestrou Heinricha, tedy svou sestřenicí.
- 10 Před svatbou byla Mitsuko pokřtěna v katolickém kostele jménem Marie Theckla (podle Heinrichovy sestry), v Čechách ji však příbuzenstvo oslovovalo nejčastěji jako Mícu, což souviselo s domácím oslovováním Marie – Mizzi. Teprve v roce 1895 získali manželé oficiální povolení od tokijského guvernéra, což bylo nezbytné proto, aby mohla být svatba zanesena do rodinného registru a splněny tak formality vyžadované japonskou stranou. K. VRBASOVÁ, *Micuko Coudenhove-Kalergi*, s. 13.
- 11 O postavu Mitsuko a materiály uložené v Rodinném archivu Coudenhove projeví v posledních desetiletích 20. století zájem nejdříve japonští badatelé, vzniklo o ní několik knih a studií, také její paměti byly přeloženy nejdříve do japonštiny. Srov. Masumi SCHMIDT-MURAKI (ed.), *Kúdenhófu Micuko no šuki*, Tokio 1998. O popularitě Mitsuko v Japonsku svědčí fakt, že se stala hrdinkou několika filmů a telenovel.
- 12 Důvodem odjezdu mladé rodiny z Japonska byl mimo tlak silného patriotismu, ve kterém se Mitsuko patrně necítila moc dobře (podle nařízení z roku 1873 souvisela se sňatkem s cizincem ztráta japonské národnosti, předpokládalo se nabytí národnosti manželovy), také nutnost obnovit správu celého poběžovického panství, po smrti Heinrichova otce v roce 1893 upadajícího.
- 13 Vzpomínky syna Richarda in: M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*.

nině s tím, že navštíví místa jako Hongkong, Singapur, Indii, Arábii, Egypt, Středozevní moře a Itálii včetně návštěvy papeže.

Jestliže cestování aristokracie v druhé polovině 19. století navazuje na cestování jejich předků, nutno zdůraznit tři nové typy cest: jednak jde o cesty objevitelské, pokračující v tradici cest osvícenské aristokracie, toužící po poznání vzdálených krajin, jednak pak o lovecké výpravy, tedy typ šlechtického cestování spojený s tradiční zábavou šlechty, směřující však tentokrát mimo Evropu, a konečně jsou cesty aristokracie spojeny nově se službou důstojníků v koloniálních armádách evropských mocností.¹⁴

V 19. století tak můžeme jmenovat jak četné aristokraty-přírodovědce, provádějící výzkum v Jižní Americe, Africe či na Dálném Východě, tak šlechtice, mířící na safari do Afriky nebo jinam. Právě tento typ cest si získal u středoevropské šlechty značnou oblibu, jak dosvědčují i vzpomínky Mitsuko. Např. švagr Mitsuko, Richard, Heinrichův mladší bratr, byl „*dvakrát na lovecké výpravě v Africe, jednou s hrabětem Blücherem, pozdějším knížetem, podruhé s hrabětem Hoyosem*“.¹⁵ V obou případech se „*vrátil s bohatou kořistí: ulovil slony, mnoho lvů etc.*“.¹⁶

Podobně jako jiní aristokraté holdoval lovu i Heinrich – na rozdíl od nich měl však výhodu svých diplomatických působišť, jejichž exotická umístění této vášni přímo nahrávala. V Jižní Americe tak „*skolil několik velkých jaguárů a dalších zvířat*“,¹⁷ v Indii se zúčastnil velkolepého lovu tygrů, v létě 1895 se chystal na výpravu na lov medvědů na ostrově Hokkaido a v tomtéž roce, po ukončení japonsko-čínské války, kdy Heinrich dostal dvouměsíční dovolenou, naplánoval loveckou výpravu do Koreje. „*Můj muž*“, bude později vzpomínat Mitsuko, „*cestou střílel sokoly, čápy a všechny možné ptáky, na které narazil*“.¹⁸

Zůstaneme-li u tohoto nového typu aristokratického cestování, nutno zdůraznit, že tyto cesty se týkaly mužů. Zatím není dostatečně prozkoumáno, zda a nakolik byly ženy z těchto objevitelských cest vyloučeny, vzpomínky Mitsuko však naznačují, že ženám nebyly

14 Tak např. v roce 1817–1820 se konala rakousko-bavorská expedice do Jižní Ameriky u příležitosti sňatku rakouské arcivévodkyně Leopoldiny s brazilským korunním princem Donem Pedrem I., které se účastnila řada rakouských šlechticů. Přírodovědnou cestu do severní Afriky podnikl korunní princ Rudolf, zajímající se o exotickou ornitologii, a František Ferdinand d'Este organizoval výpravu do Asie. Za vědecké zásluhy bylo v 19. století povyšováno do šlechtického stavu. Bojů v řadách koloniálních armád se zúčastnil např. Adam Henri Wratislaw: jako důstojník britské koloniální armády potlačoval největší indické povstání v letech 1857–1858 či možno vzpomenout hraběte Václava Vojtěcha Sternberga, který bojoval v búrské válce. Podrobněji Luboš ANTONÍN – Peter MAŠEK (edd.), *S mapou i puškou. Objevitelské a lovecké výpravy středoevropské šlechty*, Žďar nad Sázavou 2001.

15 M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 27.

16 Tamtéž.

17 Tamtéž, s. 46.

18 Tamtéž, s. 44–45.

zcela uzavřeny. Sama se v roce 1895 zúčastnila zmiňované lovecké výpravy do korejského vnitrozemí, „jako jediná žena, mimo devatenácti honců a jednoho tlumočnicka, který byl kuchařem na korejském velvyslanectví“.¹⁹ S ženami se i tady zacházelo jako se slabším stvořením – Mitsu „jako jediná měla tu výsadu, že jela na poníku, zatímco ostatní šli pěšky“, a v případě napadení tygrem se jí od jejího muže dostalo rady, aby „hned vylezla na vysoký strom, aby se zachránila“.²⁰

Jak je patrné z předchozích odstavců, podřízenost ženy vůči muži se v 19. století mohla odrážet i v oblasti cestování. Tato skutečnost pak zřetelně vystupuje do popředí v zápisech Mitsuko, např. v následujících vzpomínkách Mitsuko na cestu do Káhiry: „V hotelu potkal můj muž jakéhosi amerického diplomata, s nímž se někde spřátelil. Jeli jsme s ním daleko od Káhiry na jednu velkou pštrosí farmu a můj muž tam koupil dvě čerstvá pštrosí vejce. Na zpáteční cestě jsme viděli překrásný západ slunce: rudé slunce klesalo za horizont nekonečné pouště. Potkali jsme hnědé Egyptany s velbloudem. Nadojili mléko a manžel koupil velkou hliněnou mísu a pil velbloudí mléko. Navečer jsme se vrátili do hotelu a můj muž si objednal, aby nám ta koupená pštrosí vejce upravili jako volská oka. Číšník je přinesl do jídelny, každé vejce zvlášť, a byla tak velká, každé jako kolo automobilu. Ošklivily se mi a nejedla jsem je.“²¹

Je zřejmé, že Mitsuko na těchto cestách svého muže jen doprovází. On plánuje, kam se pojede, on organizuje, co se koupí, on nařizuje, co se bude jíst. Jako by Mitsuko byla pouhým pasivním objektem, kterému nepřísluší jakákoliv účast na rozhodování. Manžel Mitsuko je, zdá se, jediným hrdinou jejich společných cest, určující postavou jejich vzpomínek, klíčovým bodem nejen její cesty do Evropy, ale i jejího života. Otázkou zůstává, nakolik je tato skutečnost ovlivněna záměrem *Paměti* Mitsuko, tedy informovat své děti o otci zesnulém dříve, než dospěly, a to „tak, aby si o něm děti mohly utvořit představu, ke které by chovaly úctu“.²²

Jisté je, že Mitsuko své vzpomínky na cestu do Evropy diktovala dceři Olze až ve třicátých letech 20. století. Nejedná se však o vzpomínky v lineárním slova smyslu, jde spíše o drobné zápisky, glosy, vztahující se k určité osobě či k určitému místu, bez chronologického sledu, doplněné japonskými pověstmi či články z novin o Mitsuko samotné.

Ustupuje-li ve vzpomínkách Mitsuko na cestu do Evropy její vlastní osoba do pozadí, o to více vyvstanou do popředí distinktivní znaky cestování diplomatických elit na přelomu 19. a 20. století. Sama cesta poněkud připomíná diplomatický protokol: „cestovní

19 Tamtéž.

20 Tamtéž, s. 46.

21 Tamtéž, s. 29.

22 Tento záměr Mitsuko je patrný z japonského překladu jejích *Paměti*. Srov. M. SCHMIDT-MURAKI (ed.), *Kúdenhófu Micuko*.

plán byl dopředu rozdělen po hodinách jako mozaika“, vzpomíná Mitsuko, naplánována jsou nejen místa, která je nutno navštívit, ale především osoby, se kterými je nutno se setkat, ať už se jedná o Heinrichovy představené, známé z diplomatického sboru či opět z dřívější doby známé vládce té které země.

V Káhiře tak např. Heinrich s Mitsuko navštívili barona Biegelebena a jeho choť, v Jeruzalémě rakousko-uherského konzula, ve Vladivostoku se setkali s tamějším japonským generálním konzulem, taky s rakousko-uherským vyslancem u italského krále, na Cejloně pak s místním vládcem. Jedná se o uzavřený okruh elit, tvořený především aristokracií, kam osoby z jiných vrstev nemají šanci proniknout.

Příslušnost k těmto elitám ovlivňovala způsoby cestování, stravování i ubytování na cestách. Vzhledem k cestovatelským destinacím Heinricha a Mitsuko byl jejich nejobvyklejším dopravním prostředkem parník. Ve Vladivostoku tak bydleli raději na parníku než v hotelu, protože „*všichni hoteliéři jsou Čínané a pro ni jako Japonku by to nebylo* [po právě skončené japonské-čínské válce] *příhodné*“. Parníkem jedou také do Koreje, a když se v korejském přístavu objeví velká ruská válečná loď, hned je někteří důstojníci navštíví a zvou je velmi často na loď k jídlu, k zřejmé velké radosti Heinricha i Mitsuko, snad také proto, že „*námořníci mnoho cestují a jsou vysoce kulturní*“.²³

Heinrich s Mitsuko, cestující, jak se dozvídáme z jedné poznámky, se dvěma služebníky, z nichž jeden „*uměl dobře vařit*“, jsou všude natolik oficiálně přijímáni, natolik je jim zajištěno ubytování a strava, že se s běžným hotelem a stravou v restauraci ve vzpomínkách Mitsuko setkáme jen velmi málo: ve Vladivostoku je zve často k jídlu ruský guvernér a také jim „*ve všem vychází vstříc*“, k jídlu je zve taktéž tamější japonský generální konzul, policejní ředitel je zase provází „*po všech pozoruhodnostech*“.²⁴

V Koreji pro ně připravil ubytování „*vrchní úředník státního celního úřadu*“, který je rovněž zval často na večeři, na večeři chodí i k japonskému císařskému konzulovi. V roce 1896, kdy trávili Velikonoce v Jeruzalémě, se ubytovali nejdříve v tureckém hotelu, kde byla „*vskutku famózní francouzská kuchyně*“, pak se ale po setkání s rakousko-uherským konzulem ihned přestěhovali do mnišského kláštera, tzv. hospice pro rakousko-uherský lid, vypráví Mitsuko, kde jedli společně s převorem, Rakušanem, a jeho sekretářem, původem z Uher.²⁵

Dalším distinktivním rysem cestování Heinricha a Mitsuko je jistý typ kosmopolitismu podle anglického vzoru, resp. oceňování vlivu západní kultury. Nejen že Mitsuko vítá francouzskou kuchyni či evropskou hostinu, na kterou byli tam či onde pozváni, ale zaujal ji

23 M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 44.

24 Tamtéž, s. 47.

25 Tamtéž, s. 44 a 55.

také „velký obchodní dům“ ve Vladivostoku, „jako v Londýně“, kde bylo „k dostání vše, co člověk potřebuje, od kuchyňského zařízení až po rakve!“ a kde „nakoupili mnoho dárků“.²⁶

Podobně Mitsu vyzdvihuje, pokud někdo z jejich hostitelů, jako tomu bylo třeba v indickém Hyderabadu či na Cejlonu, „působí dojmem anglického aristokrata“ nebo „mluví perfektně anglicky“, a podobně vzpomíná, jak ona sama představovala pro mnohé ženy, zvědavé na Japonku, zklamání tím, že vypadala docela evropsky, „budila dojem jako Angličanka“ (rovněž oznámení o jejich sňatku vyšlo nejen v japonských, ale také v londýnských novinách).

Konečně k těmto typům cest přináleželo (katolické) náboženství, resp. účast na mších, návštěva kostelů a klášterů, což souviselo jednak s Heinrichovým zájmem o různé typy víry, včetně buddhismu či islámu, jednak s povinnou konverzí Mitsuko ke katolictví, které se pro ni stalo tou opravdovou vírou. V Koreji se tak ubytovali ve velkém klášteře buddhistických mnichů, kde byly „všechny jejich věci mnichům ohromně k smíchu, např. plechovka sardinek“, v Jeruzalémě navštívili ženský klášter, v Betlémě synagogy, vyslechli si i mši v habešském kostele. Bohoslužeb se samozřejmě účastní spolu s místní diplomatickou elitou, „vysokými osobnostmi“. V Koreji dostali pozvání na katolickou mši, kterou vedl jeden katolický misionář. I on si vysloužil obdiv Mitsuko: „Asi čtyřicetiletý,“ píše ve svých *Pamětech*, „štíhlý a šlachovitý, s dlouhým vousem, Francouz, často chodil na lov, každoročně ulovil několik velkých tygrů. Takže byl sportovec a hrdina. A k tomu ještě světec. V tomto skromném životě byl tak spokojený a klidný jako velký pán.“²⁷

Velcí pánové, jen s nimi se na svých cestách Heinrich a Mitsuko, alespoň podle *Pamětí*, stýkají, snad s výjimkou osazenstva věznic. Návštěva věznic jako by patřila ke standardním pamětihodnostem, o kterých se jinak Mitsuko nepřilíží zmiňuje, s odůvodněním, že „už jsou popsány v každém cestopisu“.²⁸ Prohlídka věznic je však zaznamenána hned na dvou místech: na Cejlonu, kde zavítali do „věznice pod anglickým dozorem“, a ve Vladivostoku, kde „... navštívili vězení s ruskými zločinnými ženami [...] a bylo zde mnoho takových žen, odsouzených na doživotí. Bylo to ohromně zajímavé.“²⁹

Poněkud méně přitažlivá se Mitsuko jeví místa, jež jsou spojena s životem prostých lidí: ulice, vedoucí k Šalomounovu chrámu, byla „strašně špinavá, samé kobylince“, takže Mitsu ani nemohla jít pěšky a jela na oslím hřbetě.³⁰ V Koreji, kde nocovali „v malé vesnici v selském domku, hliněné chatrči s papírovými stěnami,“ se celá vesnice, mladí, staří seběhli, vzpomíná Mitsuko, aby je viděli, a přítomnost dvou policajtů, kteří „rozháněli

26 Tamtéž, s. 47

27 Tamtéž, s. 45, 55 a 46.

28 Tamtéž, s. 29.

29 Tamtéž, s. 47.

30 Tamtéž, s. 55.

vesničany docela jednoduše svými biči“, považovala za přirozenou, stejně jako „*chytrost dětí*“, jež si „*prstem udělaly díry do papírových stěn chatrčí*“ a odtud na ně vykukovaly.³¹

Jestliže můžeme tuto dlouhou cestu do Evropy vnímat jako Heinrichovu snahu seznámit Mitsu se sociálním a kulturním prostředím jemu vlastním, stejně tak můžeme charakterizovat tento typ cestování jako určitý společenský úkol, jehož cílem bylo udržení dané společenské hierarchie, tvořené sítí stejně rovných známých a příbuzných (Mitsu píše o tom, že dané „*návštěvy museli vykonat*“, že se jednalo o „*společenské povinnosti*“, které pak už „*byly odbyty*“.)³²

Podobně jen k omezenému okruhu příbuzných a známých vedou návštěvy Mitsu ve Vídni, kde se nejdříve radovala Heinrichova teta z toho, že je Mitsu katoličkou, a podobně Mitsu nesmírně dojala, jak na ni byla velmi milá arcivévodkyně, která jí ukázala všechny komnaty v Hofburgu.

Po skončení dovolené měl Heinrich nastoupit na další diplomatický post v Siamu. Jistě lákavé místo pro již zkušeného diplomata, Heinrich už totiž před svým postem v Tokiu působil jako diplomat v Aténách, Rio de Janeiru, Konstantinopoli a Buenos Aires, navštívil, jak už víme, Koreu, Čínu, Indii, byl velmi zcestovalým člověkem, opravdový kosmopolita. Heinrich však oproti všemu očekávání z diplomatických služeb vystoupil a usadil se natrvalo na svém statku v Poběžovicích.

Jedním z důvodů Heinrichovy rezignace na diplomatickou kariéru byla pravděpodobně snaha pomoci Mitsu s adaptací na nové prostředí. Heinrichovo příbuzenstvo (v době Heinrichova sňatku to byli především jeho dva bratři a dvě sestry) totiž jeho sňatku zpočátku moc nerozumělo a uvažovalo, zda by děti Heinricha a Mitsuko neměly být vyloučeny z následnictví, odvolávající se na závět Heinrichovy matky, v níž se přece mluvilo jen o rovnorodém sňatku.³³ Přijetí Heinrichova sňatku a jeho vyvolené tak nejspíše usnadnilo až rozhodnutí jeho mladšího bratra Hanse (1863–1925) zůstat svobodným. Nebylo tedy jisté, jak Heinrichovo příbuzenstvo Mitsuko přijme, a to přes veškerou jeho snahu, aby přijetí bylo co nejlepší: Heinrich se ponejvíce obával neznalosti Japonska a tamějších poměrů a nebyl si jist, jestli se v Evropě nedívají na Japonce jako na Číňany, tedy jako na barbary.³⁴

Na druhé straně Heinrich co nejdříve začal připravovat Mitsuko na život v Evropě. Tak již v Tokiu se učila německy a pro svou audienci u poangličtělého japonského císařského dvora si připravovala evropskou poklonu. Vzdělávání Mitsuko pokračovalo v Poběžovicích, přičemž jí byl sám Heinrich tím nejlepším příkladem. Již v červenci 1896 píše, že

31 Tamtéž, s. 45.

32 Tamtéž.

33 SOA Plzeň, RA Coudenhove, kart. 139, dopisy 1892.

34 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 4. 2. 1896.

začal studovat češtinu a maďarštinu a že v češtině již rozumí každé slovo.³⁵ Heinrichův mimořádný talent na jazyky (podle syna Richarda jich ovládal šestnáct) byl podpořen důkladnou přípravou a vytrvalostí. Na Poběžovicích se ráno vstávalo v pět hodin, Heinrich v zimě v létě jako první. Od šesti do osmi hodin se cvičil každý den v jiném jazyce, vzpomíná Mitsuko, to vše před mapou světa, napnutou před psacím stolem. V osm hodin se spolu se svým správcem zabýval správou hospodářství.³⁶

Sama Mitsuko se učila po dobu deseti let denně až sedm hodin a zároveň procházela výukou se svými dětmi. Učila se počítat, číst, psát, německy, anglicky, francouzsky, historii i geografii, o čemž nás informují také publikace syna Richarda. Snad v žádné z předmluv svých zásadních prací se Richard o svém otci a o své matce nezapomněl zmínit, zdůrazňuje tak kořeny svého panevropského smýšlení: otec pro něho reprezentoval Evropu, matka Asii, otcův glóbus, který jako malý rád pozoroval, se mu zdál celý spojený s jeho životem a jeho rodinou a malý Richard si tak uvědomoval nekonečnost prostoru a času, stejně jako zbytečnost národních a národnostních rozporů a vášní.³⁷

Právě kosmopolitní prostředí, ve kterém byly Heinrichovy děti vychovávány, tolik ovlivnilo budoucí evropské smýšlení syna Richarda. Guvernantky Heinrichových dětí totiž pocházely z Francie a Anglie, společnice jeho ženy, která ji učila anglicky a francouzsky, vyrůstala v Uhrách, osobní sekretář Heinricha byl Bavor, generální ředitel Čech, učitel turečtiny albánský muslim, komorníkem již zmiňovaný Armén, mezi vítané hosty patřil učený plzeňský rabín a po několik měsíců Ind Suraworthy. Stejně tak utkvěla Richardovi ve vzpomínkách knihovna jeho otce, kde bylo možno najít busty Sokrata, Platóna, Marka Aurelia, Aristotela, Kanta, Schopenhauera, Ježíše Krista, Goetheho, Schillera, Homéra, Apollóna či Napoleona.

Spíše než správě svých statků, které ostatně vůbec nerozuměl,³⁸ se Heinrich oddal studiu filozofie, politiky a náboženství, mohl si, jak psal, „*dovolit ten luxus pracovat jako spisovatel, protože nebyl na nikom závislý a pozemskými statky byl nejen zabezpečen, nýbrž i přesycen*“.³⁹

35 Tamtéž, dopis z 12. 7. 1896.

36 M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 42.

37 Richard COUDENHOVE-KALERGI, *An Idea Conquers the World*, London 1953. Srov. též Heinrich COUDENHOVE-KALERGI, *Das Wesen des Antisemitismus*, Leipzig 1923, předmluva napsaná Richardem Coudenhove-Kalergi (první vydání Berlín 1901); Richard COUDENHOVE-KALERGI, *Totaler Staat – Totaler Mensch*, Wien 1937; Richard COUDENHOVE-KALERGI, *Ein Leben für Europa: meine Lebenserinnerungen*, Köln – Berlin 1966.

38 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 11, inv. č. 27, dopis Heinricha Franzovi z 30. 11. 1904. Heinrich píše, že je jak nezkušené dítě, co se týče záležitostí obchodů a svého statku.

39 Heinrich COUDENHOVE-KALERGI, *Zur Charakteristik der „Los von Rom“ – Bewegung*, Wien 1906, s. 134. V tomto roce Heinrich publikoval svou práci *Politische Studie über Österreich-Ungarn*, Wien 1906. Ve dvačtyřiceti letech (1901) se Richard stal doktorem práv a v témže roce vyšla v Berlíně jeho monografie *Das Wesen des Antisemitismus*.

Poběžovice se tak dle Heinricha neměly stát prosperujícím velkostatkem, což by se dalo od šlechtice jeho doby spíše očekávat, nýbrž malou akademii umění a jazyků, kde by se setkávali učenci a umělci různých národů a Poběžovice by se tak staly „nejvynalézavějším zámekem v Rakousku“.⁴⁰ S mnohými z těchto učenců si Heinrich totiž dopisoval a o diskusích zase dále informoval své příbuzné, patrně k jejich malé radosti.⁴¹ Zaujaly ho též možnosti léčby studenou vodou a nedalekou Pivoň (Stockau), patřící k poběžovickému statku, měl v plánu přeměnit na letní sídlo pro lázeňské hosty.⁴²

Heinrichova korespondence nebyla zatím prozkoumána natolik (a čtyřicet svazků deníků, které si psal od sedmi let, bylo spáleno dle Heinrichova přání v den jeho skonu), aby bylo zřejmé, nakolik síť nových známých z nearistokratického prostředí nahradila Heinrichovi na Poběžovicích styky s dřívějšími souputníky jak z diplomacie, tak z aristokratického prostředí.

Jisté je, že nový okruh přátel a známých se rodil postupně jako výsledek Heinrichova studia a výraz jeho proměny pod vlivem cestování a poznání různých filozofických a náboženských směrů. Jako obdivovatel Tolstoj a Buddha, k čemuž nutno připočítat hodnoty českého reformního katolicismu, totiž Heinrich na Poběžovicích složil svou důstojnickou hodnost, vzdal se své oblíbené zábavy, lovu a soubojů, a postavil se do čela proti-soubojové ligy. Ve své knize *Minotauer der Ehre* z roku 1903 kritizoval souboje jak z etického, tak církevního i právního hlediska, stejně jako falešnou morálku cti šlechticů. Heinrichovo nové přesvědčení se projevilo i ve výchově dětí – syn Richard vzpomíná, že jim otec dokonce zakázal nosit uniformy a hrát si s cínovými vojáký.⁴³

Cesty však z Heinrichova života ani po návratu do Poběžovic nezmizely. Mitsuko totiž bylo třeba vzdělat právě pomocí poznávacích cest. Tak v roce 1899, poté, co se narodili Gerolf a Elisabeth, jede Mitsu s Heinrichem do Zamuta, i když „Mitsu žádnou velkou vášeň k cestování neprojevuje“.⁴⁴ Heinrichovo přesvědčení však bylo nezlomné: „protože neprošla žádnou evropskou školou, musí se učit cestováním to, co se v dětství ve škole naučit nemohla“.⁴⁵

40 „Bude-li má finální situace tak příznivá jako doposud, chtěl bych přeměnit Ronsberg na malou akademii umění a jazyků, kde by byli jako hosté přijímáni malíři, klavírní virtuozí, zpěváci, profesori ruštiny, Muslimové pro jazyk Mohamedánů, Číňané a Japonci, profesori a profesorky, zkrátka Ronsberg by se brzy stal vzdělávacím, mezinárodním, mezikonfesioním, nejvynalézavějším zámekem v Rakousku. Všechny národy by nám sem posílali jako hosty své vědce,“ plánoval Heinrich. MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 1. 2. 1899.

41 Heinrichovo jednání charakterizovalo příbuzenstvo buď rovnou jako „Enormities“ (obludnosti) nebo přinejlepším označovalo jeho názory jako neortodoxní a anti-aristokratické. Tamtéž, kart. 17, inv. č. 44, dopis Richarda Thecle z 22. 10. 1903.

42 Tamtéž, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 7. 3. 1899.

43 Richard COUDENHOVE-KALERGI, *Leben und Wirken*, Wien – Graz 2010, s. 38.

44 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis z 15. 3. 1899.

45 Tamtéž.

Cesty tak zaujímaly v životě Heinricha a Mitsuko důležité místo. Každý rok se jezdilo do Bayreuthu na představení do divadla, vzpomíná Mitsuko, v roce 1897 i 1898 cestovali zase do Mnichova, kde se jednak stýkali se společností (Mitsu vzpomíná na hraběnku Zichy),⁴⁶ jednak navštěvovali pamětihodnosti, zejména obrazovou galerii, která představovala další povinnou část vzdělávání Mitsuko: „*Můj muž mě již předtím poučil o tamních slavných obrazech, nebylo mi to tedy cizí. A sama jsem tehdy náruživě malovala olejem.*“⁴⁷

Léto a podzim byly vyhrazeny delším cestám, v roce 1899 zamířili Heinrich s Mitsuo do Petrohradu a do Moskvy, kde se měli mimo jiné setkat s Heinrichovými příbuznými z matčiny strany. Odtud se pokračovalo do Konstantinopole a do Atén, které Heinrich „*musel*“ Mitsuo ukázat, „*ať se jí to líbí nebo ne.*“⁴⁸

Podzimy let 1903 a 1904 strávila celá rodina v Badenu, v sanatoriu, kvůli tuberkulóze, která byla u Mitsuo objevena. Heinrich však nezhálel ani tam, měl s sebou „*spoustu knih*“, celou dobu „*hodně studoval*“, denně si připravoval excerpta pro svou knihu.⁴⁹

S novým okruhem Heinrichových dopisovatelů a známých souvisely nové typy cest, řekněme cesty měšťanského charakteru: jednak cesty za studiem, resp. do knihoven, jednak na vědecké kongresy. Tak v červnu 1904 Heinrich uskutečnil cestu do Mnichova, aby v tamější knihovně nastudoval materiály pro své knihy, a totéž léto se velmi těšil na kongres o dějinách církve, který se měl konat v Basileji.⁵⁰

Heinrichovo cestovatelské nadšení však neplatilo pro všechny druhy cest. Na zprávu o odjezdu svého bratra na Madagaskar, nereagoval Heinrich vůbec s nadšením: „*K čemu na celém světě!*“⁵¹ Heinrichův bratr Hans, znechucen, dle synovce Richarda, západní civilizací a její přetvářkou, se totiž už dříve usadil v africkém Nyasalandu (dnešní Malawi) a strávil tam od roku 1896 několik desetiletí zcela v odloučení od evropské společnosti.⁵² Jako by tento typ objevitelských cest netvořil součást povinného vzdělávání, v jehož duchu Heinrich organizoval život Mitsuko.

Nejen Mitsuo měla být vzdělána dle Heinrichových představ. Osobně se ujal také vzdělávání svých dětí. Podle Heinrichova plánu měli jeho dva nejstarší synové ve věku osmi

46 Ještě v této době, zdá se, Heinrich styky s aristokratickým prostředím udržoval. Také nedílnou součástí cesty do Bayreuthu byla návštěva aristokratických a diplomatických přátel.

47 M. COUDENHOVE-KALERGLI, *Paměti hraběnky*, s. 63.

48 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 15. 3. 1899.

49 Tamtéž, dopis z 28. 9. 1904.

50 Tamtéž, dopis z 25. 6. 1904.

51 Tamtéž, kart. 11, inv. č. 27, dopis Heinricha Franzovi z 11. 11. 1900.

52 Dojmy a poznatky z pobytu v Africe shrnul Hans v publikaci Hans COUDENHOVE, *My African Neighbours. Man, Bird and Beast in Nyasaland*, Boston 1925. Sám sebe nazýval Hans objevitelem, popisoval domorodce, místní faunu a flóru. Jeho kniha však nevybočuje z typického koloniálního diskurzu, kdy jsou domorodci chápáni jako děti, popřípadě chudé třídy, které je nutno vychovat a vzdělat.

let ovládat velmi dobře čtyři jazyky: němčinu, angličtinu, ruštinu a francouzštinu, a to kromě češtiny a maďarštiny, kterým se také učili.⁵³ Podrobným pramenem pro poznání záměrů Heinricha jsou deníky jeho synů, ze kterých je patrné neustálé Heinrichovo působení. Otec dával svým dětem každý den lekce, následně je osobně zkoušel jak z ruštiny, tak latiny či češtiny, motivoval je mj. I tím, že za každý dobrý výsledek či za dobře provedený úkol obdrželi od otce drobný peníz.⁵⁴ Heinrich považoval za nutné vzdělávat své syny ve všech důležitých oblastech vědění, tj. např. také ve filozofii, takže syn Richard už v 13 letech četl Seneku a Schopenhauera.⁵⁵ V deseti letech jeho synové hráli na housle, učili se plavat a pro rok 1905 si Heinrich naplánoval, že je bude učit „rajtovat“, na tradiční výbavu správného šlechtice tedy Heinrich také nezapomněl.⁵⁶

Heinrichova výchova byla velmi promyšlená, přesně naplánovaná a přitom maximálně ekonomická, o čemž svědčí případ nově najaté vychovatelky, Angličanky, v roce 1906: „Miss Bolton,“ píše Heinrich, „se narodila v Rusku a taktéž tam byla vychovávána, takže zná také rusky, čímž se zabijí dvě mouchy jednou ranou.“⁵⁷

V květnu 1906 Heinrich, právě když se s Mitsuo chystali odjet na několik týdnů k dr. Winternitzovi na studenodvodní kúru a kdy byl „velmi nervozní, opravdový neurastenik, hypochondrie, závratě, bušení srdce a další takové hlouposti“, patrně následek, jak sám přiznává, „nadměrného kouření a nadměrné duchovní práce“, náhle, v sedmačtyřiceti letech, umírá.⁵⁸

Nedokončena tak zůstala jeho široce zamýšlená práce o náboženství, jakési dějiny popírání vůle k životu na základě Schopenhauerovy metafyziky v různých teologických a filozofických systémech,⁵⁹ neuskutečněn zůstal projekt Poběžovic jako akademie umění a jazyků, intenzivní vzdělávání Mitsua a Heinrichových dětí bylo nečekaně přerušeno.⁶⁰

Po Heinrichově skonu příbuzenstvo popřelo platnost závěti, Mitsuo se měla dostat pod kuratelu z důvodu neznalosti záležitostí obchodního rázu a Heinrichovým dětem byl ur-

53 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 24. 2. 1900.

54 SOA Plzeň, RA Coudenhove, kart. 139, deník Dickyho (Richard) z roku 1904. Zápis z 25. 10.: „Tátínek mě vyzkoušel z ruské gramatiky a já dostal 65 feniků.“

55 Tamtéž, deník z roku 1907, zápis z 30. 7. 1907.

56 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 22, inv. č. 51, dopis Heinricha Thecle z 9. 7. 1905.

57 Tamtéž, dopis z 30. 1. 1906.

58 Tamtéž, dopis Heinricha Franzovi z 13. 5. 1906.

59 Část této práce se objevila jako samostatný pamflet: H. COUDENHOVE-KALERGI, *Zur Charakteristik der „Los von Rom“-Bewegung*.

60 V letech 1900–1903 se narodili Olga, Friederike a Karl Heinrich, dohromady měli Heinrich a Mitsuo sedm dětí.

čen poručník.⁶¹ Děti měly být dány do Kalsburgu, kde je „už napraví, k jejich dobru“.⁶² Mitsuo se však tentokrát ukázala jako silná osobnost, trvala na jejich vzdělávání v uvolněnějším prostředí Theresiana a sama se ujala správy statku, který řídila až do plnoletosti nejstaršího syna Hanse.⁶³

Vraťme se však k Heinrichovi. Jeho intenzivní život, kde nebylo chvilky pro zahálku, připomíná ony podivuhodné životy 19. století, které musely být žity zhuštěně, snad v předtuše předčasného konce. Podobně umírá předčasně francouzský filozof a psycholog Jean-Marie Guyau (1854–1888), autor slavné knihy *Zrození pojmu času*, vydané v roce 1890.⁶⁴ Guyau jako jeden z prvních upozornil na to, že prožívání času je otázkou vnitřní optiky, že trvání a tempo závisejí na intenzitě našich vjemů a představ, na jejich střídání, počtu, tempu, v němž po sobě následují, na pozornosti, s níž jsou vnímány, a na námaze nutné pro jejich uložení do paměti, na emocích nebo asociacích, které u nás vzbuzují: „*Chcete-li perspektivu času prodloužit,*“ radil Guyau, „*vyplňte ji, máte-li možnost, tisícem nových věcí. Podnikněte nervy vyčerpávající cestu, omladte se tím, že obnovíte svět kolem vás. Pohlédnete-li zpět, zjistíte, že zážitky na cestě a vzdálenosti, které jste urazili při cestě, se nahromadily ve vaší představivosti, veškeré tyto fragmenty viditelného světa se seřadí do dlouhé řady a toto vám poskytne, jak se vhodně říká, dlouhý časový úsek.*“⁶⁵

Není jisté, jestli byl Heinrich s knihou Jeana-Marie Guyau obeznámen, v pramenech zatím nebyla nalezena žádná zmínka, cestování však pojímal v podobném duchu. Otec říkal, vzpomíná jeho syn Richard, že cestování je nejlepší způsob, jak si prodloužit život, protože čas strávený na cestách se zdá mnohem delší než ten samý strávený doma. Proto je život naplněný cestováním prakticky o moc delší než život strávený na jednom místě.⁶⁶

Ano, kdo chce žít dlouho, musí monotónnost co nejčastěji přerušovat, měnit prostředí, a to se Heinrichovi dařilo dokonale. Řečeno s Thomasem Mannem a jeho *Kouzelným vrchem*, roky bohaté na zážitky míjely Heinrichovi pomaleji, než by míjela ona chudá, prázdná, lehká léta, která vítr před sebou popohání a která se rozplynou.⁶⁷

61 Byl jím ustanoven Max Coudenhove, tehdejší místodržící v Čechách a Heinrichův bratr.

62 MZA Brno, RA Coudenhove-Honrichs, kart. 17, inv. č. 44, dopis Richarda sestře Thecle z 15. 7. 1906.

63 Tak vzpomíná na proměnu své matky z mírné a trpělivé matky v tvrdou a despotickou ženu, spravující osobně celé Heinrichovo dědictví, syn Richard. M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 14–15.

64 Citováno v Douwe DRAAISMA, *Proč život ubíhá rychleji, když stárneme. O autobiografické paměti*, Praha 2009, s. 218–222.

65 Citováno tamtéž.

66 R. COUDENHOVE-KALERGI, *An Idea Conquers the World*. Srov. též pasáž věnovanou Heinrichovi Coudenhove-Kalergimu in: William M. JOHNSTON, *The Austrian Mind. An intellectual and social history 1848–1938*, Berkeley 1972, s. 320.

67 Citováno v D. DRAAISMA, *Proč život ubíhá rychleji*, s. 224.

Heinrich byl však pravděpodobně hnán ještě jinou silou, jak je patrné z jeho politických a filozofických spisů. „... proto si mohu dovolit ten luxus, pracovat jako spisovatel, jen proto, abych sloužil pravdě,“ popsal Heinrich cíl svého snažení. Chtěl „pomoci hledajícímu a zbloudilému a ukázat mu cestu“, ukázat cestu, jak šlechticům, jejichž falešnou morálku kritizoval, tak křesťanům, o jejichž hodnotách pochyboval. Ve svém hledání však zůstal snad až příliš osamocen: dává přednost vnitřnímu životu před vnějším, vzdálil se příliš svým aristokratickým souputníkům, ač podle Richarda zůstal aristokratem napořád: ne ve vnější formě, ale podle ducha a přesvědčení.

Je možné, že stejným způsobem Heinrich pojímal i své cesty a v tomtéž duchu organizoval vzdělávací cesty pro Mitsuko: cítil to jako úkol, jako své poslání a, pravděpodobně, jako jedinou šanci, jak uniknout z moci vůle jako fatálního neosobního chtění. Heinrichovi, ctiteli Schopenhauera, jak už bylo naznačeno, totiž nebyla cizí představa vůle jako slepé a nezbadatelné prapříčiny nesmyslného životního koloběhu. Hnacím motorem tohoto koloběhu je, podle Schopenhauera, utrpení, především nouze. Nouze a uspokojení nouze však vytvářejí nekonečný řetězec: konečné naplnění neexistuje, je vždy jen splněné přání, které okamžitě ustupuje přání novému a tak stále dokola. Bytí se rovná nepřetržitěmu utrpení, zčásti ubožáckému, zčásti hroznému.⁶⁸

Vymanit se z moci vůle jako fatálního neosobního chtění je podle Schopenhauera přece jen možné, a to především tehdy, když se člověku dostane mimořádných intelektuálních schopností. To je však dáno nemnohým, rozhodně se to netýká člověka řadového, jehož Schopenhauer označuje za pouhou konfekci přírody. Heinrich jako by na roli člověka s mimořádnými intelektuálními schopnostmi celým svým životem aspiroval: jen tak mohl prohlédnout a stát se čistě poznávajícím subjektem, subjektem prostým vůle, jasným zrcadlením podstaty světa.

Ten, kdo prohlédne, odvrátí se od světa ze znechucení nad vlastní účastí v tomto absurdním dramatu a dá přednost dobrovolnému odříkání a nakonec rezignaci, vyvozoval dále Schopenhauer. Svou rezignaci na kariéru, odvrácením se od okruhu svých aristokratických známých tak Heinrich následoval Schopenhauera i na této cestě. Vybral si cestu ke spáse, která Heinricha zavedla na buddhistický Východ, kde našel svou ženu a svůj nový osud.

68 Thomas MANN, *Arthur Schopenhauer. Svět jako vůle a představa*, Olomouc 1993. Srov. též Rudolf STARÝ, *Sedm jungovských rozhovorů (1988–1991)*, Praha 2004, s. 119–144. Richard vzpomíná, že právě dlouhotrvající onemocnění ženy a život v sanatoriu měly na Heinricha těžký dopad. Se Schopenhauerem viděl svět jako slzavé údolí a jeho mysl se soustředila na to, jak překonat utrpení skrze popření vůle. V praktické rovině se Heinrichovo smýšlení projevovalo návštěvou nejrůznějších špitálů a hospiců, kterým finančně i jinak pomáhal. R. COUDENHOVE-KALERGI, *Leben und Wirken*, s. 39.

Otázkou zůstává, nakolik se ztotožnila se svým novým domovem Mitsuko. Co pro ni znamenala Evropa?

Mitsuko se poté, co se správy majetku ujal syn Hans, uchýlila do rakouského Mödlingu, který až do své smrti neopustila. Zajímala se o dění v Japonsku a nebylo japonského hosta ve Vídni, který by nezavítal rovněž k ní. Své paměti opatřila věnováním: i když mé tělo zpráchniví zde na břehu Dunaje, mé nejvroucnější tužby, můj duch zůstanou ryze japonské. Na jiném místě píše: „*Neuplyne jediný den, jediná hodina, abych nemyslela na svou vlast – dokud můj lakově černý vlas nezšediví.*“⁶⁹

Velmi zajímavým aspektem japonštiny, upozorňuje Joseph Campbell ve své klasické studii o mýtech, je její hravý jazyk, asobase kotoba.⁷⁰ „*Jde o speciální vybranou aristokratickou mluvu, kdy namísto vidím, že jste přijel do Tokia, řeknete doslova, vidím, že si hrajete na bytí v Tokiu. Myšlenka je v tom, že chce ukázat, že oslovený má otěže svého života pevně v rukou a že vše je pro něj pouhou hrou. Umí vstoupit do života stejně volně a nenuceně, jako vstupuje do hry. Jde to dokonce tak daleko, že namísto slyšel jsem, že tvůj otec zemřel, je lepší říct, slyšel jsem, že tvůj otec si hrál na umírání.*“ To, co musí být, promění tak člověk svou vůlí na obyčejnou hru. Možná, že si Mitsuko celý svůj život vlastně jen tak hrála.

Heinrich a Mitsuko jsou zajisté netypickými představiteli aristokracie přelomu 19. a 20. století. Netypickým byl sňatek rakousko-uherského šlechtice s Japonkou, netypická byla výchova jejich dětí. Bylo stejně netypické i jejich cestování?

Uvedené typy cest – lovecké výpravy, cesty za poznáním, za zdravím či ke známým a přátelům o výjimečnosti příliš nesvědčí. Stejně tak cestovali mnozí jiní aristokraté a jejich rodiny. Otázkou zůstává, zda i oni o smyslu a účelu svých cest tolik přemýšleli, zda i oni si byli vědomi toho, že cestování, řečeno s Heinricchem, je jediným prostředkem, jak si prodloužit život, že cestovat znamená pokusit se překonat zdejší „slzavé údolí“ a hledat cestu ke spáse.

Nepopíratelné je, že poznání na základě cestování umožnilo zásadní proměnu Heinrichových hodnot, jeho přerod z aristokrata-diplomata v učence a myslitele, změnu ve společenských kontaktech a v okruhu známých. V tomto smyslu cestování přispělo ke snaze porozumět (jiným kulturám a náboženstvím). Stejně tak ale cestování splnilo potřebu vydělit se. Na základě cest Heinricha a Mitsuko můžeme doložit, že cestování nadále zůstává jedním z distinktivních rysů elity, ať už se jedná o elity aristokratické či měšťanské. Kdo cestuje, naznačuje na několika místech svých vzpomínek Mitsuko, tomu se dostává

69 M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 53.

70 JOSEPH CAMPBELL, *Mýty. Legendy dávných věků v našem denním životě*, Praha 1998, s. 139.

jisté kultury, nezbytné pro příslušnost k elitám. Ať už je to baron Hübner, slavný vědec a spisovatel, jak ho obdivuje Mitsuko, či námořníci-důstojníci.

Stejně tak je nepopiratelné, že rozmach cestování a turistiky ve středních i nižších vrstvách neubraly cestám Heinricha a Mitsuko nic na exkluzivité. Při svých cestách se pohybovali v okruhu svých stejně rovných známých a příbuzných, ve svém světě, tolik odlišném od světů jiných. „*Je to zvláštní společnost, ti slavní světa,*“ povzdechla si Mitsuko při vzpomínce na „*soirée*“, které pořádala u příležitosti festivalu v Bayreuthu Cosima Wagnerová (rodinu jejího manžela podporovala už Heinrichova babička, vzpomíná Mitsuko) – „*pro učence, umělce, spisovatele a malíře*“.⁷¹ Není patrné, že by oni – aristokracie – ztrátu výjimečnosti pociťovali – snad jen těch, co patřili k cestovatelským elitám, stále více přibývalo.

Summary

Heinrich Coudenhove-Kalergi and Mitsuko Aoyama: travels, space and time at the turn of the 19th and 20th centuries

The article explores travels and the ways of travelling of count Heinrich Coudenhove-Kalergi, father of the founder of pan-European movement Richard Coudenhove-Kalergi, and his wife Mitsuko Aoyama. After their marriage in 1892, Heinrich and Mitsuko left Japan and travelled to Europe to Heinrich's family estates in Poběžovice (Ronsperg) in Bohemia. The Memoires of Mitsuko, written in 1930's, recollecting this travel, are examined from the point of view of gender history, as well as an example of diplomat (elite) travels at the end of the 19th century.

Further, the article explores the travels of Heinrich and Mitsuko in Bohemia and in Europe, emphasizing their aim, carefully planned by Heinrich: to educate Mitsuko. Focusing on Heinrich's personality, his education strategies towards his sons and his wife, the articles examines not only Heinrich's breaking-up with the aristocratic milieu, but also the ways how his ideas about travels were connected with a new conception of time (the work of J.-M. Guyau), with the ideas of buddhism and with the works of Schopenhauer.

71 M. COUDENHOVE-KALERGI, *Paměti hraběnky*, s. 56.

Olga ROEBUCK

Scotland, Living Dualities – historical development of identity construction

Abstract: *The text explores historical development of Scottish national identity. The issue is analysed from different angles which basically reflect different types of individual identities. The development of Scottishness is first assessed in terms of Anglo-Scottish relations, using the dual perspective of coloniser/colonised. The following phenomena reflect Scottish regional identity and the historical development of regional relationships, social identity and the historical development of gender representation within the notion of Scottishness.*

Keywords: *Scottish national identity – Scottish history – Scottish dualities – Anglo-Scottish relations – identity construction*

To explore the features of any country's culture offers interesting results. But to explore the culture of a country that is undergoing a major change in defining itself, promises to be especially revealing. Scotland and its culture can certainly serve this purpose very well, as the newly sought position of the Scottish people as a nation directs the rethinking of not only the national, but also all the other cultural identities of such human entity.

It can be argued that the strong awareness of national identity in Scotland has its roots somewhere in the depths of the nation's history and it is by no means a modern phenomenon. However, the atmosphere of change seems to be omnipresent in many fields of contemporary Scottish culture, literature being one of them. Cultural identities are presented in the works of many contemporary Scottish writers: James Kelman, Alasdair Gray, Iain Banks, Janice Galloway, Ali Smith and many others. James Kelman, for example, is not only regarded as one of the recognised Scottish writers, but at the same time represents Glasgow, the strong literary tradition of which offers space for comparison with the new tendencies in Kelman's supposedly experimental literary works. Apart from his identification with Glasgow, Kelman also represents the working class identity in contemporary Scottish fiction. Alasdair Gray, on the other hand, stands for rather different literary voice: the intellectual artistic expression with very strong experimental features. Iain Banks is one of the young authors who reflect the current Scottish cultural reality in his novels full of unexpected turn-outs. Janice Galloway represents one of the female voices in the predominantly masculine presentation of Scottish culture, and has been joined by many

other female voices nowadays. Willy Maley takes the high involvement of modern Scottish voices for granted and refers to Scotland as the seedbed for storytelling of the highest order.¹ All these authors show the real state of the analysed features of a modern Scottish society as seen and interpreted by local and thus, involved writers. They also serve as examples of various obstacles on the Scottish journey towards successful identity construction. Some of these have strong historical roots, which shall be further analysed in this text.

If we assess the environment of contemporary Scotland, we can once again refer to Willy Maley and his short phrase: “*Small country, big conversation*”.² On the other hand, the search for national identity in Scotland has greatly overpowered the importance of other identities: gender, regional, religious, ethnic etc. Yet, it is extremely obvious that the label “Scottish” does not effectively describe most of Scotland’s population. Scotland’s struggle for the position and identification within a larger political unit has been even historically rather long and is marked by countless disillusionments of the public opinion. An example of such historical event, marked by a “*yawning gap between the politicians and the people*”³ can be nothing less than the Act of Union of 1707.

Identity construction in contemporary Scotland is burdened with many difficulties. If one were to use a single expression to characterise the process of formulating Scottishness, the most obvious would be “negotiation”, which characterises the many dualities Scotland has to resolve. Christopher Harvie looks into the history of Scotland and gives evidence of the existence of competing identities long before the Scots lost their political independence as he claims that “*though Scotland’s community of the realm was an early example of popular nationalism, the country was driven with complex divisions between Lowland and Highland, Gaelic and Scots, urban and rural, seaboard and landward*”⁴. This text aims at developing the analysis of the dualities identified by Cristie March in her article *Bella and the Beast* as the tensions between the colonial and colonised, region and nation, Scotland and Britain, Highland and Lowland, as well as masculine and feminine.⁵ These are further reflected by the entangled linguistic situation marked by the uneasy relationship between Gaelic, Scots, Scottish dialect and Standard English. On the other hand, as Douglas Gifford claims, the clash between “*new internationalism*” and tradition-

1 Willy MALEY, *Literature and diversity – border crossing: new Scottish writing*, in: Marc Lambert (ed.), *Discovering Scottish Literature: A Contemporary Overview*, Edinburgh 2007, pp. 13–22, here p. 14.

2 Ibidem.

3 Tom M. DEVINE, *The Scottish Nation 1700–2000*, London 2000, p. 9.

4 Christopher HARVIE, *Ballads of a Nation*, *History Today* 49/9, 1999, p. 12.

5 Cristie MARCH, *Bella and the Beast (and a Few Dragons, Too): Alasdair Gray and the Social Resistance of the Grotesque*, *Studies in Contemporary Fiction* 43/4, 2002, p. 324.

al urban regionalism signifies a “retreat to home territory to reassess identity”.⁶ The desire to re-define itself mainly stems from the collapse of the above described dichotomised framework of definition and aims at breaking away from the traditional myths and icons and arriving at new understanding of contemporary Scotland, perhaps not locked in itself, but related to the global community and it is clearly not only the Scottish history and mythology, which inspires the authors, as they quite often use icons from other cultures. Yet, to be completely just, there are academics, who see the Scottish bipolarity as a driving force of identity construction, rather than its hindrance, and who point out the historical value of such bipolarity, clearly referring to G. G. Smith and his *Caledonian Antisyzygy*. Gerard Carruthers, for example, stresses the idea of “tradition defined by its internal oppositions” and to visualise the core of *Caledonian Antisyzygy*, he cites Smith’s very powerful metaphor of Scotland “as the gargoyle grinning at the elbow of a kneeling saint”.⁷

To address in brief the first of the Scottish “internal oppositions”, i.e. that between the colonial and the colonised, one has to note the fact that Scotland indeed became a part of Great Britain through the Act of Union in 1707, which was to a great extent economically motivated and enabled the Scots to share in the imperial trade. According to Richard J. Finlay: “*The Scots regarded themselves as the “mother nation” of the Empire and the Union was portrayed as an imperial partnership with England.*”⁸ On the other hand, the signs of subordination of Scotland to England within the Union cannot be overlooked. With yet another reference to the Act of Union of 1707, the motivation of the English to indeed colonize and, thus seize the decision-making of the Scots, is clear. As the Scottish alliance with France or the Jacobite activities so typical for the Scottish Highlands were perceived as a threat to the official policies of England, the parliamentary union with Scotland was seen as an essential condition of the future stability of the country. The Anglo-Scottish Union, carried despite the popular hostility, became a good example of the carrot-and-stick policy so often used in Britain’s colonial past: the freedom and statehood (if only partial) was sacrificed for advantages which the time proved to be completely inadequate. Devine suggests some of the rewards the Scots gained from their consent to the Union of 1707: apart from granting the freedom of trade, these were mainly the secured historical rights and privileges of the Kirk, the Scottish Presbyterian Church, secured

6 Douglas GIFFORD, *Imagining Scotlands: The Return to Mythology in Modern Scottish Fiction*, in: Susanne Hagemann (ed.), *Studies in Scottish Fiction: 1945 to the Present*, Frankfurt am Main 1996, pp. 17–49, here p. 24.

7 Gerard CARRUTHERS – David GOLDIE – Alasdair RENFREW, *Beyond Scotland: New Contexts for Twentieth-Century Scottish Literature*, Amsterdam – New York 2004, p. 11.

8 Richard J. FINLAY, *A Partnership for Good: Scottish Politics and the Union since 1880*, Edinburgh 1997, p. 15.

rights of the Court Party, the main supporter of the Union in Scotland, and also the secured interests of the most powerful Scottish noblemen (Queensberry, Argyll etc.).⁹ The Act of Union and the motivation of the Scottish Parliament to pass such document, by which this body actually repealed itself, remains, quite understandably, one of the most fervently discussed themes of Scottish cultural and political history. The gains were so negligible in comparison with the incredibly far-reaching consequences of such decision and, furthermore, it has made a permanent mark on the consciousness of the “untamed nation”, which is the message, the Scots project through their national symbols (thus, producing yet another opposition).

The main dispute over the motivation of the decision concerning the Act of Union is fuelled by two opinions, both once again reflecting the tension between the colonial and colonised. According to many scholars, the main motivation can be seen in the need to gain access to the colonial markets (as expressed above with reference to Cristie March). Tom M. Devine provides rather meticulous historical and economic account of the pre-union situation in Scottish economy and stresses the significance of the failed Darien project, an expedition through which Scotland wanted to establish a colony in Central America, reaching to the Pacific and Atlantic simultaneously, thus aiming at becoming a significant colonial power.¹⁰ Financial compensation of the Scottish loss in the Darien project was a part of the Union deal. The opposing academics however claim that it was Scotland’s own public money, with which the decision-makers were bribed.¹¹ Furthermore, prior to the Union, Scotland enjoyed flourishing trade relations not only with England itself, but mainly with Ireland: Devine in fact refers to Ulster as to the Scottish colony appropriated through migration and trade.¹² After the Act of Union, Scottish trade benefited from English protection and Scotland, mainly later during the rule of Queen Victoria played an important role within the Empire, mainly in the East India Company, and the growing Scottish diaspora helped to forge trade connections abroad.¹³ Paul Henderson Scott, representing the group of academics who do not agree with the economic motivation of the Union, challenges the Scottish urgency to participate in the English trade and gives the evidence of Wales, the poor situation of which should have served as an example of the devastating effects of tax imposition which was to follow the union (for proof referring to Daniel Defoe, who acted in the Union negotiations as an English spy and

9 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, p. 5, 16.

10 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, p. 5.

11 Paul HENDERSON SCOTT, *An English Invasion Would Have Been Worse: Why the Scottish Parliament Accepted the Union*, *Scottish Studies Review* 4/2, 2003, p. 12.

12 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, p. 52.

13 *Ibidem*, p. 61, 58.

stressed the economic benefits for Scotland, yet twenty years later admitted the poverty of the country).¹⁴ Instead, Henderson Scott suggests two different reasons for the hasty acceptance of the union proposal despite the public opposition: bribery and fear of the English invasion of Scotland. To prove the former, he cites Robert Burns: “*We’re bought and sold for English gold - / Such parcel of rogues in a nation*”¹⁵ and suggests the treachery of the Duke of Hamilton, the leader of the Union adversaries in the Scottish Parliament.¹⁶ The latter, i.e. the threat of English invasion, is in Henderson Scott’s view proved by the military actions taken by the English military units during the Union negotiations, as well as by many contemporary accounts of the events. Scott cites, for example, Sir John Clerk of Penicuik, who claims his “*moral certainty that England would never allow us to grow rich and powerful in a separate state*” and assures that the alternative to the Union would have Scotland “*fall under the Dominion of England by right of conquest*”.¹⁷ The above outline of the academic debate of the rather distant, even though historically significant, event clearly reflects the deep-rooted tension between the colonial and the colonised: as the first argument clearly establishes Scotland’s ambition to colonise, the second perceives the Act of Union as a national failure determining and determined by the position of the colonised.

The second example related to the issue of colonisation, is the English appropriation of the traditional Scottish symbols and embracing the romanticised image of Scotland. The term relevant for this particular creation of false identity has been coined by Michael Hechter as “*internal colonisation*”.¹⁸ The deformed identity created in this way, according to David McCrone, causes that historical events and development are treasured to such extent that the actual culture of a country is beginning to deform accordingly and the validity of such culture is disputable. In case of Scotland, the two main deforming tendencies have been identified as tartantry and Kailyardism: “*The dominant analysis of Scottish culture remains a pessimistic and negative one based on the thesis that Scotland’s culture is deformed and debased by sub-cultural formations such as tartantry and Kailyardism.*”¹⁹

The fact that the Highlands, the home of tartan, have been accepted as the basis of the Scottish culture and are the home of most of the images and icons used to represent Scotland nowadays has several dimensions. First of all, it is understandable, as the Highlands

14 P. HENDERSON SCOTT, *An English Invasion*, pp. 12–13.

15 Ibidem, p. 12.

16 Ibidem, p. 11.

17 Ibidem, p. 14.

18 Willy MALEY, *Cultural Devolution? Representing Scotland in the 1970’s*, in: Bart Moore-Gilbert (ed.), *The Arts in the 1970’s: Cultural Closure*, London 1994, p. 82.

19 David McCRONE, *Understanding Scotland: The Sociology of a Stateless Nation*, London 1994, pp. 12–13.

have always symbolised an enclosed self-contained society marked by a strong resistance to any interference from “outside” and therefore, could be interpreted as a kind of desired status for the whole of Scotland. Secondly, according to McCrone, due to the late 19th century industrialisation, the Scottish Lowlands became very much the same as any other industrial area and thus, accepting the symbolism and iconography of the Highlands provided a powerful means of distinction.²⁰ On the other hand, the fact that it is the most backward and barbarous part of the country is also rather interesting, and perhaps could be seen as somehow contributing to “*the Scot’s feeling of inferiority*”.²¹ Caroline McCracken-Fletcher suggests that for many generations, this “*sartorial Scottishness has come to signify national delimitation, a kind of northern blackface through which Scots cringingly and resentfully present themselves for English consumption*”.²² The negative approach of the Scots themselves to such cultural representation of Scotland is clear from Tom Nairn’s view of tartanry as degrading: “*Sporranry, alcoholism ... the ludicrous appropriation of the remains of Scotland’s Celtic fringe as a national symbol ... [and] a sickening militarism, the relic of Scotland’s special role in the building up of British imperialism*” circulated alongside the “*national consciousness of the intelligentsia ... a sort of ethereal tartanry*”.²³

Much of the blame for the advent of tartanry is put with Walter Scott, whose search for the culture of Scotland resulted in creating a rather limiting view of the clan and kilt society originally relevant only to the Scottish Highlands. Furthermore, his love of history and tendency to present contemporary Scots as the re-creations of old Scottish heroes result in denying the dynamics of identity creation, indeed, make culture stable if not stagnant and museum-like. Such blame would, however, be rather short-sighted. Indeed, there are voices standing up to defend Walter Scott. The fact that Scott mainly made the rest of the world aware of the existence of Scotland within Great Britain has been recognised, what seems to be a rather innovative view of Scott’s achievement is McCracken-Fletcher’s claim that he has assembled “*a fascinating complex of signs*” with the aim to signify Scottish difference and separateness, yet still within the Union.²⁴ The problems apparently do not stem from Scott’s construction of Scotland, but from the readiness with which such construction was embraced by the English. Tartanry has penetrated the English society through its very sovereigns and they also show its persistence: George IV, for whom Scott’s parade of the Highland culture was designed, showed much enthusiasm in

20 Ibidem, p. 17.

21 Ibidem, p. 186.

22 Caroline McCracken-Fletcher, *A Tartan Politics? Couture and National Creativity in the New Scottish Parliament*, *Scottish Studies Review* 3/1, 2002, p. 110.

23 Ibidem, p. 110.

24 Ibidem, p. 111.

accepting this “exotic” face of Britain; Queen Victoria, through her sentimental love of the Scottish Highlands, later added her own “sub-genre” of tartanry referred to as Balmorality (which Christopher Harvie in fact sees as a mere exploitation of the power-vacuum in Scotland of the 1840’s)²⁵; and, last but not least, Elizabeth II who attended the 1999 celebrations of the opening of Scottish Parliament clad in the colour-scheme of a thistle. Indeed, the fact that “discovering” Scottish roots became almost a must for any upper class Englishman, only shows the effectiveness of the so called “internal colonisation”, thus presenting the falsified image of Scotland, processed through the English mind, not only to others, but also to Scotland itself.²⁶ The one, most often blamed for the initiation of tartanry, Walter Scott, himself realised that the English have added their own interpretation and thus, changed or violated and deformed the Scottish body that, as Scott expresses in *Malachi Malagrowther Letters*, manages to be distinct, yet undistinguished and thus subject to inscriptions of a dominant power.²⁷ As it was the case of the Act of Union, however, there are voices that challenge the seemingly unanimous condemnation of tartanry. As was already suggested, tartanry is viewed by many as a limitation to the ability to construct alternative meaningful discourses within which to construct native land and own identity.²⁸ One would be clearly able to state that no other sign could as obviously show the state of country’s colonial subordination than the fact that its history, culture and cultural geography has been stolen and violated by the superior power. Caroline McCracken-Flasher, however, challenges this understanding of tartanry by referring to its rather subversive and inspiring role Scottish identity construction. At first, she suggests the creativity related to overcoming the tartanry myth. For the English, the ready and hasty acceptance of the romanticised Scot signifies the urgency to construct otherness that would be familiar and suitable. Tartanry is, however, equally important for the construction of Scottish nationality. McCracken-Flesher claims: “*At the same time, for Scotland, the myth of tartanry has worked to maintain the notion of the nation while energizing its difference. The very delimitation of kilt-ification has required Scots to self-identify through and against the fashion of the nation thus enacting multiplicity as the formative phenomenon of a unified Scottishness. Tartan is the site of the contention that is Scotland.*”²⁹

Secondly, she presents tartanry as the means of subverting the monolith of Britishness, indeed Englishness. The tartan myth, however distorting or simplifying, helped to maintain the notion of Scottish difference. Furthermore, the “encompassing myth of tartanry”

25 Ch. HARVIE, *Ballads of a Nation*, p. 13.

26 C. McCracken-FLESHER, *A Tartan Politics*, p. 110, 111.

27 Ibidem, p. 112.

28 Ibidem.

29 Ibidem, p. 113.

has created a power of a new nationalism that McCracken-Flesher identifies as not limited by ethnicity, but playful, expansive and inclusive.³⁰

Another possible view of Scotland as “the colonised” is based on the country’s linguistic situation. As was already mentioned, Scotland poses a multilingual environment, where, however, Standard English is marked as the language of institutions and, therefore, power. The power of the Scottish institutions has been historically questioned anyway; as Henderson Scott claims that the Union of 1707 was already forged by Scottish politicians, who were used to act on instruction from London.³¹ The imposition of English as the language of power only enhances the lack of Scottish institutional potency. Through the imposition of a non-native language onto the institution of national importance, the power is rather effectively removed. By linking the situation in Scotland to other countries, in which English was imposed as the official language, such as India or the Caribbean, one establishes a tradition of oppression for Scotland.³² Indeed, the lack of a national language is lamented also in connection with national literature. Edwin Muir in his book *Scott and Scotland* distinguishes between the tradition of literature written in Scots, which he considers rather homogenous, and the later “confusion of tongues” brought about by the Scottish authors of English prose (e.g. Knox) and the English translation of the Bible.³³ He states that a “prerequisite of an autonomous literature is a homogeneous language” and although he does not question the genius of the authors traditionally seen as Scottish literary doyens, such as e.g. Robert Burns, Muir simply states that their works fall into the period in which Scottish literature is dead and they do not have a language in which to express themselves.³⁴ The problem with Scottish language, according to Muir, is that it is not homogeneous, that it is merely represented by varied Scottish dialects giving literature the air of provincialism: “*language still exists, in forms of varying debasement, on our numerous Scottish dialects; but these cannot utter the full mind of a people on all the levels of discourse*”.³⁵ Thus, in his time, Muir envisaged the future of Scottish national literature as that written in English. Muir’s analysis represents an example of how the linguistic situation in Scotland influences not only the institutions of power, but also cultural institutions. However, the Scottish vernacular speech, which Muir saw as dead, has been rediscovered and used in literary works of Irvine Welsh, Tom Leonard or James Kelman. Cairns Craig cites Robert Crawford’s claim that “*mutual awareness of cultural differences (primarily between various*

30 Ibidem, p. 110.

31 P. HENDERSON SCOTT, *An English Invasion*, p. 11.

32 C. MARCH, *Bella and the Beast*, p. 325.

33 Edwin MUIR, *Scott and Scotland*, London 1936, p. 17.

34 Ibidem, p. 19, 57.

35 Ibidem, p. 178.

native tongues is quite different in Scotland or in Wales from the overall awareness in Britain".³⁶ Realising and accepting one's mixed linguistic and even cultural history thus, once again, represents a means of standing out in the British context. Furthermore, Craig claims that this process is combined with "*shaping a strategy that aligned Scottish writing with those 'postcolonial' cultures which were producing some of the most theoretically inspiring contemporary writing*".³⁷ Thus, when referring back to the fact that the imposition of English established the tradition of oppression in Scotland, the country's current tendency to determine itself resonates with its postcolonial condition.

The above presented sources of some of the tendencies deforming Scottish identity creation have already hinted upon the tension between two fundamental regional identities of Scotland, i.e. Highland and Lowland. This tension can be seen as another pair of competing Scottish images. One of the problematic features of the image of Scotland that Walter Scott has created is its limited validity. The colourful representation that is tartan, kilt and bag-pipe culture is the result of a gross generalisation which completely erases the distinctive features of other regions than that of Scottish Highlands. "*Sir Walter Scott has ridiculously made us appear to be a nation of Highlanders, and the bagpipe and the tartan are the order of the day*", exclaims a Scott's contemporary unaware of the fact that this image of the Scottish nation was to prevail over long years.³⁸ It was also suggested above that the Highlands did not have altogether positive reputation. Indeed, for many years they were perceived as political menace, enclosed and removed island-like community. Their Jacobite inclinations made them stand out even more. Later, in 1746, the defeat at the battle of Culloden, reduced the status of the Highlands to a mere manpower resource.³⁹ Nevertheless, the acceptance of tartan, kilt and other Highland symbols are seen by some, such as Henderson Scott or McCracken-Flesher, in a positive light – as the symbols of the reconciliation of the Lowlands and the Highlands. "*...they give the impression of a unitary, delimited, dealable Scotland while expressing the difference that is Scottish citizenship in its fullest sense – a difference that includes highland and lowland, immigrant and exile, foreigner and native in the clashing weave of Scottish culture*".⁴⁰

As McCrone suggests, however, there is a very strong exploitation of the created national heritage by the Scots themselves. According to Ian A. Bell, the cheap representations of Scots are now designed mainly for *internal consumption* and they should mainly

36 G. CARRUTHERS – D. GOLDIE – A. RENFREW, *Beyond Scotland*, p. 235.

37 *Ibidem*.

38 C. MCCRACKEN-FLESHER, *A Tartan Politics*, p. 112.

39 Ch. HARVIE, *Ballads of a Nation*, p. 12.

40 C. MCCRACKEN-FLESHER, *A Tartan Politics*, p. 115.

mobilise the national pride.⁴¹ Such references make it clear that the imagery of the Highlands has been widely accepted by the Scottish public – and witnessing basically any public event such as a graduation ceremony or a football match only proves this. It is more than interesting to explore the roots of the change of approach to the Highland culture as well as rise of the “new” national heritage which almost completely overlooks the features of the Lowlands. Tom M. Devine summarizes this process as “*the urban society adopting a rural face*” and creating “*a national image in which the Lowlands have no part*”.⁴² Yet, even though the country keeps being presented as the land of mountains, in reality, by the late nineteenth century, Scotland had already become an industrial pioneer with most of its inhabitants living in the central Lowlands and the rural life of the country had become a matter of the past. Indeed, the attitudes to the Highlands in history were rather negative within Scotland itself (as has been suggested above – politically as well as religiously). According to Devine’s history, the Highlands as a term have appeared in the Middle Ages, when they became increasingly distinguishable from the rest of the country not only socially and culturally, but – as a Gaelic speaking community, mostly linguistically.⁴³ Together with its political instability and the already mentioned religious difference, they were a matter of scorn on a popular level, a spot of desired assimilation on the level of politics. The previously mentioned “political menace” and Jacobean threat were attitudes by no means reserved only for the English: for the otherwise predominantly Presbyterian Scotland represented an equal worry. Devine claims that “*for Lowland Presbyterians, the highland Jacobites posed a dreadful threat because of their association with popery*”.⁴⁴ Thus, the repressions which followed the unsuccessful Jacobite rebellion of 1745, mainly the Disarming Act (which in terms of cultural politics is an incredible example of colonial assimilation policy), did not meet much large-scale opposition on the national basis.⁴⁵ Furthermore, it seems to be a common knowledge that a significant role in another feature adding to the demise of the traditional Highlands – the Clearances, was played by the clan chiefs themselves, as their role has basically transformed into that of landlords. Interestingly enough, according to Devine, the roots of Highlandism reach particularly into this period. He stresses the increasing popularity of Highland accessories, including the forbidden tartan, with the growing Scottish middle class and not only was the tartan imprinting itself on the mind of the English as a traditional Scottish dress,

41 Ian A. BELL, *Imagine Living There: From and Ideology in Contemporary Scottish Fiction*, in: S. Hagemann (ed.), *Studies in Scottish Fiction*, pp. 223–224.

42 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, p. 231, 235.

43 *Ibidem*, p. 231.

44 *Ibidem*, p. 233.

45 David ROSS, *Scotland: A History of a Nation*, Glasgow 1999, pp. 237–238.

it was embraced as such by the Scots themselves.⁴⁶ One of the reasons for that was already suggested in the above presented discussion of tartanry – the need to distinguish Scottish identity within the uniformity of the Union. The second reason can clearly be connected with the events of contemporary Europe, where nationalisms of different degrees were fuelled by the Napoleonic wars and thus, initiated the appreciation of national traditions. In case of Scotland and its relation to the Highlands, the Napoleonic wars highlighted mainly the military achievements of the Highland regiments, thus, adding yet another face to the symbolism of tartan and kilt: that of martial skill. Devine illustrates with a historical example: “By 1881, indeed, the connection between militarism and Highlandism was so strong that the War Office ordered all Lowland regiments to wear tartan trews and Highland-style doublets, a directive that applied equally to those who had won the battle honours fighting against Highlanders. The victory of Highlandism was complete.”⁴⁷

The influence of Europe on the acceptance of the Highlands as the main source of Scottish symbolism was not limited to the historical events of the time. It was the interest of the thinkers of the Enlightenment in the study of human social evolution, i.e. “*progress from rude to civilised manners*”.⁴⁸ The Highlander seemed to fit the late-eighteenth-century notion of the civilised “rude savage” as perfectly as the early nineteenth century “noble savage” stressed in the “Balmorality” vision of the Highlands so popular during the reign of Queen Victoria. Charles Withers argues that “*to the urbane philosophers of the late eighteenth century the Highlander was a contemporary ancestor, the Highlands the Scottish past on the doorstep*”.⁴⁹ Similarly, the highland countryside, which is one of the Scottish most boasted riches today, has not always been embraced with such admiration and owes the discovery of its beauty to the advent of Romanticism, “*The Highlander also inhabited a physical world of desolation, barrenness and ugliness; and to the Lowland mind, before the revolution in aesthetic taste of the later eighteenth century, the north of Scotland was both inhospitable and threatening. ... Heather-covered bens were neither romantic nor attractive (as they were later to become) but merely ugly and sinister*.”⁵⁰

Combined with the world-wide impact of James McPherson’s *Fingal*, there were two main contributions to the change of attitude to the Highland landscape: the development of the idea of the sublime and the idea of the picturesque. To define the contemporary notion of the sublime, Devine refers mainly to Edmund Burke’s *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, in which he stipulates that “*the sub-*

46 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, pp. 233–234.

47 Ibidem, p. 241.

48 Ibidem.

49 Ibidem.

50 Ibidem, p. 232.

lime is found to be rooted in the terrific, inspiring a fear which fills the mind with great ideas and stirs the soul".⁵¹ The notion of the picturesque is referred to in connection with William Gilpin, who stresses the need of careful "discriminating" observation in determining a picturesque landscape in order to be able to admire the composition of the varied, indeed, "diverse" elements.⁵² At the time, the Highlands were not only discovered artistically, but also literally due to the developing transport. This only added to the full incorporation of the Highlands into the Scottish geography.

Thus, the alienation of the Highlands has been erased and indeed, the competing images of the Highlands and Lowlands seemingly reconciled in this created heritage. Yet, it does fulfil the function of identification and signifying difference, hence its wide popularity even in Scotland itself.

The tension between nation and region is of no lower importance even though a part of the problem could perhaps be, as David McCrone suggests, the different understanding of national identity in modernist and post-modernist sense. While the modernist view considers the nation to provide a clear and indisputable identity, national identity in the post-modernist terms appears often rather limited and contradictory and furthermore, other competing identities are offered.⁵³ When approaching Scotland through its nationalism, once again the problem of validity is encountered. Many theoreticians claim that a nation must have its functioning political institutions, which support and convey nationhood. That, of course, is a problem in Scottish environment, where the Scottish Parliament has only relatively recently been re-established. Christopher Whyte addresses the problem in his following suggestion: "*one could call them small cultures, minority cultures, nations without a state. My own preference would be to speak of national groupings which have extremely limited political control over the internal organisation and external relations of the territory they inhabit. It is a constantly shifting category.*"⁵⁴

The loss of statehood, however, does not have to coincide only with the loss of functional national institutions. As was already mentioned above, the decision-making even prior to the parliamentary union had been greatly determined by English politics. According to Paul Henderson Scott, Scotland officially ceased to exist much before the fatal Union. He places the loss of Scottish statehood together with the removal of James IV to London, by which Scotland effectively lost not only its foreign policy but also its interna-

51 Ibidem, p. 242.

52 Ibidem, p. 243.

53 D. McCrone, *Understanding Scotland*, pp. 12–13.

54 Christopher Whyte, *Gendering the Nation: Studies in Modern Scottish Literature*, Edinburgh 1995, pp. ix–xx.

tional identity.⁵⁵ In some way, the situation of Scotland in this period is even more obscure than after the union. Seemingly, the country was still enjoying its parliamentary freedom and during the very first years of the eighteenth century, the Scottish Parliament actually passed some rather daring legislation aiming at greater independence on the English Monarch. Internationally, however, the country was represented by the English policy and thus, effectively ceased to exist. As Christopher Harvie suggests, the 1707 union gave rise to the “*rough-and-ready co-existence between the national cultures with semi-independent Scots institutions*” and “*the debate continued over the future of the nation and the means of maintaining its identity*”.⁵⁶ In comparison with the hazy position of Scotland within the Regal Union of 1603, however, the situation was at least clarified as the loss of Scottish statehood was complete. In the periods to follow, Scotland repetitively experienced waves of agitating the national feelings often alternated by periods in which at least Scottish intellectuals looked across the borders of Europe for more cosmopolitan identities. When dealing with the cosmopolitanism of the mid-nineteenth century, Harvie stresses the importance of national funding, which Scotland lacked. Those national investments, which typically marked the European statehood of the time, e.g. courts or railways, were in Scotland financed from imperial, municipal or private funds. The resulting cosmopolitanism greatly influenced Scottish culture, yet resulted in the departure of domestic intellectual elite, which instead began to constitute governing elites outside Europe.⁵⁷ The change of attitude towards a more nationalist agitation was brought by the historical events of the early twentieth century. The two main events fuelling the sudden shift from the cultural nationalism to the political one were undoubtedly the Irish Easter Rising of 1916 and the Treaty of Versailles of 1919. Harvie suggests that not only was the Easter Rising a case in which “*poets had apparently changed a nation*”, but the impact on Scotland had also other sources: “*... to younger Scottish socialists like MacDiarmid, politicised by the war and the industrial struggles of the ‘Red Clyde’, Connolly became a hero. An ethnic nation, of the sort which proliferated after Versailles in 1919, was the new goal.*”⁵⁸ Indeed, the Europe, which was created by the Treaty of Versailles and referred to as “*Europe of Nations*”⁵⁹, once again did not include Scotland. The national status of Scotland was thus once again denied and the country was placed on the level of a mere British region. Equal treatment was applied to Scotland within Britain itself. When considering the signification of political representation within the British Parliament, Scotland was for

55 P. HENDERSON SCOTT, *An English Invasion*, p. 9.

56 Ch. HARVIE, *Ballads of a Nation*, p. 12.

57 *Ibidem*, p. 13.

58 *Ibidem*, p. 14.

59 G. CARRUTHERS – D. GOLDIE – A. RENFREW, *Beyond Scotland*, p. 11.

decades represented on the level of a region, as the number of its MPs was linked to the country's population and not to its national status of a Union partner.⁶⁰ The unsatisfactory situation of Scotland caused by the duality of its status resulted in the country's constant attempts at developing its own distinct cultural identity or perhaps autonomous national culture. The varied level of success of such movements can be attributed, as Willy Maley suggests, precisely to the fact that the country's cultural institutions had rather ambiguous status and served both regional and national purposes.⁶¹ To some extent, by re-establishing the national Parliament in 1999, Scotland was seen as resuming its national status and many voices called for the effective exploitation of the Scottish experience. Christopher Harvie, for example, suggests the importance of creating the context of the new Scottish policies by referring to national history: "*in commentaries about Scottish recent past, history ought to take centre stage, due to the need to 'place' the policy of Scottish infant state*".⁶² The high hopes of independent Scottish policies, however, were somewhat dimmed not only by some of the acts and scandals connected with the new Parliament⁶³ but also by the dwindling importance of the nation as such and the re-structuring of the general social organisation. In the period of the late 1990's, as Erik J. Hobsbawm claims, nationalisms, although inescapable, do not any longer represent a driving force as they did from the French Revolution until the post-World War II imperialist colonialism.⁶⁴ In fact, the notion of region comes once again into play, this time as a status desired by Scotland itself, only in relation to a structure beyond Great Britain: "*It may also be argued that 'regions' constitute more rational sub-units of large economic entities like the European Community [sic] than the historic states that are its official members. ... West European separatist nationalisms like the Scottish, Welsh, Basque or Catalan are today in favour of bypassing their national governments by appealing directly to Brussels as 'regions'*".⁶⁵

The fact that the nationalist movements are in fact seeking to become a part of a higher economic and/or political unit, according to Hobsbawm, signifies their departure from the original aim of establishing an independent nation-state and even though they still may aim at total separation from the states of which they are part, they doubt the question of actual state independence.⁶⁶ Thus, it can be seen that the question of Scotland be-

60 W. MALEY, *Cultural Devolution?*, p. 84.

61 *Ibidem*, p. 85.

62 Christopher HARVIE, *The Folly of Our Fable: Getting Scottish History Wrong*, *Scottish Studies Review* 1/1, 2000, p. 100.

63 Neal ASCHERSON, *Stone Voices, The Search for Scotland*, London 2003, p. 296.

64 Erik J. HOBBSAWM, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1999, p. 169.

65 *Ibidem*, p. 185.

66 *Ibidem*, p. 188.

ing a nation or region is a matter dependent rather on global conditions and that Scotland has actually ran the full circle from attempting to re-gain its lost statehood, an aim, which was later replaced by the tendency to become a part of another, further-reaching structure as a region.

Much of the dispute of the bipolarity of Scotland as nation/region is closely connected to the competing image of Scottishness and Britishness, as Willy Maley, for example, refers to regionalising Scotland as “Britishing”.⁶⁷ This issue is not only limited to Scottish self-definition, but concerns also perception of Scotland from outside. Cristie March suggests that the cultural difference between England and Scotland is generally being ignored; the interconnectedness of the two cultural regions is mistakenly seen as sameness and, thus, leads to overlooking Scottish cultural autonomy. Scotland and its national identity are, therefore, subjected to double pressure – internal as well as external.⁶⁸ The issue is further complicated by the hazy and uncertain meaning of Britishness as such. Maley firstly suggests that Britain is not a nation, but a state and therefore, its culture is not national but state culture, then he adds that Britishness is not a recognisable whole: “*Britishness and the separate national identities that both feed into and are swallowed by it, makes a complex and heterogeneous phenomenon which cannot be reduced to a recognizable whole. Local storyline tends to get lost in the grand storyline...When Scotland is incorporated into histories of the development of British culture, the specificity of the Scottish experience is, if not entirely obliterated, then at least mediated through an English lens.*”⁶⁹

On the other hand, it is true that one of the internal pressures in history was to accept the British “storyline” as the post-Union Anglicisation of the Scottish society became a strong phenomenon resulting in actual denial of the Scottish national tradition. It was already suggested above that the situation of Scotland after the 1707 Union was that of semi-independence in which the country was trying to assert its national identity. These attempts of self-identification were greatly dependent on the individual layers of the contemporary Scottish society. The nobility was apparently taking a strongly pro-English course, which Tom M. Devine puts down to growing career opportunities for the upper-class Scots, which were generated by England and the English empire.⁷⁰ The economic benefits, however, were not the sole driving force of the post-Union “Britishing”. The period of the eighteenth century gradually began to see Scottish history in rather negative terms and many Scottish historians of the time strove to re-invent national with com-

67 W. MALEY, *Cultural Devolution?*, p. 86.

68 C. MARCH, *Bella and the Beast*, p. 326.

69 W. MALEY, *Cultural Devolution?*, p. 79.

70 T. M. DEVINE, *The Scottish Nation*, p. 25.

pletely new, rather striking, connections. Devine suggests that the Scottish past was approached as “*a dark story of anarchy, barbarism and religious fanaticism*” and that there were rather systematic attempts to deny the “*Gaelic-Irish heritage of Scotland and the complex racial origins of the Scottish people*” and link the Scots rather to Britons by claiming their Saxon linguistic past (by which they actually aided the final union, linguistic and cultural).⁷¹ The process of Scottish incorporation of British identity including its varied motivation stands very much in line with the contemporary philosophy of large- and small-scale nationalities and nation-states. Indeed, the fact that the small nationalities were to assimilate after being embraced by a large nation-state was unquestionable. Hobsbawm presents the contemporary belief that it was in fact to the benefit of a small (especially if considered backward) nationality to merge into a greater nation as they could “*make their contribution to the humanity through these*”.⁷² The attitude of the small nations to this philosophy was, according to Hobsbawm rather similar: “*...small nationalities, or even nation-states which accepted their integration into the larger nation as something positive – or, if one prefers, which accepted the laws of progress – did not recognise any irreconcilable difference between micro-culture and macro-culture either, or were even reconciled to the loss of what could not be adapted to the modern age. It was the Scots and not the English who invented the concept of the ‘North Briton’ after the Union of 1707.*”⁷³

With the changing perception of the role of national culture, especially with the growth of the Romantic nationalism of the nineteenth century, which was already analysed in relation to the production of deformed images of Scotland, it became more and more obvious that the Scottish self-construction is limited by the British context. The ways of reconstruction of the Scottish selfhood and its validity were already discussed, which only shows how closely connected, indeed entwined, the various bipolarities of Scottish identity construction are. Yet, another significant impulse comes with the period of late 1990’s, in which the era of Britishness seems to be ending on a larger scale. In Scotland, as Harvie suggests, the idea of Britishness was challenged, among other factors, by the traditional commitment of the intelligentsia to local loyalties on one hand, to global ideals on the other.⁷⁴ The importance of “dual identity”, proclaimed by John Major as “*two sources of pride – being British, but also being Scottish, or English or Welsh*”⁷⁵, is basically dwindling because of the general shift of points of identification. Furthermore, Britishness as

71 Ibidem, p. 29.

72 E. J. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism*, p. 34.

73 Ibidem, p. 35.

74 Ch. HARVIE, *Ballads of a Nation*, p. 11.

75 Willy MALEY, *Britannia Major: writing and unionist identity*, in: Tracey Hill – William Hughes (eds.), *Contemporary Writing and National Identity*, Bath 1995, p. 49.

such, became burdened with rather negative connotations. In her discussion of the connection of national and European identity, Aleida Assman refers to the decline of Britishness due to its heavy historical baggage and connection with “*dominance and political exploitation*”⁷⁶ Although she focuses on the identification with Englishness, rather than Britishness, she mentions the inclusiveness of Britishness, which is a feature not preferred even on a European scale for being “*supranational and encompassing*”.⁷⁷ Yet, although the decline of Britishness gives the possibility to celebrate and affirm the local on one hand, on the other hand the newly offered points of identification, such as Englishness or Scottishness, are exclusive to other identities, which is claimed not only by Assman in her above-quoted discussion of European identity, but also by Willy Maley when addressing the Scottish struggle for self-definition and independence in the 1970’s: “... *composite cultural formation works in the same ways as the individual discourses which constitute it – homogenising, simplifying, unifying, making one voice out of many. It is not only in times of revolutionary turmoil that differences are sunk. Periods of intense reaction are marked by the politics of one-nation or of classlessness. ... These are powerful discourses that threaten to overwhelm other differences, other identities.*”⁷⁸

Thus, the danger of overhearing distinct voices due to one-sided identity formation represents one of the contemporary “internal” pressures related to the bipolarity of British/Scottish, the “external” pressure being the tendency to enter a union of nations which calls particularly for such clear-cut national formations. It is certain, however, that the “identity struggle” in Scotland has been focused predominantly on national identity and the other sections of the identity mosaic have been if not neglected, than at least grossly simplified.

The last area, which poses tensions for modern Scotland and at the same time, can serve as an illustration of the above discussed issue of overlooking certain identities for the sake of reconstructing national identity, is that of gender representation. The problem in this area is the indisputably masculine nature of Scottish cultural representations and icons from William Wallace, Bonnie Prince Charlie to the stereotypical Glaswegian working-class male hero. This however does not reflect reality in which the traditional gender roles have undergone more than significant changes. Yet, the fact that Scotland traditionally was a strongly patriarchal society is evident and to some extent remained unaltered throughout history. The fact that women were in the Scottish society historically regarded

76 Aleida ASSMAN, *Imagining Europe – Myths, Visions, Identities, Memories*, in: Martin Procházka – Ondřej Pilný (eds.), *Time Refigured. Myths, Foundation Texts and Imagined Communities*, Prague 2005, p. 155.

77 Ibidem.

78 W. MALEY, *Cultural Devolution?*, p. 82.

as second class citizens is confirmed for example by Arthur McIvor, who claims that in 1900, Scotland was still an intensely patriarchal society, in which the property-holding and voting rights of women were severely prescribed; till today it is generally true that there is a limited economic activity of women in Scotland.⁷⁹ The stereotype of a man as the breadwinner is probably not so common in the working class environment, as both spouses usually had to contribute financially in order to achieve decent living standards. Although the objection may be that the presented assumptions concern more the history, there is rather contemporary evidence of the male reluctance to see a woman as economically equal or even superior. The clichés violating gender relations in the Scottish society have a rather long tradition. One of the numerous cultural phenomena conveying false images of Scottish masculinity and femininity is certainly represented by the Kailyard literary tradition. Other gender clichés embedded in the rather recent history of Scottish culture are closely connected e.g. with class identity: the urban macho-type working-class man stereotypically represented by Alexander McArthur's and John Kingsley Long's disturbing novel *No Mean City*. Sylvia Bryce-Wunder maps the on-going dispute regarding the novel and splits the arguments basically into two opinion-groups: one discarding it as producing negative literary tradition and adding to the distorted vision of Scotland, the other, including, e.g. Edwin Morgan, trying for a more balanced view acknowledging the novel's paradigmatic value as well as its importance as a point of reference in later Scottish urban novels.⁸⁰ Both of these literary traditions and many other factors have established certain ways of perceiving gender as personal identity in Scotland.

The years of concentration on formulating Scottishness as a unified and unifying characteristic of national features are being replaced by tendencies to address diversity. Personal identities are beginning to matter in the ever more individualist society and, thus, the question of cultural diversity is becoming even more current. Ian A. Bell comments on the literary techniques reflecting the aim at addressing differences in contemporary Scottish fiction: "*Even the diversity of narrative and representational techniques on display in these novels, it might be argued, can be seen as part of a collective Scottish project, the differences being attributed to a desire shared by these writers to imagine and disseminate as many different 'Scotlands' as possible, releasing them to operate in opposition to the more conventional, more constraining and more heavily supported images of Scottish life.*"⁸¹

Nevertheless, the necessity to address the new reality of Scottish cultural existence should coincide with reassessing the country's past. Christopher Harvie suggests that

79 Tom M. DEVINE – Richard J. FINLAY, *Scotland in the 20th Century*, Edinburgh 1997, pp. 188–189.

80 Silvia BRYCE-WUNDER, *Of Hard Men and Hairies: No Mean City and Moder Scottish Urban Fiction*, *Scottish Studies Review* 4/1, 2003, pp. 112–125.

81 I. A. BELL, *Imagine Living There*, p. 221.

“a struggling movement – a class or nation – must interrogate its failures or defeats, using this to rationalise, throw overboard old beliefs, reorganise”.⁸² Thus, even images violating and distorting the contemporary Scottish reality add to the new national creativity producing more valid and more encompassing cultural picture of Scotland, which can serve as a point of identification for much larger number of people, because it does take into account also personal identities.

Resumé

Historický vývoj konstrukce skotské identity

Charakteristickým rysem Skotska je silné národní uvědomění, jehož kořeny sahají poměrně hluboko do národní historie a jež tak rozhodně nepředstavuje žádný nový či moderní fenomén. Přesto je většina oblastí současné skotské kultury, např. skotská literatura, prodchnuta všudypřítomnou atmosférou změny. Tento text zkoumá řadu proměn, jimiž prošlo chápání «národa» či «národní kultury» v různých souvislostech skotské historie. Celá tato kulturně-historická analýza je založena na zkoumání tradičních skotských dualit či rozporů. Nejdůležitějším z nich se jeví rozpor mezi *kolonizátorem* a *kolonizovaným*. Rozbor této duality je založen na zkoumání historických faktů týkajících se události, která na dlouhá století změnila skotskou kulturní a politickou realitu a zároveň dala vzniknout mnoha dalším rozporům: je to dohoda o unii z roku 1707. Je zajímavé, že do dnešní doby trvají spory skotských historiků a sociologů, kteří se nemohou shodnout na jednoznačném hodnocení průběhu a dopadů této události. Pro některé je synonymem národního selhání, jiní v ní vidí důležitý zdroj inspirace pro skotskou národní identitu. Dalším analyzovaným rozparem je napětí mezi *Highland* a *Lowland*, tj. regionálními identitami, které vychází z rozdílných historií těchto regionů a rozdílných přístupů k národní kultuře. Analýza se věnuje především historii různých přístupů ke skotské vysočině a především vzniku romantické tradice obyč-

le označované jako *tartanový mýtus*, tj. rozšíření symboliky kultury typické pro skotskou vysočinu na celé Skotsko. Tato dualita dává vzniknout kulturním reprezentacím, které jsou matoucí i limitující. Dualita mezi *národem* a *regionem* vnáší do diskuse řadu politických aspektů spojených se skotskou existencí v rámci Velké Británie, proto je toto téma úzce spojeno s rozparem mezi skotstvím a britstvím. Text i zde uvádí řadu historických událostí spojených především s měnícími se přístupy k nacionalismu a národnímu citění, jako i k definicím národní kultury. V neposlední řadě jsou zde důležité i různé názory na anglicizaci Skotska a lehkost, s jakou byly vlivy anglické kultury akceptovány v některých skotských regionech. Závěrem je diskutován rozpor mezi mužskými a ženskými kulturními reprezentacemi. Genderový aspekt skotské kultury je velmi závažný, především kvůli převládající mužské povaze. Text zmiňuje některé literární tradice, které přispěly k umlčování či přehlížení ženského hlasu (např. literární tradice *Kailyard* přinášející idealizovaný pohled na skotský venkov, či *Clydeside* představující drsnou dělnickou literaturu Glasgowa třicátých let 20. století). Závěrem je zdůrazněna nutnost hledání nových pohledů na historii, protože při hledání nových formulací a definic národní kultury jsou často zdrojem inspirace a nečekaně kreativních možností.

82 Ch. HARVIE, *The Folly of Our Fable*, p. 99.

Recenze a zprávy

MŽYKOVÁ, Marie, *I král byl dítětem. Svět dětí na šlechtických sídlech*, Liberec: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Liberci 2012, 300 s. ISBN 978-80-9048-52-5-9.

Výpravná publikace z pera historičky umění Marie Mžkové představuje jeden z mála projektů, který zpracovává dosud opomíjený materiál nacházející se v zámeckých obrazárnách a depozitářích. Zároveň reaguje na současný zájem o každodenní svět našich předků. Kniha vznikla v rámci výstavního projektu, který byl v roce 2012 realizován na zámku Sychrov. Na 292 stránkách tištěných na křídovém papíře je představena řada dětských portrétů, jejichž zadavateli byly osoby šlechtického či panovnického původu. Můžeme říci, že se jedná o první publikaci reflektující téma portrétů potomků. Opomenuty nejsou ani akvarely šlechtických diletantek přibližující nám každodenní život šlechty a prostory, ve kterých se pohybovala. Autorce se podařilo nově určit některé autory maleb a identifikovat zobrazené osoby.

Od odborné publikace by čtenář očekával rozsáhlejší úvod seznamující s dosavadním výzkumem dané problematiky. Po přečtení knihy však zjistí, že některé informace uvedené v úvodu se posléze v knize opakují. Najdeme zde i chybné tvrzení, že v rakouském občanském zákoníku z roku 1811 byl „člověk *chápan jako jedinec již od věku sedmi let*“ (s. 8), přičemž podle § 21 tohoto zákoníku byly za děti považovány osoby do sedmi let a osoby ve věku 7 – 14 let byly chápány jako nedospělé. Zákoník tedy nespecifikuje člověka jako jedince, je v něm obsažena kategorizace dle věku. Autorka zároveň dochází k určité generalizaci, když tvrdí, že v 19. století začaly být pro dítě vyráběny specifické hračky. Přičemž hračky máme prokázány i na portrétech z raného novověku, např. na portrétu Jáchyma a Zachariáše z Hradce nalezneme koníka a cumel. V 19. století dochází k zprůmyslnění výroby hraček, objevují se nové typy her, které kromě toho, že mají být zábavné, rozvíjejí i intelekt a představivost dítěte.

První kapitola nazvaná *Mýty, legendy a ponaučení* se zaměřuje na obrazy, které jsou umístěny ve šlechtických galeriích a znázorňují malé mytické hrdiny. Tyto malby autorka považuje za prvek výchovy mladých šlechticů zobrazující výchovné vzory. Součástí pojednání jsou zpodobňování amorků jako batolat s křídly či využití dítěte jako alegorie (Mánesův cyklus *Život na panském sídle na zámku v Čechách pod Košířem*), následuje oddíl věnující se zobrazení Ježíška. I v Ježíškovi autorka spatřuje jistý nedostizhý vzor pro děti. Součástí kapitoly jsou oddíly o andělu strážci, magické moci talismanů, zobrazování

dítěte s ptáčkem a symbolice těchto motivů. Upřít nelze krásu otištěných obrazů, některé pasáže ale působí nadbytečně, navíc by je bylo možné zařadit do jiného oddílu knihy, např. část o ochranných talismanech by vhodně doplnila následující kapitolu věnující se narození dítěte. V druhé kapitole pojednávající o zrození jsou reprodukovány zajímavé trojrozměrné předměty, které bývají běžným očím návštěvníka památek skryty. Jsou zde fotografie gynekologických kleští, křestních polštářů a mís. Opět zde dochází ke generalizaci a zkratkovitosti některých informací. Další kapitoly se věnují péči o dítě, dětem s královskou krví, životu na dvoře, rodině, světu dítěte, výchově, výuce a společenskému životu.

Problémem celé knihy je jistá nekoncepčnost jejího textového obsahu. V knize se střídají libovolně informace týkající se každodenního života s analýzou portrétů a krátkými životopisy zobrazovaných šlechticů či panovníků. Některá témata jsou pouze naznačena a zůstávají nedořešena. Například problematika porodnosti se autorce vešla do deseti řádek a čtenář se dozví pouze o častých porodech některých šlechticů. Není zde již reflektována změna, ke které došlo během 19. století. O nekoncepčnosti kapitol svědčí i zařazení podkapitoly o Vánocích a jejich oslavách do kapitoly věnující se nemoci a úmrtí dítěte. V celé knize chybí odkazy na použitou literaturu popřípadě na citované prameny. Čtenář nachází odkazy týkající se dějin umění, popřípadě bádání o šlechtě, ale není nijak reflektována existující literatura věnující se problematice dějin dětství, která již v českém prostředí existuje, což z odborného hlediska snižuje kvalitu recenzované knihy. Další vadou na kráse jsou nesrozumitelné interpretace nastudované literatury, např. na s. 56 čtenář dočítá, že „*opomenutí křtu mělo usnadňovat působení ďábla – jenž se stával pohanem*“. Přičemž křest kromě toho, že smýval hříchy, byl chápán i jako iniciační rituál. Nešlo o pohanství nekřtěného, ale o to, že zemřelému nekřtěnému dítěti byl odepřen vstup do ráje. V části věnující se divadelním převlekům a taškařicím nalezneme informaci „*o kompromitujícím snímku z ateliéru Jindřicha Eckerta*“ (s. 143), na kterém je znázorněn kníže Max Fürstenberg cvičící mladé šlechtičny převlečené do vojenských uniforem. Podle mého názoru snímek nemohl nikomu ze zobrazených způsobit problémy, šlechta i měšťané měli zálibu nechat se fotografovat v různých iluzivních světech a nemohlo je zkompromitovat ani to, že drží v ruce prázdný půllitr. V kapitole věnované smrti dítěte autorka tvrdí, že „*ve starších dobách kosila obyvatelstvo v největších vlnách především cholera*“ (s. 172)! Tato nemoc se však v Evropě objevuje až v 19. století. Jisté opomenutí nalezneme i v poslední podkapitole věnované zásnubám, kde se čtenář dočítá, že „*v evropském prostředí se [plnoletost] ještě v 19. století pohybovala mezi 22–24 lety u ženy a u muže to bylo až o tři roky více*“ (s. 292). Plnoletost v této době byla stanovena občanským zákoníkem z roku 1811 pro obě pohlaví jednotně, hranicí byl věk 24 let. Kromě zmíněných

nedostatků se v knize nachází velký počet chyb v podobě opomenutí písmene ve slovech. Řada chyb je způsobena zřejmě chvatnou či nedostatečnou jazykovou korekturou.

Celkově se jedná o ambiciósní dílo, které je však značně nevyvážené, pravděpodobně z důvodu autorčiny snahy zahrnout vše, co se týká portrétů a zobrazování dětí, a snahy promístit interpretaci malířských děl se studiem každodennosti. Publikaci nelze upřít prvenství v kvalitě otištěných obrazů a fotografií, zároveň, jak jsme zmínili v úvodu recenze, jedná se vůbec o první ucelenější publikaci reflektující a částečně i sepisující portréty šlechtických potomků na českých zámcích. Kniha je významná z hlediska dějin umění a zajisté může posloužit jako inspirace pro další bádání v oblasti dějin dětství. I obraz či portrét je historickým dokumentem dané doby, ačkoli historici na tyto prameny občas zapomínají. A právě v upozornění na vypovídací hodnotu dětských portrétů spatřuji hlavní autorčin přínos. Na druhé straně knihu nelze využít pro studium šlechtické každodennosti a světa dětí, protože text doprovázející obrazy je místy nepřesný, neodkazuje na současnou odbornou literaturu a nezohledňuje stav bádání v gender history, dějinách dětství a každodennosti. Odborný čtenář navíc může nabýt dojmu, že některá autorčina vyjádření se až nebezpečně podobají pasážím z literatury, jež není vůbec uvedena v závěrečném soupisu.

Martina Halířová

NOVOTNÝ, David, *Královští rychtáři ve východočeských zeměpanských městech v době předbělohorské, Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2012, 248 s. ISBN 978-80-244-3216-8.*

Autor se ve své práci zabývá raně novověkou municipální správou v Čechách. Na základě rozsáhlého pramenného materiálu skládajícího se z normativních pramenů, městských knih a písemností centrálních úřadů (české komory, apelačního soudu ad.) sleduje roli královských rychtářů, kteří byli do královských měst nastoleni po nezdařeném odboji proti Ferdinandu I. v roce 1547 a působili zde jako jeho zástupci. Svou pozornost zaměřil především na věnná a některá královská východočeská (Chrudim, Polička, Vysoké Mýto, Hradec Králové, Jaroměř, Dvůr Králové, Nový Bydžov, Trutnov) a částečně také středočeská (Čáslav, Kolín, Mělník) města a časově na období od vzniku tohoto úřadu v roce 1547 do roku 1619, kdy byl dočasně zrušen za českého stavovského povstání.

Ve svém výkladu postupuje logicky od vymezování jejich úředních povinností a pravomocí ke způsobům výběru rychtářů a jejich dosazování do funkce. Největší pozornost věnuje postavení rychtářů před nastolením do úřadu (jejich sociálnímu původu, vzdělá-

ní, majetkovému zázemí a postavení v komunitě) a poté, co se této funkce ujali (hlavně jejich role ve sporech).

Autor se nejprve vypořádává s otázkou původu úřadu královských rychtářů. Zabývá se oprávněností názorů některých starších badatelů, kteří se domnívali, že vzorem pro zřízení tohoto úřadu byla španělská instituce *corregidorů*. Spíše než ke španělskému vzoru se přiklání k tomu, že ve snaze efektivně dohlížet na města, a to hlavně ve fiskální rovině, byl v českém prostředí použit starý úřad, jemuž byla dána nová náplň.

Na základě instrukcí upravujících činnost rychtářů analyzuje postupný vývoj v povinnostech a pravomocích rychtářů. Tyto změny zasazuje do širších souvislostí a reflektuje je na pozadí proměňujícího se vztahu panovníka a královských měst. Královští rychtáři hájili zájmy panovníka ve městech a náleželo jim přední místo v městských radách. Dohlíželi především na poslušnost obce vůči panovníkovi a měli sledovat docházku konšelů na jednání rady. Autor ale přesvědčivě konstatuje, že původně dohlédací orgán se postupně proměňoval na fiskální úřad. Rychtář kontroloval pokuty a další náklady a sám či případně prostřednictvím právních zástupců se účastnil sporů s nápadníky statku. Kromě toho dohlížel na správné obhospodařování či ochranu královských lesů či zvěře. Úkolem rychtářů tak byla především ochrana majetkových a fiskálních zájmů panovníka ve věnných městech. Plnili ale také další úkoly, které dostávali od české komory, s níž byli v pravidelném kontaktu. Autor si všímá, že norma byla pro rychtáře hlavně strašákem a nejsou příliš doklady o tom, že by byla v reálu vymáhána. Instrukce přitom nevěnovaly příliš pozornost způsobům odměňování rychtářů, přestože tato funkce s sebou nesla především ve velkých městech řadu povinností a také výdajů. Postupem doby se ujala zvyklost, že jim náležely příjmy z odúmrtí a propadlých pokut. I když měli rychtáři jako zástupci panovníka zůstat do určité míry nezávislí na správě města, byly jim v některých městech vypláceny z městské pokladny odměny. Kromě toho mohli využít svého výlučného postavení a rozjet v rámci městského hospodaření vlastní podnikání, např. vařit pivo. Autor v této souvislosti upozorňuje na to, že úprava normy často reagovala na praxi se zpožděním.

Autor si dále všímá způsobu výběru kandidátů a jmenování a dosazování královských rychtářů. Zvyšující se nároky na práci královských rychtářů vedly ke zpřísnění kritérií pro jejich výběr. Zpočátku volili rychtáře komorní komisaři a od přelomu 60. a 70. let 16. století zejména vlivem uklidnění vnitropolitické situace v českých zemích kandidáty vybíraly městské rady a komora si z nich zvolila pro ni nejvhodnější osobu, případně zažádala o poskytnutí dalších jmen. Komisaři i městské rady se při výběru kandidátů obraceli především do řad konšelů či obecních starších. Podmínkou pro zvolení do funkce královského rychtáře musela být dřívější zkušenost kandidáta s městskou správou. Královští rychtáři zpravidla působili v radách či jako obecní starší nebo ve funkci městského rych-

táře. Museli být v daném prostředí sociálně ukotveni, znát příbuzenské, majetkové a mocenské vazby v lokalitě a mít zde autoritu. Proto, aby mohl rychtář efektivně vykonávat svěřené úkoly, musel s městskou radou a měšťany udržovat v rámci možností přátelské vztahy. Později byla důležitá také základní znalost práva. Dalším velmi významným požadavkem byla zámožnost rychtáře, protože se mu od komory finanční odměny dostat nemuselo a zároveň měl zůstat nezávislý i na městské radě, na níž měl dohlížet.

Na základě rozsáhlé a na první pohled nesourodé pramenné základny se pak autor zaměřuje na zakotvení rychtářů v místních komunitách. Jejich postavení ještě před nástupem do jejich úřadu analyzuje na základě trhových a svatebních smluv, kšaftů, odkazů či dohod o poručnictví. Jeho přístup se blíží až mikrohistorickému pohledu, neboť osobu budoucího rychtáře zasazuje do širokých a co nejpodrobnějších vztahových sítí. Sleduje jejich majetkové poměry a konstatuje, že rychtáři patřili k nejzámožnějším vrstvám ve sledovaných městech a že je pojily úzké majetkové i příbuzenské vazby s dalšími členy městské samosprávy. U řady rychtářů lze doložit vyšší vzdělání, s čímž souviselo jejich působení ve funkci rektora místní školy, a poté v městské samosprávě. Cestu vzhůru jednotlivcům usnadňovalo majetkové zázemí a konexe, které někteří budoucí rychtáři získali prostřednictvím výhodného sňatku s dcerou některého konšela či nižšího šlechtice. O autoritě budoucích rychtářů vypovídá i jejich role jako ubrmanů pomáhajících urovnávat spory svých sousedů.

Poté autor podrobněji sleduje postavení rychtářů během jejich působení ve funkci, a to opět hlavně jejich majetkové poměry a společenský status. Konstatuje, že je u některých osob možné sledovat snahu tezaurovat získané bohatství nákupem nemovitostí a vybudovat ucelený majetek. Někteří rychtáři byli věřiteli či ručiteli finančních částek. Z přehledů dlužníků jsou patrné vazby rychtářů na vyšší stav. Rychtáři se objevovali také v roli poručníků sirotků, přičemž autor považuje přijetí poručnictví za důkaz vážnosti a prestiže v dané lokalitě. O rozsahu sociálních sítí rychtářů vertikálním i horizontálním směrem vypovídají také jejich odkazy zahrnuté do kšaftů a či výčty svědků ve svatebních smlouvách samotných rychtářů či jejich dětí. Autor si všímá vzájemných kontaktů rychtářských rodin z některých bližších věnných měst. Upozorňuje také na to, že o prestiži jednotlivých osob vypovídá i jejich pořadí v seznamech svědků.

Největší pozornost věnuje ale roli rychtářů v konfliktech a sporech. Všímá si typů sporů, do nichž byli rychtáři zataženi, a role, kterou v nich hráli. Rychtáři se objevovali ve přích svých sousedů opět jako ubrmané, což vypovídá o tom, že museli disponovat u sporných stran autoritou i důvěrou. Dále se účastnili sporů vyplývajících z jejich povinností. Jako veřejní žalobci od 80. let 16. století vystupovali v kauzách týkajících se odúmrtí. Nárůst v počtu sporů o odúmrti autor vysvětluje také tím, že rychtáři měli obavy z toho, že v případě liknavosti budou nuceni nahradit komoře vzniklé škody. Jako veřejní žalobci

rychtáři sehráli klíčovou roli při prosazení autority apelačního soudu ve městech. Napětí v lokalitách mohlo narůstat také v souvislosti s povinností rychtáře dohlížet na vykonávání služeb Božích a kontroly příjmů záduší. Autor si všímá, že k větší kumulaci sporů rychtáře s obcí docházelo na přelomu 16. a 17. století, kdy byla města zatížena ručením za půjčku poskytnutou císaři bratry z Lichtenštejna. Rychtáři měli tehdy získávat informace o možných věřitelích, nutit města k půjčkám a přesvědčovat je k vydání sirotčích peněz. Tyto úkoly je stavěly ve městě do nepříjemné situace, protože zde museli alespoň zčásti aktivně hájit zájmy panovníka, neboť by mohla být částka požadována na nich. S povinností chránit hospodářské zájmy panovníka souvisely přetřesky se bráněním v šenkování páleného měštanům a konflikty s pivovarníky. Další spory, jichž se rychtář účastnil spíše jako přihlížející, se mohly týkat boje o mocenskou převahu ve městě, tzn. o možnost ovlivňovat rozhodovací procesy a kontrolovat zdroje. Autor upozorňuje na někdy až úsměvné rozepře, které mohly plynout z přecenění vlastní důležitosti rychtáře.

Asi nejzajímavější postřehy přináší závěrečná kapitola knihy, kde autor hlavně na základě sporů, k nimž docházelo mezi městskými radami či jednotlivými konšely a královským rychtářem, sleduje proměny ve vzájemných vztazích české komory, královských rychtářů a městských rad. Konstatuje, že se po roce 1547 postupně vytrácel ze vztahu měst a panovníka konfrontační ráz, neboť panovník města potřeboval především jako zdroj financí. Postupně narůstal respekt k instituci královského rychtáře jako hlavě městské správy. Ve městech byla funkce královského rychtáře postupně asimilována a dostávala také nový obsah. Rychtář se někdy stával mluvčím a obhájcem zájmů města u české komory, které byly někdy v protikladu se zájmy panovníka. Současně s tím se česká komora stávala v průběhu sledovaného období tolerantním nadřízeným, který v zájmu zachování dobrých vztahů s městy ponechával řadu věcí bez povšimnutí. Navíc města a rychtáři nechtěli zbytečně poutat pozornost na hospodaření města kvůli drobným nevraživostem.

Autor se musel vyrovnat s dodnes ceněnou prací Františka Roubíka. V knize sice sleduje kratší období působení královských rychtářů, ale jeho vhled do fungování a vývoje instituce královských rychtářů je hlavně díky moderním metodologickým postupům, např. mikrohistorii, hlubší. V některých aspektech s pohledem Roubíka nesouhlasí. Nějak bojovně s ním ale své názory nekonfrontuje a vymezuje se vůči němu hlavně v závěru své knihy.

Jedinou výtkou, která ale nejde příliš na vrub autora, je to, že kniha neobsahuje rejstříky. Čtenáři by hlavně osobní rejstřík pomohl lépe se zorientovat a vyhledat informace k jednotlivým rychtářům. Větší pozornost snad mohla být věnována kvalitě obrazové přílohy a také nápaditější obálce knihy. U této knihy je ale třeba zdůraznit především její

poutavý obsah a jeden obrovský klad, který řada odborných knih postrádá, a to je krásný až literární styl jejího autora, který ji činí obrovsky čtivou.

Tereza Siglová

GAŽI, Martin – HANSOVÁ, Jarmila, *Svatyně za hradbami měst: Křížová hora u Českého Krumlova v jihočeských a středoevropských souvislostech*, České Budějovice: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích 2012. ISBN 978-80-85033-30-4.

Malebnou siluetu Českého Krumlova, města zapsaného na seznam světového kulturního dědictví UNESCO, už tři století dotváří Křížová hora, areál kaple sv. Kříže s ambitem a křížovou cestou, již je věnována tato publikace. Kniha *Svatyně za hradbami měst: Křížová hora u Českého Krumlova v jihočeských a středoevropských souvislostech* však není běžnou monografií zabývající se historií jedné regionální památky, příměstského poutního místa. Jak už název napovídá, vydali se autoři jinou, ambicióznější cestou a jejich práce vykročila zcela mimo českokrumlovské obzory. V knize je v jejích jednotlivých částech uplatňováno rozdílné měřítko pohledu, které je postupně zužováno.

První část knihy je uvedena zamyšlením nad obrazem Karla Škréty s motivem sv. Václava lisujícího mešní víno, na němž je v pozadí zachycena v krajinné kompozici kaple sv. Máří Magdalény. Položené otázky k fenoménu sakrálních staveb za hradbami (nejen) českých měst jsou odrazovým můstkem pro obsáhlou studii o historii a významu příměstských svatyní. Po zamyšlení nad smyslem města jakožto hradbami uzavřeného areálu a vztahem světa „uvnitř“ a „vně“ následuje hledání počátků budování sakrálních staveb za městy. Nejprve jsou zmíněny pohřby významných osobností, dále kláštery a špitály, následované kaplemi zasvěcenými protimorovým patronům. Zmíněn je význam procesí pro sakralizaci příměstského prostoru a vůbec posun v mentalitě měšťanů v jeho vnímání. Zakládání kaplí za městy bylo povětšinou zbožným počinem jednotlivce, na mnoha místech byl tento individuální akt postupem času proměněn v obecně městskou aktivitu. U mnohých menších poddanských měst a městeček tyto stavby vznikaly jako fundace vrchnosti či vrchnostenských úředníků, i zde však docházelo k postupné „adopci“ sakrální stavby městskou komunitou jakožto „ochranného štítu“ města. Samostatná kapitola je věnována svatyním souvisejícím s pašijovým cyklem, reprezentovaným nejprve Božími hroby, později Kalváriemi, zmiňován je fenomén italských Svatých hor (*sacri monti*) spojených i s kultem sv. Františka a šíření těchto areálů po Evropě. Text je bohatě doprovázen především dobovými vyobrazeními, ilustrujícími typické jevy.

V druhé části knihy nás autoři nechají putovat po jihočeských příměstských svatyních v územním rozsahu bývalých krajů Bechyňského a Prácheňského. Všímají si různých aspektů těchto sakrálních staveb, spojení části z nich se „zázračnými“ prameny (jedním z nejvýznamnějších reprezentantů je Dobrá Voda u Českých Budějovic, která dosáhla významu skutečného poutního místa) i akcelerace kultovního využití kostelů a kaplí postavených v souvislosti s morovými ranami v letech 1642, 1680 a 1713. Věnují se okolnostem jejich založení, osobnostem jejich stavebníků i lidové zbožnosti a votivním darům. Ve městech, kde příměstská sakrální stavba nevznikla, se procesní aktivita soustřeďovala na „sousedská navštívení“ jiných měst kombinovaná s dálkovými procesními do významnějších poutních míst.

Třetí část knihy, věnovaná krumlovské Křížové hoře, je mikrohistorickou sondou podrobně mapující vznik a život jednoho příměstského poutního místa, založeného na vrchu nad městem, kde byl už v polovině 17. století vztyčen dřevěný španělský kříž. Na základě důkladné analýzy bohatě dochovaných archivních pramenů tak před našima očima plasticky vystupuje proces výstavby kaple sv. Kříže v letech 1709-1710, v době pro silně zadlužené město skutečně nelehké, kdy nad ním stále „visela ve vzduchu“ hrozba sekvestrace. Pozornost je věnována roli krumlovského magistrátu, eggenberské vrchnosti i jednotlivých měšťanů a projevům jejich zbožnosti i vztahům mezi jednotlivými aktéry. Zásadní roli při zakládání kaple sehrál městský syndik Johann Franz Anton Tschernichen, jehož zásluhou jsou také prameny k výstavbě kaple dochovány v nebývalém rozsahu, ať už se jedná o korespondenci s vrchností a arcibiskupskou konzistoří, podrobné účty stavby, zápisy z prohlídek probíhající stavby, plánovou dokumentaci či Tschernichenem sepsanou veršovanou historii výstavby kaple. Díky jejich existenci bylo možné velmi podrobně popsat okolnosti vzniku, průběhu výstavby, práce jednotlivých řemeslníků (stavební účty jsou vedeny „do posledního hřebíku“), vybavování interiéru atd. Za stále se zhoršující finanční situace města pak pokračovala aktivita na výstavbě ambitu (od roku 1714 trvajících z důvodu nedostatku finančních prostředků bez podpory vrchnosti až do 30. let 18. století) a křížové cesty (až do 50. let 18. století). Zajímavé je, že při zakládání kaple byly odloženy i osobní antagonismy mezi syndikem Tschernichenem a vrchnostenským hejtmánem Sebastianem Liebhausenem, který byl taktéž příznivcem zbožného počínu. Výstavbě kaple byl nakloněn i majitel panství Jan Kristián z Eggenberku, který však v roce 1710 zemřel. Pozůstalá vdova Marie Ernestina, vynikající jinak zbožností a podporující sakrální stavby a náboženská bratrstva, se však obrátila ke kapli na Křížové hoře zády, což je pochopitelné vzhledem k trvajícím sporu města s vrchností o městská privilegia, v nichž byl aktivním bojovníkem za práva města právě syndik Tschernichen.

Krumlovský magistrát vyvinul snahu, aby kaple byla navázána na některý z řádů (nejlépe na řád servitů, k němuž měl Tschernichen velmi blízko), což se však nepodařilo a du-

chovní správou byli pověřeni kaplani z farního kostela sv. Víta. O provozní záležitosti se starali sakristián a kostelní otec, v roce 1720 byla také v ambitu dokončena poustevna, obývaná od té doby jedním či dvěma eremity.

Pozornost je dále věnována i skladbě dobrodinců výstavby kaple (pocházeli jednak z řad měšťanů, jednak z vrchnostenského okruhu) i tomu, zda a jak pamatovali krumlovští měšťané ve svých testamentech na tuto kapli. Nutno říci, že si své místo v měšťanských odkazech i ve velké konkurenci četných kostelů, klášterů a náboženských bratrstev našla. Zámožného dobrodince, který by odkázal kapli velký majetek umožňující významné rozšíření areálu a naplňující Tschernichenovy vize, však syndik hledal marně.

Knihu doprovází edice nejvýznamnějších pramenů vztahujících se ke krumlovské kapli. Především rozsáhlá báseň městského syndika Tschernichena o založení kaple (prezentovaná v transliterovaném německém originálu a ve zdařilém překladu Jana Kvapila), Tschernichenova zbožná píseň a modlitba a odkazy zbožných krumlovských měšťanek. V neposlední řadě je třeba zmínit velmi bohatý a kvalitní obrazový doprovod sestávající z historických vyobrazení, starších i současných fotografií, plánů atd.

V závěru se autoři vyrovnávají i s metodologickými otázkami své práce, odlišná hlediska ve třech částech knihy sami označují jako „komparativně nastavený dalekohled“, „okuláry“ a „mikro(historio)skop“. Konfrontují se s Třeštíkovým vyhoceným dělením historiků na „faktopisce“ a „dějepisce“ a vyznávají se ze záměru pokusit se v knize o smír mezi fakto- a dějepisectvím, které považují za dvě strany téže mince a které podle nich jedno bez druhého nemůže existovat. Lze konstatovat, že se jim tento záměr velmi úspěšně podařilo naplnit a knihu napsanou s velkou odbornou erudicí a zároveň jazykově na neobyčejně vysoké úrovni můžeme považovat za velmi inspirativní počín.

Eliška Nová

JONOVÁ, Jitka, *Domus correctionis Müroviensis.*

Korekční dům pro kněze na Mírově (1761–1850), Olomouc 2012, 139 s. ISBN 978-80-244-3255-7.

Kniha s ne příliš obvyklým tématem byla vydána v rámci projektu Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci s názvem „Olomoucká (arci)diecéze v dějinném vývoji“. Pro autorku je to pak výstup dlouhodobého studijního zájmu, který započal už během jejích studentských let. Téma postupně rozvíjela v podobě různých kvalifikačních prací a finalizovala v této knize.

Autorka začala psát příběh instituce v patričně širokých souvislostech a na úvod předložila čtenářům právní rozbor postavení kleriků a jejich postižitelnosti, včetně konkrétních diecézních disciplinárních předpisů. Pak se zaměřila jak na kněžské vězení v ol-

moucké dicézi (tedy období předcházejícím tomu sledovanému), tak na biskupské panství a samotný hrad Mírov (tedy objekt, do kterého se korekční dům přestěhoval z hradu Hukvaldy). Hradu Mírov je však věnována samostatná kapitola pro období, kdy v jeho zdech korekční dům byl. Opomenuta nebyla ani každodennost provozu, nahlížená především optikou vnitřních předpisů a uspořádaná „chronologicky“ od nástupu do zařízení až po možnosti jeho opuštění. Dále byla pozornost soustředěna na duchovní, kteří se stali odpovědnými za provoz zařízení po stránce organizační, materiální i duchovní: kaplani mírovského hradu získali povinnosti navíc, které byly nepochybně na hony vzdálené tomu, co se od nich vyžadovalo v době, kdy centrum mírovského panství bylo nerezidenční, možná i poněkud zapomenutou lokalitou. Stejně tak přibýly povinnosti i mohelnickému děkanovi a zdá se, že nepatřily k těm příjemným.

Značnou část textu zaujímá přehled kleriků, kteří se do korekčního domu dostali. Jejich osud je zdokumentován v tak širokém záběru, jak to informační zdroje dovozovaly. Byly nalezeny relace o 75 mužích, kteří tímto zařízením prošli. Pravděpodobně nejpočetnějším deliktem, který sem duchovní přiváděl, bylo požívání alkoholu v takové míře, která bránila jejich běžné službě. Z popisů vyplývá, že to byli především muži těsně kolem čtyřicítky, jejichž životní styl překročil hranu obecné akceptovatelnosti a způsobil zásah nadřízených ústí do korekčního pobytu různé délky. Někteří z nich pak končili v nemocnici milosrdných bratří v Prostějově, která byla v tomto směru „*stálou jistotou*“, jak příhodně poznamenává autorka. Podstatně menší množství bylo těch, kdo se na Mírov dostali za jinak definované delikty, např. nedisciplinovanost, nedbání subordinance, odpor proti nařízením, nedbalost v úřadě, neposlušnost, veřejné pohoršení a podobně. Šlo vždy o delikty vznikající i pokutované uvnitř církevních struktur a v rámci církevního práva. A to dokonce i v případě, že by se skutek svojí podstatou fakticky promítal např. do civilního trestního práva (obvinění z vraždy). V některých případech však bylo provinění definováno jako kombinace několika deliktů zároveň, přičemž vliv alkoholu stál často v pozadí dalších činů. A na rozdíl od civilního trestního zákona té doby (z roku 1803 i 1852) nebyl v tomto kontextu polehčující okolností.

Vnitřní směrnice korekčního domu sice jednoznačně deklarovaly, že „*korekční dům neslouží k odložení nepohodlných kněží, ale je místem nápravy*“. Nicméně do takového zařízení se mohli dostat i muži, které například postihla stařecká demence, či jiný druh psychické choroby, a ve farní službě se stali nepoužitelnými, nebyli schopni dostát svému úřadu. Pro ně, zdá se, nebyla určena již zmiňovaná prostějovská nemocnice milosrdných bratří, ani dožití za zdmi některého kláštera, ale jedna z cel biskupského vězení. Autorka v této souvislosti upozorňuje, že tu o ně bylo postaráno pravděpodobně lépe než v podmínkách fary, jejíž správu by nezvládali.

Jediný politický delikvent mírovského korekčního domu byl slovinský kněz Martin Kuralt, o jehož vzdálení z veřejného života požádal stát. Autorka se mu věnuje podrobněji a doplňuje řadu informací, které v dosavadní literatuře o tomto obdivovateli Napolenona a svobodomyšlném vzdělanci doposud chyběly.

Volbou tématu odvážná, širokou heuristikou se vyznačující, zpracováním pečlivá a formálně solidní práce v sobě nese jenom velmi málo problémů. Tím zřejmě nejviditelnějším je zahlcenost první a druhé kapitoly poznámkovým aparátem. Mnohé z toho, co autorka odsunula pod čáru, bylo možné bez problémů zahrnout do hlavního textu, aniž by ztratil na přehlednosti a čtivosti. Tato technologická nerovnoměrnost však v žádném případě nesnižuje obecně dobrý dojem z celkově zdařilé práce, která má navíc šanci se stát významným pomocníkem pro další badatele nejenom z oblasti církevních dějin, ale i každodennosti 19. století.

Marie Macková

VIKTOŘÍK, Michael, *Táborová pevnost Olomouc. Modernizace olomoucké pevnosti v 19. století, České Budějovice: Veduta 2011, 280 s., ISBN 978-80-86829-71-5.*

Rozsáhlá, nepochybně nákladná, množstvím obrazových příloh nejrůznějšího druhu doplněná a poněkud atypickým formátem vybavená publikace Michaela Viktoříka je výsledkem jeho dlouhodobého badatelského zájmu, jemuž pořídil i nepřehlédnutelné množství svých zahraničních aktivit. Výsledkem je práce, která je podle autorových vlastních slov věnovaná „*evoluci modernizačních záměrů olomoucké pevnosti*“.

Autor na začátku shrnuje dosavadní bádání o olomoucké pevnosti a zabývá se alespoň rámcově vývojem novodobé pevnosti až do roku 1829, který se stal základním periodizačním mezníkem pro sledování de facto poslední etapy existence olomoucké pevnosti, byť se na počátku zdálo, že jde naopak o potřebnou a době odpovídající modernizaci. Další členění práce je v podstatě chronologické, byť ne všechna dál sledovaná období jsou zachycena ve stejném rozsahu. Jednotlivými články, na které se dál rozpadá příběh olomoucké pevnosti a souvisejících dějů, jsou především záměry a projekty vypracované nebo významným způsobem ovlivněné vojáky a vojenskými staviteli. Postupně jsou představeni svým působením v Olomouci, případně i formou různě rozsáhlých biogramů Josef von Benczur, Emanuel Zitta, Camillo Vacani, Julius Wurmb nebo například generální ženijní ředitel arcivévoda Jan a další. Tato linie je podle potřeby proplétána popisem výstavby jednotlivých pevnostních objektů, z nichž část je k nalezení až do současnosti, jiné zmizely zcela nebo alespoň částečně z prostoru města i jeho relativně širokého okolí. Stavební podrobnosti rovněž dodržují poměrně striktní chronologickou řadu, podle níž jsou

do struktury práce zařazeny. Nechybí ani kapitola popisující alespoň v základních rysech postupný zánik olomoucké pevnosti mezi léty 1866 (poznání, že soudobé války s pevnostmi tohoto typu vlastně už nepočítají) až 1888 (zrušení pevnostního statusu Olomouce). Tento kompaktní celek je doplněn třemi exkurzy, které se podrobněji věnují bastionové pevnosti Olomouc, dále vojenským orgánům, které řídily pevnostní stavitelství v monarchii a tím i v Olomouci, včetně struktury olomouckého fortifikačního ředitelství, a konečně v podstatě soubornou edicí postupně vznikajícího (a nikdy nerealizovaného) plánu táborové pevnosti Olomouc z pera majorů von Potta a Carla Smoly z první poloviny 40. let 19. století.

Zcela ojedinělý je obrazový materiál publikovaný na zmiňovaném neobvykle použitém formátu (který je ovšem vhodný právě pro reprodukce velmi různorodých předloh), velmi mnoho z něj nebylo doposud nikdy takto uveřejněno. S ohledem na charakter práce nejde v tomto případě o více či méně zdařilou ilustraci textu, ale o jeho integrální součást. Navíc zajímavou tím, že jsou tu ukázány jak záměry, které se nikdy neuskutečnily, tak v průběhu doby skutečně existující situace.

Kromě nezbytných cizojazyčných resumé je práce opatřena i velmi užitečnou pomůckou v podobě slovníčku používané vojenské a technické terminologie. Ten bude možná sice lehce nadbytečný pro čtenáře z řad milovníků vojenských staveb všeho druhu a do jisté míry zřejmě i pro ty, kdo se zabývají vojenskou historií obecně. To ovšem rozhodně nejsou jediné cílové skupiny čtenářů této práce. Na své si přijdou všichni regionalisté (mimořádně: autor v sobě, přes veškerou středo-evropskou dimenzi, rozhodně nezapře „olomouckou regionalistickou školu“ v tom nejlepší smyslu slova), právě tak, jako milovníci historie 19. století obecně. Dokonce i pro nepočtené zájemce o správní dějiny není kniha prosta půvabu, protože vojenské správní struktury obecně a ženijního vojska zvláště tu nepřišly zkrátka a jinak nejsou příliš často ve středu zájmu badatelů.

Práce je založena na neobyčejně širokém základním výzkumu a přitom je zřejmé, že získaná fakta uměl autor patřičně propojit se všemi doposud známými a především následně precizně vyhodnotit. Nebojí se jít ani proti dlouho tradovaným názorům, jejichž autoři se během doby dostali mezi „závazné autority“. Ovšem nečiní tak bez patřičného ověření a už vůbec ne samoúčelně.

Svým charakterem a především zpracováním působí kniha na první pohled dojmem reprezentativní publikace. V případě potřeby se za ní jistě může bez obav vydávat. Ale nejspíš by to bylo škoda. Její obsah je totiž na hony vzdálen pouhé formální honosnosti vizuálně zajímavého solitéru propadajícího se do vrstvy málo dekorativního prachu. Jde především o kus poctivé práce, který má šanci potěšit odborníky a poučit laiky.

Marie Macková

ŘÍHA, Ivo, *Možnosti četby. Karolina Světlá v diskurzu literární kritiky druhé poloviny 19. století*, Červený Kostelec: nakladatelství Pavel Mervart 2012, 240 s., ISBN 978-80-7465-035-2.

Co se vybaví průměrně vzdělanému čtenáři při vyslovení jména Karolina Světlá? Mnohé napadne její spisovatelská dráha, někteří z paměti možná i vyloví jednotlivá díla a jejich hrdiny, někomu snad vytane na mysli i její veřejná činnost a bezpochyby si ji řada lidí spojí s Janem Nerudou. Oprávněnost této časté asociace ponechme stranou. Mezi odbornou veřejností je Karolina Světlá známa jako iniciátorka kulturních, vzdělávacích a filantropických aktivit. Zároveň se ale pozornost soustřeďovala a stále soustřeďuje i na její literární dílo. Od dob, kdy žila, až do naší současnosti vznikla na toto téma řada monografií a stovky dílčích studií. Teréza Nováková, Leander Čech, František Xaver Šalda, Arne Novák a mnozí další v pozdější době prezentovali různá hodnocení jejího díla v kontextu dobové literární tvorby a kultury. V mnohém se někteří autoři navzájem shodovali, existovala ale i řada protichůdných reflexí. Nejnovějším a v mnoha ohledech inovativním příspěvkem k poznání její tvorby je publikace Ivo Říhy *Možnosti četby. Karolina Světlá v diskurzu literární kritiky druhé poloviny 19. století*, která vyšla v uplynulém roce v nakladatelství Pavel Mervart.

Autor této publikace se rozhodl soustředit na to, jak byla tvorba Karoliny Světlé přijímána v druhé polovině 19. století, tj. za svého života. Tento přístup nabízí mj. prostor k tomu zaměřit se i na samotnou motivaci vzniku jednotlivých děl na pozadí české literární produkce a v kontextu společenských a literárně-kulturních požadavků sledované doby. Analýza dobové reflexe díla K. Světlé skýtá opravdu zajímavou možnost, jak inovativním způsobem interpretovat její tvorbu, širší kontext recepce i dílčí motivy jednotlivých povídek, a je také cestou k definování dobové funkce české literatury, což bylo rovněž jedním z autorových cílů. Pro všechny čtenáře může být potěšující, že možnost, které mu zvolený přístup nabízel, bohatě využil.

Myšlenku o určité tendenčnosti jazykově české literární produkce v jungmannovské éře představil před lety Vladimír Macura, když popsal filologický ráz českého obrození a mluvil v souvislosti s ním o lingvocentrismu. Literární tvorba se osobitým způsobem prolínala s vývojem společnosti – byla subjektem, který reflektoval a zároveň pomáhal etablovat žádoucí „národní“ hodnoty. Její funkce, a tudíž i úkol spisovatelů, byly jasně dané. Literární činnost byla výrazně zatížena požadavkem na podíl při společné práci na vytváření čerstvě se formující a cíleně formované entity (českého národa) a jejího nového písemnictví v době jungmannovské generace; tyto tendence ale přetrvávaly i později. Otázka o úkolech a povaze české kultury a literatury byla znovu a znovu otevírána v průběhu celého 19. století, diskutující a autoři pojednání se při tom zpravidla vždy vyjadřo-

vali k pojetí vzniklému právě ve fázi etablování. Názor o významné, ba nenahraditelné roli literatury pro žádoucí vývoj a správné fungování širšího celku, jakým byl národ v dobovém pojetí, byl všeobecně přijímán. Této problematice se věnuje celá první část publikace. V rámci dobového diskurzu o národní literatuře se autor postupně zaměřuje na dílčí aspekty problematiky a odhaluje podobu a pozadí jejích variant. Rozkrývá míru angažovanosti spisovatelů na pozadí diskusí a sporů kolem Fričovy *Lady Nióly* a Pospíšilova *Obzoru*, relativizuje odmítnutí požadavku na „národní“ charakter literární tvorby s nástupem májovců, zachycuje postoje Jana Nerudy a Vítězslava Háška včetně jejich názorového vývoje, věnuje se problematice změn nastalých v souvislosti s přístupy a jinými zdroji geneze tvorby v průběhu šedesátých let, přičemž věnuje pozornost zejména snaze vyhranit se vůči předchozí tvorbě u nově nastupující generace literátů a dále pak názorovým postojům formulovaným Josefem Durdíkem, Otakarem Hostinským, Janem Evangelistou Kosinou a některých dalších příslušníků generace májovců. Čtenář je při čtení těchto řádků vtážen do světa otázek o smyslu a účelu literární tvorby v podobě, jak se jimi zabývali spisovatelé a kritici v průběhu 19. století a zejména pak v jeho druhé polovině, do světa sporů a snah o vyhranění se vůči ostatním přístupům, zejména předchozích dob, do světa úsilí o etablování českého písemnictví v souladu s názorem dané osoby a postojem o jejím podílu na tomto procesu. Má tudíž možnost prohlédnout si barvitou škálu názorů, postojů a východisek, na něž potom později vědomě i nevědomě navazovala ve své tvorbě Karolina Světlá. Díky tomuto vymezení základních aspektů diskurzu o národní literatuře v průběhu sledovaného období a krátce před ním se autorovy podařilo vytvořit text, který je logickým prologem k další části práce a zároveň prostorem k formulování tezí, na něž se pak i dále odvolává.

Nazývám-li první stěžejní kapitolu publikace s trochou nadsázky prologem, pak zbývající dvě bych stejným způsobem mohla nazvat novým zproblematizováním Karoliny Světlé jakožto spisovatelky, v dobrém slova smyslu ovšem. Je-li něco zproblematizováno, vyvolává to potřebu řešení, resp. hledání nových řešení. A to je podle mého názoru asi nejvýstižnější charakteristika textu a autorova přístupu v těchto dvou kapitolách. V druhé je, řečeno slovy názvu kapitoly, Karolina Světlá představena jako „účastnice i ,téma‘ kritické rozpravy o úkolech národního písemnictví“. Posléze se autor, opět vyjádřeno pomocí názvu kapitoly, zaměřuje na „možnosti četby: románové fikce Karoliny Světlé a jejich pohyb v mýtu o národním vzkříšení“. Způsob, jakým autor spisovatelku představuje v pozici dobového ideálu národního slovesného tvůrce, je zajímavý a inspirativní nejenom pro literární historii, ale i pro kulturní dějiny nebo další odvětví historické vědy, např. dějiny mentalit. Literární tvorba totiž v mnohém odráží problémy, požadavky a celkový kontext doby, v níž vznikla. Bez ohledu na dobový diktát o její podobě vycházející z literárních a obecných cílů může být cenným zdrojem informací a východisek i pro historické

ké bádání. Tam, kde autor odkrývá uměleckou invenci K. Světlé v rámci toho, jak vytváří a prezentuje své literární postavy, si může přijít na své literární historik zabývající se problematikou poetiky hrdinů literárních děl, případně jinými souvisejícími tématy. Zároveň je toto ale cenný a inspirativní text i pro historika, neboť autor jde ve svém přístupu ještě dál a při hledání odpovědí na otázky po motivaci se obrací do dobového diskurzu české společnosti a požadavků na vlastenecky výchovný ráz literatury. Problematika obrozeneckého mýtu je rozhodně záležitostí, které by měla být věnována pozornost v rámci literárního i historického bádání, optimálně za použití interdisciplinárního přístupu. Což je mj. i případ této publikace.

Autorovi se na více než dvou set stranách, v textu rozděleném do tří stěžejních kapitol a za použití citací z díla Karoliny Světlé i z děl jejích dobových „hodnotitelů“ podařilo zodpovědět řadu otázek a otevřít mnohé nové týkající se tvorby této spisovatelky, dobové role literatury v rámci literárního světa i v rámci širšího kontextu, vývoje české kultury a podob, směřování a požadavků dobové kritiky. Má-li odborný text za následek, že kromě zajímavých tezí, které v nich čtenář může nalézt, se mu při čtení otevírají i nové a nové otázky, domnívám se, že je nutné ho považovat za kvalitní, přínosný a dobře napsaný. A tato kniha k nim podle mého názoru patří.

Jana Stráníková

VYDRA, Zbyněk, *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*, Červený Kostelec: Pavel Mervart 2010, 552 s., ISBN 978-80-87378-08-3.

Problematika ruské radikální pravice v carském Rusku byla dosud českou historiografií zcela nepovšimnuta. Zbyněk Vydra odkryl ve své práci neznámé či málo známé stránky politických dějin carského Ruska v letech 1900-1917, přičemž se neomezil pouze na dějiny politických subjektů na pravém spektru, jejich východiska, programy, peripetie, vzlety a pády, nýbrž si všímá také členstva jednotlivých ultrapravicových uskupení, jejich sociální a náboženské stratifikace a životních osudů více či méně významných představitelů ultrapravicových stran.

Zbyněk Vydra se dlouhodobě věnuje problematice Ruska a dějinám antisemitismu ve střední a východní Evropě v 19. a první polovině 20. století s důrazem na Rusko a Polsko.¹ Antisemitismus je skloňovanou otázkou i v nejnovější autorově knize. Právě antisemitismus byl úzce spojen s ultrapravicovými uskupeními, které se jako politické subjekty začaly v Rusku ve větší míře etablovat po vydání Říjnového manifestu (17. října 1905) carem Mikulášem II., vyzývajícího „*všechny věrné Rusy, aby povstali pevně kolem trůnu*“. Říjnový

1 Kromě celé řady odborných studií se touto otázkou zabýval v monografii: Zbyněk VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku, 1881–1906*, Pardubice 2006.

manifest zakládání politických stran legalizoval, monarchisté si ovšem vyložili jako podnět k vytváření politických subjektů již carův ukaz z 18. února 1905. Formování ultrapravicových stran bylo logickou odpovědí na vznik politických uskupení na levém kraji politického spektra i stran liberálních. Autor vnímá vznik radikálních monarchistických svazů jako důsledek ruské krize identity, jako důsledek obav monarchistů o budoucnost ruského samodržaví, jako obrannou reakci na demokratické tendence a liberální reformy.

Zbyněk Vydra se ve své práci opírá o bohatý a různorodý pramenný materiál uložený v ruských archivech (*Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii*, Moskva a *Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov*, Moskva), ale také ve vídeňském *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, a to o prameny úřední i osobní povahy, hojně také vydané paměti a deníky, periodický tisk, dobovou publicistiku. Právě využití různorodého archivního materiálu umožnilo autorovi nahlížet problematiku ruské pravice na počátku dvacátého století z několika úhlů. Z. Vydra se neomezuje na ryze politické dějiny, resp. dějiny politických uskupení, nýbrž se věnuje i otázkám kulturněhistorickým, když se zabývá rituály a symbolikou užívanou jednotlivými skupinami a svazy černosotněnců, kolektivní paměti těchto uskupení, jakož i „vůdcovským kultem“. Všímá si rovněž role žen – častých členek ultrapravicových uskupení, které v nich sice aktivně působily, nevnášely do nich ale «ženskou otázku». Požadavek emancipace žen byl podle zjištění autora těmto aktivním členkám naprosto cizí, ačkoliv právě i jejich politická činnost byla určitou formou emancipace.

Samotnému zevrubnému výkladu dějin ruské pravice po vydání Říjnového manifestu předchází tematický a metodologický úvod, kde autor podává cenné informace o stavu výzkumu a archivních pramenech, které jsou pro studium extrémní pravice v Rusku v období do roku 1917 k dispozici.

V první kapitole Zbyněk Vydra vědomě narušuje chronologický rámec své práce a retrospektivně se zabývá rozbohem východisek konzervativního monarchismu a kořenů pravicové ideologie v carském Rusku 19. století. Dále se autor detailně věnuje první ultrapravicové organizaci *Russkoje Sobranije*, která měla formu kulturně-osvětového kroužku, jenž vyrostl ze salónní kritiky vládní politiky ministra financí Sergeje Witteho a byl tedy jak v prvních letech své existence (1900–1904), tak i později, výlučně elitářským spolkem. Stal se ovšem ideovým základem pro další radikálně pravicové strany, vznikající od roku 1905, které naopak usilovaly o masovost, co nejširší a sociálně co nejrozmanitější členskou základnu.

Zbyněk Vydra barvitě popisuje zrod prvních krajně pravicových stran věrných konzervativnímu monarchismu, jejichž spojnicí byla triáda „pravoslaví, samodržaví, národ“, ale také antisemitismus, který byl zásadním znakem příslušnosti ke krajní pravici. Na počátku 20. století byl antisemitismus v Rusku, jak autor dokládá, téměř výlučně pravicový

a jeho hlavními motivy bylo židovské či žido-zednářské světové spiknutí. Zbyněk Vydra analyzuje povahu ruského antisemitismu do roku 1917, v němž převažoval antisemitismus náboženský, ovšem sílily i rasové elementy, které autor dokladuje například na zákažu vstupu Židů, a to i těch, kteří konvertovali k pravoslaví, do všech ultrapravicových uskupení, na stanovách a programech stran, které obsahovaly požadavek vyloučení Židů z ruské společnosti. Nedílnou součástí fungování ultrapravicových stran bylo rovněž použití násilí. S činností krajně pravicových politických uskupení je úzce spojeno zakládání bojových družin, atentáty na politické odpůrce a také protizidovské pogromy. K radikalizaci ultrapravicového hnutí, tzv. černosotněnců, došlo v období revoluce roku 1905. Autor si pozorně všímá vztahu carského režimu k radikálně-pravicovým politickým uskupením, zejména pak vůči *Svazu ruského lidu* (SRN) jakožto nejvýznamnějšímu svazu černosotněnců, a proměny postoje cara a vlády vůči ultrapravicovým svazům, posunu od výrazné podpory v době revoluce, kdy je carský režim potřeboval, k omezené podpoře po roce 1907.

Na základě autorova výkladu je možno sledovat krajně pravicové subjekty, mj. *Svaz ruských lidí*, *Ruskou monarchistickou stranu*, *Svaz ruského lidu*, *Kurskou lidovou stranu pořádku* aj., od jejich vzniku, přes etapu posilování členstva a podporu státní administrativy až k jejich úpadku. Postupná ztráta vlivu a významu souvisela se snahou předsedy vlády Stolypina ovlivňovat a regulovat činnost pravicových stran. Období po roce 1907 znamenalo tedy pro všechny ultrapravicové politické uskupení počátek stagnace, projevující se nejen snižováním členstva, ale také finančními problémy a v jejich důsledku omezením stranických aktivit. Autor si klade otázku po příčině této stagnace, jež přichází záhy po největším rozmachu ultrapravice (po změně volebního zákona a období III. Dumy v roce 1907), a následného úpadku, který byl kromě postoje vládní politiky zapříčiněn především neustálými rozpory mezi jednotlivými krajně-pravicovými uskupeními i uvnitř ultrapravicových stran, které znemožňovaly dosáhnout sjednocení krajní pravice do integrované a společně postupující síly. Ultrapravicové svazy tak vznikaly od roku 1905 s cílem ochrany samoděržaví a cara, s odhodláním položit za cara život, o ochranu monarchie v době zkoušky největší v revolučním roce 1917 se však ani nepokusily. Jak autor v závěru uvádí, důvodem selhání ultrapravice byla zastaralost antiliberálního programu, „hlásal věrnost samoděržaví v době, kdy se od něho Rusko odpoutávalo. Hodnoty ultrapravice, její symboly a rituály, které je vyjadřovaly a reprezentovaly v politické praxi, nedokázaly čelit liberálnímu občanskému modelu a socialistickým rovnostářským vizím.“

V závěru se autor vyjadřuje k riskantnímu, jak sám říká, srovnání ruské radikální pravice a fašismu a dochází k závěru, že měly několik styčných bodů a v řadě svých projevů si byly blízké, ačkoliv existovaly také zásadní odlišnosti, a to absence *vůdcovství nového*

typu u ruské ultrapravice. Vůdcovský kult a samoděržavné Rusko, v čele s carem, to se pochopitelně vylučovalo.

Autor detailně pojednal ultrapravicové politické subjekty v oblasti centrálních černozemních gubernií, centrální průmyslové oblasti a v západních a jihoruských guberniích, stranou jeho pozornosti ale nezůstala ani politická periferie, tj. Povolží, Ural a Sibiř.

Právě široký geografický i časový záběr této práce je významným posunem v historickém bádání o ruské ultrapravici.² Česká historiografie se cíleně ruskou ultrapravicí nezabývala vůbec,³ zahraniční západní historiografie se této problematice primárně věnuje velmi málo⁴ a sovětská, respektive ruská historiografická díla oscilují mezi krajně negativním a pozitivním hodnocením extrémně pravicových uskupení v závislosti na době svého vzniku. Zatímco ve dvacátých a první polovině třicátých let 20. století bylo vše spojené s carským režimem odsuzováno, posléze až do konce šedesátých let téma ruské ultrapravice ze sovětské historiografie prakticky zcela zmizelo. Od osmdesátých let se bádání o ruské ultrapravici pomalu vymaňovalo z ideologického sevření,⁵ od devadesátých let 20. století se v pracích ruských historiků naopak objevuje snaha ultrapravici idealizovat. S vyhraněným a jednostranným přístupem sovětských, resp. ruských autorů Z. Vydra na mnoha místech své práce polemizuje a usiluje o neutrální pohled.

Zbyněk Vydra svou prací přinesl zevrubné zpracování tématiky dosud v české historiografii opomíjené. Aktivita radikální pravice je stále aktuálním tématem, přesto geneze ruské ultrapravice stála dosud mimo hlavní zájem historiků. Autorova práce je v tomto ohledu jedinečným počinem.

Dita Jelínková

2 Autor na rozdíl od řady ruských autorů, kteří se věnovali pouze dílčím tématům, případně kratšímu časovému výseku, pojednává téma ruské ultrapravice pro území celého Ruska v období let 1900–1917.

3 Okrajově se ruskou ultrapravicí zaobíral: Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894–1917)*, Praha: Karolinum 2000.

4 Nutné je ovšem zmínit: Hans ROGGER, *The Formation of the Russian Right, 1900–1906*, in: *California Slavic Studies*, 1964/3, TÝŽ, *Reflections on Russian Conservatism*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1966/14/2, s. 195–212. TÝŽ, *Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People*, in: *Journal of Modern History*, 1964/36/4, s. 398–415. Vyzvednout je nutno práci Waltera LAQUERA, *The Black Hundred: the Rise of the Extreme Right in Russia*, New York 1993 a historicko-antropologickou práci: Heinz-Ditrich LÖWE, *Political Symbols and Rituals of the Russian Radical Right, 1990–1914*, in: *Slavonic and East European Review*, 1998/76/3, s. 441–466.

5 V této souvislosti je třeba uvést S. Stěpanova, který výsledky svého výzkumu započaté již v osmdesátých letech publikoval v monografii na počátku devadesátých let: Sergej STEPANOV, *Černaja sotnja v Rossii: 1905–1914*, Moskva 1992. Ve svém výkladu si ale příliš nevěšmal regionálních krajně pravicových uskupení.

KŮRKA, Pavel (ed.), *Soudce v čase práva i bezprávi. Paměti Václava Nedělký (1881–1965)*, Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. 2013, 224 s., ISBN 978-80-7286-214-6.

Devátý svazek v řadě B – Editiones Prací Historického ústavu AV ČR realizovaný s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963 přináší edici knižně doposud nevydaného rukopisu paměti JUDr. Václava Nedělký (1881–1965), které vznikly mezi léty 1953–1964. Text pravděpodobně nebyl primárně určen pro zveřejnění, ale pouze pro zachování paměti v rámci dalších pokolení rodiny. Postupem doby se však stal cennou připomínkou nejenom života soudního úředníka z té generace, která získávala institucionální vzdělání a následně základní životní i profesní zkušenosti ve „zlaté době státního úřednictva“ – v posledních letech existence habsburské monarchie – ale svá nejpłodnější léta prožila v meziválečné Československé republice. A té odevzdala nejenom své znalosti, ale i osobní nadšení a odbornou zainteresovanost. V autorovi předkládaných memoárů JUDr. Václavu Nedělkovi se snoubí dokonalá profesionalita s vědomím vlastního postavení a zároveň osobní a nezastupitelné odpovědnosti, ať už je politická, společenská či lidská realita kolem něj jakákoliv. Přitom jde o prototyp příslušníka středních vrstev tak obvyklého ve středoevropském prostředí: syn relativně nemanjetných rodičů, kteří vsadili téměř vše na jeho nadání, pílí a odpovědnost vůči nim i vlastnímu životu a umožnili mu studovat. A pak následoval podle téměř obvyklého schématu vzestup „z rodné chaloupky“ (v daném případě z železničního strážního domku) až do vysokých úřednických pater soudní správy. Struktura paměti je dána služebními místy soudce Nedělký, která ležela především na Moravě, a mezi nimi je nepřehlédnutelný (rozsahem i obsahem) oddíl týkající se první světové války a jeho působení v řadách zásobovacího důstojnictva rakouské armády. Osobní život je zachycen poměrně rozsáhle pro dětství a léta studentská, méně už pro další životní etapy. Ovšem na závěr textu je přidána samostatná pasáž, která popisuje poměrně otevřeně obě manželství Václava Nedělký.

Editor Pavel Kůrka v úvodu stručně shrnuje život úředníka v soudní službě, resp. akcentuje některé významné momenty, kterých si memoáry všímají. Hodnotí stav, v jakém se nalézá osobní fond, a upozorňuje na poněkud zvláštní situaci: paměti nejsou dochovány v autorském originále, ale v pozdějším (bez bližšího určení doby vzniku) opise. Z tohoto opisu je rovněž vyhotovena edice. Ediční poznámka upřesňuje, jak bylo s textem nakládáno. Text paměti editor opatřil v uměřené míře vlastním komentářem, především však podrobnými a potřebnými vysvětlivkami týkajícími se jak uváděných osob, tak lokalit. Ty jsou navíc spojeny s dnešními variantami jejich názvů a mnohdy i bližším zeměpisným určením. Editor pro svou práci použil nejenom základní zdroj v podobě vydávaného rukopisu a souvisejících archiválií z příslušného osobního fondu, ale i řadu dalších

odpovídajících informačních zdrojů. Memoáry jsou tak ukotveny v odpovídajících souvislostech. Kniha má nejenom standardní součásti, jako jsou rejstříky či anglické resumé, ale i nezbytnou fotografickou část.

Memoáry soudce Václava Nedělky doplňují zatím velmi málo početnou skupinu pramenů podobného typu: takových, které vypovídají o úřednících konce 19. a první poloviny 20. století. A navíc pocházejí přímo z jejich pera. Vypovídají autenticky a velmi zainteresovaně o době, kterou je jednoznačně třeba považovat za vrcholný rozkvet této socioprofesionální skupiny a jeho stále ještě kvalitní doznívání. Vedle toho lze tyto memoáry považovat i za další příspěvek k mapování období první světové války. Neosízená, solidní editorská práce pak ze záměru učinila dílko hodné pozornosti.

Marie Macková

XVIIth International Oral History Conference: The Challenges of oral history in the 21st century: diversity, inequality and identity construction

V argentinském hlavním městě Buenos Aires proběhla ve dnech 3. až 7. září 2012 v pořadí 17. konference Mezinárodní asociace orální historie (*International Oral History Association* – IOHA). Po konferenci uspořádané roku 2010 v Praze se tak největší mezinárodní setkání orálních historiků vrátilo zpět do Latinské Ameriky, ve které má orální historie obecně silné postavení. Na uspořádání konference se podílely IOHA, jakožto celosvětová zastřešující organizace, a argentinská *Asociación de Historia Oral de la República Argentina* (AHORA), která byla hlavním organizátorem konference přímo v Buenos Aires. Letošní ročník, s podtitulem „Orální historie a výzvy 21. století: pestrost, nerovnost a konstrukce identity“, hostil na 500 účastníků z celého světa, reprezentujících jak akademické, tak neziskové a komunitní orálně-historické projekty. Konferenční příspěvky byly rozčleněny do čtrnácti tematických sekcí, zahrnující okruhy jako teorie a etika orální historie, její využití v muzejní, pedagogické a komunitní praxi, popřípadě specifické výzkumné okruhy, jakými jsou ekonomie, ekologie, gender, totalitní režimy či problematika migrace. Na tomto místě je nutné poznamenat, že mírně chaotická organizace konference a prakticky chybějící tlumočení ze španělštiny do angličtiny poněkud snižovaly přínos konference jakožto akce mezinárodního předávání a sdílení nových poznatků.

Českou orální historii na konferenci reprezentovalo sedm účastníků. Čtyři z nich prezentovali výstupy aktuálního projektu Centra orální historie AV ČR (dále jen COH) *Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění*, jehož součástí je výzkum zatím opomíjených skupin obyvatel, především představitelů vyššího hospodářského managementu pracujících v oblasti služeb, v agrárním sektoru a přísluš-

níků tzv. silových složek státu (vojáci, policie a hasiči). Na hospodářský management za tzv. normalizace a osudy jeho představitelů po roce 1989 se zaměřil ve svém vystoupení Miroslav Vaněk (COH) a nazval jej *The Real Winners of the Velvet Revolution? Research of Economic Management in Czechoslovakia in the Period of the So Called Normalization and Transformation*. Hana Bortlová (COH) se ve svém příspěvku *Biographic Narratives of Czech / Czechoslovak Firefighters. (A Case Study Report)* pohovořila o tématu profesionálních hasičů v Československu. Například popsala dramatický nárůst prestiže tohoto povolání po roce 1989, způsobený mimo jiné dřívější absencí negativních zpráv (včetně těch o požárech) v cenzurovaných médiích a naopak vyzdvihováním jiných bezpečnostních složek státu (vojáci, pohraničníci). Pavel Mücke (COH) na konferenci prezentoval příspěvek *Cold War Heritage Transformed...?! The Image of West in Memory of Czech/Czechoslovak Society from 1970s till late 1990s* zkoumající faktory ovlivňující obraz Západu u obyvatel socialistického Československa a jeho proměny po pádu socialistické diktatury. Posledním z této čtveřice byl Pavel Urbášek (Univerzita Palackého v Olomouci), který v Argentíně vystoupil s referátem na téma *Military service in Czechoslovakia (1969–1989)*.

Nadězda Morávková (Středisko orální historie při Západočeské univerzitě v Plzni) pojednala ve svém referátu *Ethical aspects of using oral history methods in teaching history* o problémech spojených s využitím orální historie ve výuce. Zabývala se například společným vystoupením pamětníků prezentujících zcela odlišné pohledy na minulost či konfrontaci odlišných interpretací minulosti, které si studenti osvojili ve svých rodinách. Uvedené problémy vyvolaly živou diskuzi, protože i argentinské školství hledá způsoby, jak nejlépe vyučovat o historii 20. století, která společnost dodnes rozděluje. Gabriela Havlůjová (Univerzita Karlova) se dlouhodobě věnuje tématu vyhlazení Lidic. Ve svém příspěvku *Lidice as a Place of Memories – Lidice Memento* popsala mezinárodní ohlas, který vyhlazení obce vyvolalo (zejména v zemích Latinské Ameriky, kde dokonce dívky dostávaly jméno Lidice) a následné propagandistické využívání osudu obce socialistickou diktaturou, které vedlo až k celé dekádě nezájmu o Lidice po jejím zániku. Autorka rovněž objasnila specifika života v nových Lidicích, budovaných jako prototyp socialistické obce (společenskou funkci kostela například nahradilo kulturní středisko), pravidelně prezentované zahraničním delegacím. Michal Louč (Univerzita Pardubice) vystoupil s příspěvkem na téma *The Czechoslovak political trials in the 1950s – The second generational trauma in the story of the political prisoner's son* přibližujícím příběh Antonína Městeckého, syna příslušníka SNB Antonína Městeckého st., odsouzeného na doživotí v jednom z následných procesů se skupinou Milady Horákové. Autor se například věnoval specifikům vzpomínání narátora, vyprávějího o událostech, které zažil ve velmi nízkém věku.

Vzhledem k výše popsaným organizačním obtížím bylo možné poslechnout si pouze část příspěvků prezentovaných v angličtině. Rád bych se stručně zastavil alespoň u tří z nich. Německý historik Alexander von Plato ve svém příspěvku *Opposition Members between Personal Experience and History Politics* představil mezinárodní projekt Výzkumného ústavu východní Evropy na brémské univerzitě *Das andere Osteuropa – die 1960er bis 1980er Jahre. Dissens in Politik und Gesellschaft, Alternativen in der Kultur. Beiträge zu einer vergleichenden Zeitgeschichte* mapující protirežimní opozici v NDR, Polsku a Československu. Jeho příspěvek byl zajímavý i proto, že se na řešení projektu podílí také Akademie věd ČR.

Německá historička Almut Leh v příspěvku *That was normal to us. How German children experienced the World War II and how this influenced their further life* představila svůj výzkum pamětníků z řad německých válečných dětí, přičemž toto téma nahlížela především z hlediska sebe prezentace narátorů, kultury vzpomínání a politik paměti. Například poukázala na problematičnost vzpomínání lidí, kteří nemohli být považováni za viníky války, ovšem jakožto Němcům jim byla dlouhodobě upírána role obětí. Teprve v posledních letech bylo toto tabu prolomeno (otevřela ho především novinářka Sabine Bode) a je intenzivně zkoumáno. V této souvislosti se objevily rovněž projekty poskytující terapeutickou pomoc lidem, kteří své traumatické zážitky z dětství potlačili a ve stáří se jim vrací s o to větší silou.

Nakonec bych rád zmínil vystoupení kanadského historika Alexandra Freunda s názvem *Working Toward Trust and Structural Healing: Oral History as Participatory Action Research*, které je dobrou ukázkou kolaborativního přístupu k orálně-historickému projektu. Freund ve své práci klade značný důraz na úzkou spolupráci s narátory, a to ve všech fázích projektu. Přiznává, že takto pojaté projekty jsou náročné na realizaci, zejména kvůli nutnému hledání a vyjednávání kompromisů. Přesto je přesvědčen o jejich nemalém přínosu jak pro badatele, tak pro narátory a zkoumanou komunitu. Jeho příspěvek tak dobře zapadá do současných debat o užitečnosti konceptu sdílené autority (pojem poprvé nastíněný v práci historika Michaela Frische).

Předposlední den konference proběhlo valné shromáždění IOHA, které novou prezidentkou IOHA zvolilo Annu Marii Castellanos z Mexika. Miroslav Vaněk, dosavadní prezident asociace, je nyní členem výboru ve funkci IOHA Past President. Druhým českým zástupcem ve výboru se navíc stal Pavel Mücke, jenž byl zvolen zástupcem za střeoevropský region. Zatím však nebylo oznámeno místo konání konference následující. Aktuálními kandidáty jsou New Orleans pro rok 2014 či Bangalore pro rok 2015. Účastníky konference tak alespoň potěšila zpráva, kterou se dozvěděli v jejím průběhu: do programu XXII. Mezinárodního kongresu historiků, který se bude konat roku 2015 v čínském

Jinanu, se vůbec poprvé podařilo prosadit samostatnou orálně-historickou sekci. Sekci bude předsedat Miroslav Vaněk.

Závěr konference proběhl v novém kulturním centru Usina del Arte. S účastníky se za organizátory rozloučili prezident AHORA Pablo Pozzi, historička Liliana Barela a zástupkyně vedení města. Oficiální část uzavřel koncert symfonického orchestru. Navzdory určitým nedostatkům, zmíněným v úvodu, lze tedy konferenci hodnotit jako úspěšnou.

Michal Louč

Vědecké sympozium *Obrazy kolektivizácie* (Bratislava, 9.–10. května 2012)

Ve druhém květnovém týdnu (9.-10. 5. 2012) hostila Bratislava vědecké sympozium nazvané *Obrazy kolektivizácie* spojené se stejnojmennou filmovou přehlídkou. Akce, pořádaná slovenským Ústavom pamäti národa (ÚPN) ve spolupráci s Polským inštitútom (PI) v Bratislave, Slovenským filmovým ústavom (SFÚ), Rumunským kulturním inštitútem (RKI) v Praze a Ústavem pro studium totalitních režimů (ÚSTR), začala ve středečním odpoledni 9. května přehlídkou filmů s tematikou kolektivizace. V příjemných prostorách bratislavského kina Lumière, dvorního biografu Slovenského filmového ústavu, se promítal rumunský snímek *Splněný sen*, který v roce 1952 natočila režisérská dvojice Victor Iliu a Marietta Sadova podle románu Mihaila Sadoveanua *Mitrea Cocor* (Mezinárodní cena míru 1950). V podvečer následovala projekce třech krátkých filmových dokumentů o kolektivizaci v jihoslovenské obci Pribeta. Trilogie *Príbeh Jána Kováča* (1950, rež. Ján Lacko), *Pribetská jar* (1956, rež. Ján Lacko) a *Vietor do tváre* (1961, rež. Vlado Čech) představuje vzácný příklad kritické filmové reflexe dramatické společenské transformace, kterou kolektivizace na československém venkově v padesátých letech představovala. Promítání doprovázel odborný výklad historika Petra Slintáka.

Hlavní náplní čtvrtedního dne 10. května bylo vědecké sympozium, zastoupené badateli z Česka, Polska, Rumunska a hostitelského Slovenska. Zahájení byla přítomna Slovenská televize – ostatně, jak podotkla hlavní organizátorka Martina Fiamová, jednalo se o první vědeckou akci, věnovanou tématu kolektivizace, která se po roce 1989 na Slovensku uskutečnila. První blok, v němž vystoupili Martina Fiamová z ÚPN, Viera Hlavová ze SAV a Jiří Urban z ÚSTR, byl věnován kolektivizaci v Československu. Jednotliví řečníci se soustředili na období předcházející odstartování kolektivizace na jaře 1949, na vyhrčené období let 1951-1953, charakterizované překotným zakládáním JZD/JRD a masovou perzekucí «kulacky» ocejchovaných hospodářů, a na směřování kolektivizačních snah po Stalinově a Gottwaldově smrti, kdy si s rozpadem mnoha násilně založených JZD/JRD rolníci nejprve vydechli, aby pak ve druhé polovině padesátých let byli pod rouškou „dobrovolnosti“ přinuceni podvolit se prosazování již jednou zkrachovalého projektu. Druhý

blok byl věnován kolektivizaci polského a rumunského venkova. Mateusz Szpytma z krakovské sekce Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) přiblížil pokus o kolektivizaci v Polsku, odehrávající se v letech 1948-1956, přičemž zvláštní pozornost věnoval roli Polské lidové strany (rolnické) v tomto procesu. Dan Mircea Duță z RKI zaměřil svou pozornost na fenomén (nejen) filmové propagandy a metody manipulace při prosazování kolektivizace v Rumunsku, v němž byla kolektivizace nazývána kooperací. V posledním bloku poté zástupci ÚSTR Petr Slinták a Jiří Urban prezentovali nové multimediální výukové DVD *Obrazy (z) kolektivizace*. Metodika výuky tohoto fenoménu přitom vzbudila skutečný zájem a rozproutila živou diskusi s přítomnými pamětníky. Program symposia uzavřelo otevření výstavy *Vynútené úsmevy, umelé grimasy, potlačené protesty – Propagácia kolektivizácie v Československu a v Rumunsku v priestoroch bratislavského Poľského inštitútu*. Dvoudenní program završilo večerní komentované promítání snímků *Kozie mlieko* (1950, rež. Ondrej Jariabek) a *Zitra se bude tančit všude* (1952, rež. Vladimír Vlček).

Jiří Urban

Letní škola interdisciplinárních přístupů 2012

Ve dnech 22. – 26. srpna 2012 proběhl v Praze druhý ročník Letní školy interdisciplinárních přístupů. Pořadatelem školy je FFABULA čili Spolek studentů historie FF UK, o. s., spolupořadatelství se ujaly: Ústav českých dějin FF UK, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK, Ústav světových dějin FF UK, Ústav filosofie a religionistiky FF UK a Ústav politologie FF UK.

Cílem letní školy je obohatit dosavadní historiografické bádání o přístupy jiných společenskovědních oborů a vytvořit prostor pro mezioborovou debatu nad společnými problémy. Letní škola se zaměřuje nejen na studenty, ale je otevřená i čerstvým absolventům, akademickým pracovníkům a nejen jim.

Tématem druhého ročníku letní školy bylo *Normální a přirozené*. Jedná se o téma, které je blízké jak vědám humanitním, tak vědám přírodním. Otázky po přirozenosti a normalitě přináší řadu rozporů, ale také důležitou inspiraci pro interpretaci historických pramenů, sociologických dat či filozofických přístupů.

V rámci letní školy proběhlo 16 přednášek a šest seminářů, kde byly dále rozvíjeny podněty prezentované v přednáškách. Úkolem seminářů bylo rovněž podnit práci s doporučenou literaturou, dostupnou registrovaným účastníkům na webových stránkách školy.

O úvodní přednášku s názvem *Norma a holý život* se postaral Josef Fulka, působící na Fakultě humanitních studií UK a ve Filozofickém ústavu AV ČR, který provedl interpretaci textů Markýze de Sade. S podporou v textech Michela Foucaulta a Giorgia Agambe-

na lze spatřit v de Sadovi prvního autora děl, kde je lidský život redukován pouze na jeho biologickou hodnotu a člověk je nazírán jako předmět. Agamben pro tuto kategorii, kterou můžeme považovat za součást moderní biopolitiky, používá termín „holý život“! Přestože úvodní přednáška nastolila zajímavá témata, především co se týká výkladu násilí v de Sadeho textech, mohl účastník letní školy v úvodu postrádat zaměření přednášky na pojmy normální a přirozené.

Čtvrteční dopolední program se zaměřil na normy a jejich porušování v dějinách. Blok zahájil Pavel Matlas, působící ve Státním oblastním archivu v Třeboni a přednášející na Fakultě humanitních studií v Praze, který se v první části přednášky zabýval etatistickými evolučními teoriemi a jejich kritikou, dále se soustředil na problematiku trestání sexuálních deliktů v raném novověku. Ukázal, že ne všechny činy byly trestány podle existujících norem, ale míra potrestání závisela především na vrchnosti a na reakci venkovského prostředí. Následně Jaroslav Čechura se ve své přednášce soustředil na život jedince v raném novověku a jeho zápas s normami ve společnosti. Tento zápas byl ilustrován na příkladech výsledků různých potulných individuí a drobných zlodějů. Jaroslav Čechura potvrdil, že i prameny k drobné kriminalitě mohou badateli poodhalit každodenní život lidí a jejich chápání okolního světa. Následovala přednáška Martiny Halířové zabývající se 18. a 19. stoletím a popisem různých ohrožujících jevů. Jako poslední během dopoledního programu vystoupil Jakub Izdný, který se věnoval 10. století a vztahu křesťanů a pohanů, pokusil se vysvětlit, proč v některých případech docházelo k násilným střetům a jindy bylo křesťanství bez problémů přijato.

Čtvrteční odpolední blok se zaměřil na filozofii a literární vědu. Z oboru literární vědy vystoupily dvě zahraniční badatelky Bernarda Katušic, působící na Univerzitě ve Vídni, a Marianna Chlopek-Labo z Jagellonské univerzity v Krakově. Mezi tyto dvě přednášky byl vložen referát Josefa Fulky, který analyzoval Diderotův *Dopis o hluchoněmých*.

Páteční program obsahoval tři přednášky, na které navazovaly semináře. O úvodní přednášku s tématem *Filantropie jako přirozený systém sociálního zabezpečení* se postarala Antonie Doležalová působící na Vysoké škole ekonomické. Její pohled na filantropii v 19. století byl obohacen znalostmi soudobého ekonomického myšlení. Základní otázka zněla, jaké mohly být pohnutky k filantropickému chování člověka. Zároveň upozornila na rozdíl mezi filantropií a filantropismem a mezi státní a soukromou filantropií. Dále se soustředila na otázku, proč v době první republiky zanikla řada nadací zřízených na podporu vzdělávání. Následoval referát Radka Bubna z Ústavu politologie analyzující pojem populismus, o němž se autor přednášky domnívá, že je v současné době nadužívaný. Následovat dvojreferát Jiřího Růžičky a Jaroslava Fialy na téma *Individualita, norma a trh*. Autoři v něm analyzovali texty amerického ekonoma Garyho Beckera na teoretickém pozadí pozdních textů Michela Foucaulta. V rámci nastolené Beckerovy teorie jednání bylo

poukázáno na to, jaké tato koncepce může mít důsledky, pokud je využita jako technika vládnutí.

Páteční odpoledne bylo věnováno seminářům, které vedli přednášející z dopoledního programu. Výhodou bylo, že semináře byly zařazeny časově za sebou. Semináře se soustředily na interpretaci textů a vzájemnou diskuzi, která přinesla zajímavé pohledy na řešené problémy.

Sobotní program se zaměřil na soudobé dějiny. V jeho rámci vystoupili Ondřej Slaček z Ústavu politologie se zamyšlením nad produkcí českého «anticiganismu», Martin Pullmann z Ústavu hospodářských a sociálních dějin s pohledem na dobu normalismu a její koncept skrytého násilí a Bohuslav Binka z Katedry enviromentálních studií Masarykovy univerzity v Brně s referátem na téma *Věda a lidská přirozenost*, kde představil určitou reinterpretaci vědeckých disciplín. Následovaly semináře vedené Ondřejem Daniělem, Danielou Bartákovou a Lucií Storchovou. Součástí sobotního programu bylo promítání absolventského filmu Petra Záruby *Na okraji* z roku 2009, v němž vystupuje Zdeněk Vašíček.

Neděle byla vyhrazena seminářům pod vedením Víta Strobacha a Zbyňka Macháta, po nich následoval referát Josefa Švédy o českém historiografickém psaní před rokem 1989 a po něm.

Program Letní školy byl bohatý na různorodá témata, pozitivem bylo, že jednotlivá vystoupení se nekryla a účastník si tak mohl vybírat dle svého zaměření a badatelského zájmu. Jediným drobným nedostatkem byla úzká profilovost referentů, protože většina jich pocházela z humanitních oborů, chyběl pohled přírodních věd. Rovněž chybělo určité vymezení se vůči tématu normální a přirozené. Neúčast vědců z jiných oborů nevznikla vinou organizátorů, spíše ji můžeme klást na vrub určité rezervovanosti ze strany přírodních věd.

Závěrem bych ráda poděkovala organizátorům za zajímavý program, za péči o přednášející i účastníky. Nezbyvá než doufat, že přízeň spolupřátajících organizací zůstane zachována a že organizátoři budou pokračovat ve své přínosné a inspirativní činnosti.

Martina Halířová

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

Mgr. Šárka Bubíková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 PhDr. Martin Franc, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze)
 doc. PhDr. Jan Galandauer, DrSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 JUDr. Jiří Georgiev, Ph.D. (Úřad vlády ČR)
 PhDr. Petr Hlaváček, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
 prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 doc. PhDr. Zdeněk Hojda, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 Mgr. Ema Jelínková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 Mgr. Adéla Jůnová Macková (Univerzita Karlova v Praze)
 doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 PhDr. Soňa Nováková, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 doc. PhDr. Jiří Pokorný, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 Mgr. Josef Šaur (Masarykova univerzita v Brně)
 PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze)
 PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc. (Akademie věd ČR v Praze, pracoviště Brno)
 Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Aleš Vyskočil, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, pracoviště Brno)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Martina Halířová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Jarmila Kašpárková (doktorandka, Univerzita Palackého v Olomouci)
 Mgr. Dita Jelínková (Ústav pro studium totalitních režimů Praha - Univerzita Pardubice)
 PhDr. Kristýna Kosinová (Univerzita Karlova v Praze)
 prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Michal Louč (Univerzita Pardubice)
 doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Lucie Miklovičová (Muzeum loutkářských kultur Chrudim)
 Mgr. Eliška Nová (Univerzita Pardubice)
 Dr Magdalena Ozarka (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Polsko)
 Mgr. Olga Roebuck, M. Litt., Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Tereza Siglová, Ph.D. (SOKA Pardubice - Univerzita Pardubice)
 Mgr. Jana Stráníková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 doc. Mgr. Radmila Švaříčková Slabáková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 Mgr. Jiří Urban (Ústav pro studium totalitních režimů Praha - Univerzita Pardubice)
 Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Marcela Zemanová-Oubrechtová (Státní oblastní archiv Litoměřice, pracoviště Děčín)

Theatrum historiae 12 (2013)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 12

Datum vydání: 30. 6. 2013

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 236 stran, 150 výtisků

Jazyková redakce českých textů: Jiří Kubeš

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technická redakce: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz